

10

КИЇВ-1986

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність парторганізацій України по поліпшенню умов праці трудівників сільського господарства
- Членство України в Раді Безпеки ООН

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

• 252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

Наукові редактори доктор. іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Н. Є. Любич, О. В. Дивуля

Коректор Н. О. Струк

Здано до набору 12.08.86. Підп. до друку 24.09.86. БФ 33015. Формат 70×105/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,0. Ум. фарбо-відб. 11,5. Обл. вид. арк. 16,02. Тираж 2600 пр. Зам. 0-110.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (307), октябрь, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР. Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Политграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (307)

ЖОВТЕНЬ

1986

КНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізацій України по поліпшенню умов
праці трудівників сільського господарства 5
- * * *
- Кравець В. О. Членство України в Раді Безпеки ООН 16

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії революційного руху в Болгарії

- Веков А. (Софія). В. І. Ленін і революційний рух у Болгарії 26
- Григоров Б. (Софія). Вивчення ленінської теоретичної спадщини в фашист-
ських тюрмах, концтаборах та партизанських загонах у Болгарії 31

Питання історичного краєзнавства

- Пойда Д. П. (Дніпропетровськ). Селянські виступи у зв'язку з похованням
Т. Г. Шевченка в Каневі 40

З історії атеїзму на Україні

- Крижанівський О. П. Антицерковна боротьба селян Правобережної Ук-
раїни у середині XIX ст. 49
- * * *
- Меженін М. М. (Ворошиловград). Роль парторганізацій у зміцненні трудової
дисципліни на промислових підприємствах УРСР (1952—1961 рр.) 55
- Васюк Л. І. (Чернівці). Революційний рух на Буковині в роки першої світової
війни 64
- Димиров М. Ф. (Одеса). Студентський рух на Україні в період нового
революційного піднесення (1910—1914 рр.) у висвітленні газет «Звезда»
і «Правда» 72
- Кругляк Б. А. (Сизрань). Промислові монополії і внутрішня торгівля на
Україні 81
- Кривець Н. В. Трудове співробітництво молоді СРСР і НДР у процесі соціа-
лістичної економічної інтеграції в 70-х — першій половині 80-х рр. 90
- Трубайчук А. Ф. Страйк англійських гірників (березень 1984 — березень
1985 рр.) 100

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Журавський Ю. П. (Харків), Зайцев Б. П. (Харків). Історик-декабрист В. Д. Сухоруков.	109
* * *	
Солдатенко Л. В. Поселення мустьєрської доби на Закарпатті .	114

Трибуна молодого автора

Савчук В. О. (Кам'янець-Подільський). Роль шкільних музеїв бойової слави в комуністичному вихованні підростаючого покоління (1965—1975 рр.)	118
Боровик А. М. (Чернігів). Більшовицька преса про підготовку кадрів у пар- тійних школах України (1919—1920 рр.)	125

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Козік П. З. (Миколаїв). Мета уроку історії	133
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Шевченко В. Д. (Павлодар). Бригадир В. П. Капніст — герой Семилітньої війни	139
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Євселевський Л. І. (Кременчук). Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р.	148
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Лобурець В. Є. (Полтава), Денисовець П. М. (Полтава). Фундамен- тальне дослідження з історії радянського робітничого класу	151
Сливка Ю. Ю. (Львів), Терещенко Ю. І. Нова праця про встановлення Радянської влади на Правобережжі	153
Рудь М. О. Джерелознавчі праці з історії визвольної війни українського народу	155
Мерцалов А. М. (Москва). Викриваючи неспроможність радянології	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Мітряєва С. І. (Ужгород). Міжнародна нарада вчених з проблем прикордон- них зв'язків	158
Асатуров С. К., Іванова Н. В. Гості з Лейпцига в Інституті історії АН УРСР	158
Терентьева Н. О. Зустріч зі шведським ученим	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Гаврилюк А. Е. Деятельность парторганизаций Украины по улучшению условий работы тружеников сельского хозяйства	5
* * *	
Кравец В. А. Членство Украины в Совете Безопасности ООН	16

СООБЩЕНИЯ

Из истории революционного движения в Болгарии

Веков А. (София). В. И. Ленин и революционное движение в Болгарии	26
Григоров Б. (София). Изучение ленинского теоретического наследия в фашистских тюрьмах, концлагерях и партизанских отрядах в Болгарии	31

Вопросы исторического краеведения

Пойда Д. П. (Днепропетровск). Крестьянские выступления в связи с погребением Т. Г. Шевченко в Каневе	40
--	----

Из истории атеизма на Украине

Крыжановский О. П. Антицерковная борьба крестьян Правобережной Украины в середине XIX ст.	49
* * *	
Меженин Н. М. (Ворошиловград). Роль парторганизаций в укреплении трудовой дисциплины на промышленных предприятиях УССР (1952—1961 гг.)	55
Васюк Л. И. (Черновцы). Революционное движение на Буковине в годы первой мировой войны	64
Димиров Н. Ф. (Одесса). Студенческое движение на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.) в освещении газет «Звезда» и «Правда»	72
Кругляк Б. А. (Сызрань). Промышленные монополии и внутренняя торговля на Украине	81
Кривец Н. В. Трудовое сотрудничество молодежи СССР и ГДР в процессе социалистической экономической интеграции в 70-х — первой половине 80-х гг.	90
Трубайчук А. Ф. Забастовка английских горняков (март 1984 — март 1985 гг.)	100

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Журавский Ю. И. (Харьков), Зайцев Б. П. (Харьков). Историк-декабрист В. Д. Сухоруков	109
* * *	
Солдатенко Л. В. Поселения мустьерской эпохи на Закарпатье	114

Трибуна молодого автора

Савчук В. А. (Каменец-Подольский). Роль школьных музеев боевой славы в коммунистическом воспитании подрастающего поколения (1965—1975 гг.)	118
Боровик А. Н. (Чернигов). Большевицкая пресса о подготовке кадров в партийных школах Украины (1919—1920 гг.)	125

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Козик П. З. (Николаев). Цель урока истории	133
--	-----

Документальные очерки

Шевченко В. Д. (Павлодар). Бригадир В. П. Капнист — герой Семилетней войны	139
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Евселевский Л. И. (Кременчуг). Восстание солдат в Кременчуге в октябре 1916 г.	148
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Лобурец В. Е. (Полтава), Денисовец П. М. (Полтава). Фундаментальное исследование по истории советского рабочего класса	151
Сливка Ю. Ю. (Львов), Терещенко Ю. И. Новая работа об установлении Советской власти на Правобережье	153
Рудь Н. А. Источниковедческие работы по истории освободительной войны украинского народа	155
Мерцалов А. Н. (Москва). Разоблачая несостоятельность советологии	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Митряева С. И. (Ужгород). Международное совещание ученых по проблемам пограничных связей	158
Асатуров С. К., Иванова Н. В. Гости из Лейпцига в Институте истории АН УССР	158
Терентьева Н. А. Встреча со шведским ученым	159

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОЛІПШЕННЮ УМОВ ПРАЦІ ТРУДІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Наша партія, Радянська держава постійно дбають про створення на виробництві належних умов праці, тобто умов, які дозволяють трудящим працювати, як зазначав К. Маркс, «...з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй»¹.

У науковій літературі поняття «умови праці» трактується двояко. В широкому розумінні, яке зустрічається рідше, в нього включають суспільні передумови, що вирішальним чином визначають участь людини у трудовому процесі. Пересічно ж під цим поняттям виступає сукупність факторів виробничого середовища, які справляють вплив у процесі праці на функціональний стан людини (її працездатність, здоров'я, розвиток особи, ставлення до праці) і на ефективність виробництва. Умови праці включають у себе фактори, що безпосередньо характеризують її процес (застосування машин, обладнання, досконалість і привабливість трудового процесу), естетичні умови, психофізичні та нервові навантаження тощо. Важливим фактором, який впливає на поліпшення умов праці, є нормальний морально-психологічний клімат у трудовому колективі, ділові взаємовідносини між працівниками².

Поліпшення умов трудової діяльності кожного виробничого колективу має велике економічне й соціальне значення. Умови праці в сільському господарстві, як і в промисловості, є найважливішою запорукою підвищення працездатності людей, зростання їх кваліфікації та піднесення творчої активності, попередження професійних захворювань і виробничого травматизму, розвитку та найбільш повного використання фізичних і розумових здібностей для підвищення продуктивності й ефективності праці, при повному збереженні здоров'я трудівника. Поліпшення умов праці в соціалістичному суспільстві підпорядковане в кінцевому підсумку досягненню якнайповнішого добробуту і всебічному розвитку всіх його членів.

Як соціальній проблемі умовам праці багато уваги приділяли класики марксизму-ленінізму. Зокрема, К. Маркс підкреслював залежність від цих умов продуктивності праці,³ а В. І. Ленін визначив загальні фактори її підвищення, пов'язані з умовами праці та підготовкою працівників⁴.

На етапі вдосконалення соціалізму значення умов праці у виробничому процесі зростає. Це пов'язано з підвищенням ролі соціальної по-

¹ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. 3. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. 2.— С. 355.

² Штольберг Р. Социология труда.— М., 1982.— С. 190; Социализм и труд: Словарь-справочник.— М., 1985.— С. 242—243.

³ Див.: Маркс К. Заробітна плата, ціна і прибуток // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 126.

⁴ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 176—177.

літики у реалізації стратегічного курсу партії на прискорення розвитку радянського суспільства, з посиленням людського фактора, утвердженням соціалістичного способу життя. Даний процес зумовлюється також поглибленням науково-технічного прогресу (НТП), що охопив усі сфери діяльності людей і вносить істотні поправки в систему «людина — машина — виробництво», змінює місце і роль людини в суспільному виробництві та умови, в яких це виробництво здійснюється.

На сучасному етапі соціалістичного будівництва КПРС розглядає поліпшення умов праці радянських людей як одне з основних завдань соціальної політики⁵. Постійна турбота про умови праці і побуту сільських трудівників, сказано в Політичній доповіді ЦК XXVII з'їздові партії, є найміцнішою гарантією всіх наших успіхів⁶.

За роки соціалістичного будівництва праця колгоспника і сільсько-господарського робітника, як і її умови, зазнала докорінних змін. Вона стала базуватися на суспільній власності на засоби виробництва, значною мірою на машинній техніці, має плановий характер. Поліпшення умов праці трудівників сільського господарства знаходилося в полі зору партійних організацій республіки у минулій п'ятирічці. Центральне місце в них зайняло впровадження в колгоспно-радгоспне виробництво досягнень науки і техніки та скорочення на цій основі ручної, насамперед важкої фізичної праці, полегшення її.

Проблеми здійснення науково-технічного прогресу в сільському господарстві, який сприяв скороченню ручної праці, періодично розглядав Центральний Комітет Компартії України. Зокрема, в січні 1984 р. він прийняв постанову «Про роботу партійних організацій Жашківського району Черкаської області і Стрийського Львівської області по використанню досягнень науки в сільськогосподарському виробництві», а в липні того ж року проаналізував хід виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань розвитку сільськогосподарського машинобудування. На необхідності прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві акцентувалася увага й на засіданні ЦК Компартії України у березні 1985 р.⁷ та ін.

Предметніше стали займатися впровадженням досягнень науки й техніки у виробництво та скороченням ручної праці обкоми, міськкоми і райкоми партії, вплив яких на вирішення цих питань значно посилювався із створенням при них на громадських засадах рад сприяння науково-технічному прогресу. В УРСР, як і в цілому по країні, ці ради нагородили цінний досвід роботи, який дістав позитивну оцінку на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу (червень 1985 р.). «Досвід показує, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на нараді, — що вдалою формою партійного керівництва науково-технічним прогресом є ради сприяння науково-технічному прогресу при ЦК компартії союзних республік, крайкомах, обкомах і міськкомах партії»⁸.

Певний досвід партійного впливу на впровадження досягнень НТП у сільськогосподарське виробництво має рада сприяння науково-технічному прогресу при Чернівецькому обкомі партії. Так, на початку 1985 р. на ній обговорено питання про роботу обласного агропромислового об'єднання по підвищенню рівня механізації і продуктивності праці на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів, а також заслухано інформацію про стан впровадження на підприємствах і в організаціях, колгоспах і радгоспах наукових розробок вузів та науково-дослідних інститутів. Було, зокрема, відзначено, що за останні вісім років рівень

⁵ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 179.

⁶ Там же.— С. 37.

⁷ Рад. Україна. — 1984. — 27 січ., 12 лип.; 1985. — 3 берез.

⁸ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 30.

комплексної механізації на фермах великої рогатої худоби зріс в області майже в два рази і становив 51%. Кожна третя ферма була комплексно механізована. Водночас здійснені заходи ще не задовольняли сучасних вимог. Рівень комплексної механізації на молочно-товарних фермах при завданні 68% становив 59%. Майже половина всіх робіт по кормороздачі виконувалася вручну. Ще вищим був процент ручної праці на фермах по відгодівлі свиней. В той же час наявна у господарствах техніка нерідко використовувалася незадовільно. У Глибоцькому районі, наприклад, не експлуатувався кожний третій кормороздатчик і доїльний агрегат. Повільно підвищувалася віддача капіталовкладень. Так, у колгоспі ім. 28 червня Сторожинецького району на розвиток матеріальної бази тваринництва за чотири роки одинадцяті п'ятирічки витрачено досить значну суму — близько 0,5 млн. крб., але при цьому там не було комплексно механізовано жодного корівника. В ході обговорення питань учасники засідання висловили конкретні рекомендації, спрямовані на поліпшення стану справ⁹.

Одним з важливих факторів, що сприяв активізації в республіці роботи по впровадженню в сільськогосподарське виробництво досягнень науки і техніки та поліпшенню умов праці на селі, зокрема скороченню частки ручної праці, стало посилення керівництва цим процесом з боку партійних комітетів, первинних парторганізацій господарств. Вони — особливо після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і згадуваної наради в Центральному Комітеті партії — почали настійніше і конкретніше займатися ним. Це видно на прикладі парторганізації радгоспу ім. XXV з'їзду КПРС Жовтневого району Миколаївської області. Збори комуністів, які мали обговорити питання про дальший соціально-економічний розвиток господарства на основі застосування досягнень науково-технічного прогресу, готувалися особливо ретельно. Заздалегідь була створена комісія, куди ввійшли представники всіх цехових організацій, партгруп. Вони глибоко ознайомилися із станом справ на виробничих ділянках, зібрали й проаналізували критичні зауваження та пропозиції, що стосувалися впровадження технічних новинок у виробництво, механізації трудомістких процесів, прискорення соціально-економічного розвитку радгоспу.

Така ґрунтова підготовка зборів, що відбулися влітку 1985 р., зумовила їх ділове проведення. З урахуванням численних пропозицій партзбори накреслили чітку програму підвищення ефективності радгоспного виробництва на основі досягнень НТП, контроль за впровадженням яких здійснювали спеціально створені комісії при бюро первинної та всіх трьох цехових парторганізаціях. Для вивчення і пропаганди передового досвіду, найновіших досягнень науки і техніки партзбори ухвалили організувати прес-центр на чолі з заступником секретаря партбюро.

Перебудова роботи первинної парторганізації по керівництву впровадженням досягнень науково-технічного прогресу в радгоспне виробництво у світлі вимог квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС дала свої результати. У господарстві оперативно розгорнулося спорудження і комплексна механізація пункту по перебиранню та сортуванню (без затрат ручної праці) картоплі — головної продукції радгоспу. Помітно підвищилися темпи реконструкції ферм та інших робіт, пов'язаних з використанням досягнень науково-технічного прогресу, скороченням частки ручної праці¹⁰.

Значний досвід впровадження комплексної механізації в колгоспно-радгоспне виробництво і поліпшення на цій основі умов праці трудівників села набули парторганізації Запорізької області, де ще в десятиріччя виник масовий рух «Ручну працю — на плечі машин». До

⁹ Досягнення науки і техніки — у виробництво // Рад. Буковина. — 1985. — 5 січ.

¹⁰ Гоцуєнко Є. Хоч досвід не за горами // Сіл. вісті. — 1985. — 2 жовт.

нього широко залучалися спеціалісти, раціоналізатори, винахідники. Так, у колгоспі «Росія» Оріхівського району щороку оголошувався конкурс по механізації трудомістких, малокваліфікованих ручних робіт, в якому брали участь 18 членів науково-технічного товариства (НТТ), понад 120 членів Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) — кожний четвертий колгоспник. Очолював цю роботу головний інженер господарства В. І. Наранович, заслужений раціоналізатор УРСР. Питання впровадження засобів механізації і скорочення ручної праці передбачені в особистому творчому плані кожного спеціаліста колгоспу. В господарстві проведена паспортизація тих видів робіт, які вимагають механізації або автоматизації. Для втілення в практику технічних планів створені експериментальні ланки з числа найдосвідченіших спеціалістів, механізаторів, зварювальників, слюсарів і токарів. Умовами соцзмагання передбачено заохочення їх зусиль. Все це дало змогу протягом шести років лише за програмою механізації ручних робіт впровадити в колгоспі понад сто рацпропозицій з економічним ефектом більш як 1 млн. крб., умовно вивільнити від ручної праці майже 270 чол., полегшити працю 64 жінок. У середині минулої п'ятирічки в колгоспі вже практично не застосовувалася ручна праця на вирощуванні та післязбиральній переробці зернових, заготівлі кормів¹¹.

Підтримали почин «Ручну працю — на плечі машин» і розгорнули роботи по механізації трудомістких фізичних процесів первинні парт-організації та керівники господарств інших районів. Завдяки цьому тільки в 1982 р. в цілому по області вдалося вивільнити від важкої фізичної праці в сільськогосподарському виробництві 1018 чол., а для 6226 чол. — поліпшити умови праці¹².

Разом з тим слід відзначити, що не в усіх господарствах республіки приділялася належна увага поліпшенню умов праці трудівників села на основі впровадження науково-технічного прогресу. Тому в цілому повільно знижувалася питома вага важкої фізичної, ручної праці. Вона продовжувала залишатися досить високою — близько 70% наприкінці п'ятирічки в республіці і приблизно 75% по країні¹³. Причини такого становища мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Вони насамперед полягають у тому, що промисловість поки що була не в змозі забезпечити потреби господарств у системі машин для комплексної механізації робіт. Близько 30% сільськогосподарської техніки, що випускалася наприкінці минулої п'ятирічки, була застарілою, не відповідала сучасним вимогам. Крім того, для ряду виробничих операцій у загальній технологічній системі окремі машини взагалі не випускалися. Розрахунки показують, щоб завершити комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва необхідно до 1990 р. створити і освоїти випуск не менш як 600 назв нових і модернізованих високо-ефективних машин, зняти з виробництва застарілі конструкції¹⁴.

Належить вирішити й проблему підвищення якості та надійності багатьох серійних машин, усунути наявну невідповідність між прийнятими технологіями і формами організації праці, методами догляду за тваринами, бо все це заважає реалізації можливостей нової техніки. Ще мало приділялося уваги створенню машин і обладнання для механізації допоміжних ручних операцій. А на них наприкінці одинадцятої п'ятирічки припадало близько половини всіх затрат праці по догляду за тваринами¹⁵.

¹¹ Попов А. Заботу о людях — в центр внимания колхозных профкомов // Кадры сельского хозяйства. — 1983. — № 5. — С. 65.

¹² Не руками — машинами // Сіл. вісті. — 1983. — 9 груд.

¹³ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії. — С. 10; Межхозяйственная кооперация и социальный прогресс на селе. — Киев, 1985. — С. 49.

¹⁴ Полторанин М. За окном министерства // Правда. — 1985. — 7 дек.; Криченко Г. Селу — современную технику // Сел. жизнь. — 1983. — 14 июля.

¹⁵ Сыроватка В. В. В проспекте я на ферме // Сел. жизнь. — 1985. — 14 апр.

До повільного зниження питомої ваги ручної, зокрема важкої фізичної праці, призвело й те, що в значній частині керівників колгоспів і радгоспів були відсутні новаторський підхід і наполегливість у впровадженні досягнень науки й техніки у виробництво, здійсненні комплексної механізації. Давалася ознаки практика, що широко вкоренилася, застосовувати звичні, але застарілі й малопродуктивні технології і технічні засоби. Оцінюючи таке становище, голова ордена Трудового Червоного Прапора колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району на Кіровоградщині, двічі Герой Соціалістичної Праці Л. Й. Шліффер на Кіровоградській обласній звітно-виборній партійній конференції в 1985 р. відзначив, що голови колгоспів, директори радгоспів, агрономи ще рідко звертаються в науково-дослідні інститути, елітно-насінньові господарства, не підтримують з ними активних ділових контактів. Від цієї інертності і безтурботності і беруть початок низькі господарські показники, що їх роками отримують деякі колгоспи і радгоспи ¹⁶.

В результаті об'єктивних і суб'єктивних причин темпи механізації багатьох видів сільськогосподарських робіт в одинадцятій п'ятирічці були невисокими. Якщо механізація садіння овочів у 1980—1984 рр. зросла на 15%, скиртування сіна — на 10%, то копання картоплі комбайнами збільшилось лише на 7% (а в цілому рівень його механізації в 1984 р. становив 59%), вантаження картоплі — на 6% ¹⁷.

Ще повільнішими були темпи механізації тваринницьких ферм і комплексів. За перших чотири роки минулої п'ятирічки доїння корів механізовано на 4%, роздача кормів на фермах великої рогатої худоби — на 8%, свинофермах — на 1%, птахофермах — на 3%. Повільно впроваджувалася комплексна механізація виробничих процесів. У 1984 р. на фермах і комплексах великої рогатої худоби вона становила 56%, свинофермах — 61%, птахофермах — 84% ¹⁸.

Комуністична партія передбачає надалі більш енергійно і швидшими темпами добиватися скорочення ручної праці. «Послідовно проводитиметься лінія, — сказано в новій редакції Програми КПРС, — на значне зменшення ручної праці, істотне скорочення, а в перспективі — ліквідацію монотонної, важкої фізичної і малокваліфікованої праці...» ¹⁹.

Програмне положення партії дістало втілення в накресленнях XXVII з'їзду КПРС на дванадцятую п'ятирічку. Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року намічено повніше задовольняти потреби сільського господарства в необхідній високоефективній техніці з урахуванням його зональних особливостей. Передбачено забезпечити зростання випуску і вдосконалення структури машин та знарядь відповідно до передбаченої на 1986—1990 рр. номенклатури систем машин для механізації сільськогосподарських робіт, підвищити в 1,5—1,8 раза їх продуктивність ²⁰. Реалізація цього завдання великою мірою сприятиме дальшому поліпшенню умов праці в аграрному секторі економіки.

XXVII з'їзд партії, схваливши стратегію соціально-економічного розвитку країни, висунув нові вимоги до кадрів, усього стилю роботи, її методів і характеру. «Ми не зможемо просунутися вперед ані на крок, — вказував М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК, — якщо не навчимося працювати по-новому, не зуміємо подолати косності і консерватизму в будь-яких їх проявах, якщо втратимо мужність тверезо оцінювати обстановку, бачити її такою, яка вона є» ²¹⁻²².

¹⁶ Ускорение — наш девиз // Сел. жизнь. — 1985. — 31 дек.

¹⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году: Стат. ежегодник. — Киев, 1981. — С. 73; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году: Стат. ежегодник. — Киев, 1985. — С. 68 (Підрахунки автора).

¹⁸ Там же.

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 180.

²⁰ Там же. — С. 345.

²¹⁻²² Там же. — С. 94.

Перебудова всієї роботи на основі вимог з'їзду сприятиме також швидшому впровадженню досягнень науки і техніки в сільськогосподарське виробництво, а отже, й дальшому скороченню ручної, важкої фізичної праці, поліпшенню умов трудового процесу на селі.

Одним з факторів, який справляє великий вплив на функціональні можливості людини, тобто її працездатність і ефективність діяльності є стан середовища, в якому вона працює, тобто виробничих приміщень, робочих місць. Науково-технічний прогрес відкриває широкі можливості для поліпшення виробничого середовища. Він робить умови праці гігієнічними, здоровими. Взяти, наприклад, тваринників, що становлять велику частину працівників сільського господарства і умови праці яких досить складні. З впровадженням на тваринницьких фермах механізації, особливо комплексної, докорінно поліпшуються умови їх праці, санітарна культура. Так, на фермах молочного комплексу колгоспу ім. П. С. Іваненка Миргородського району, що на Полтавщині, завжди сухо і чисто, територія заасфальтована. Висока санітарна культура характерна для робочих місць та місць відпочинку тваринників на виробництві багатьох господарств республіки.

Партійна організація і правління колгоспу ім. П. С. Іваненка докладають багато зусиль до створення необхідних виробничо-побутових умов для тваринників. На комплексі діють їдальня, профілакторій, кабінет психологічного розвантаження. Є тут пральня кімната, сауна, перукарня, а також вітальня, де працівники комплексу відпочивають за чашкою чаю, відзначають революційні та сімейні свята.

Висока культура виробничого середовища, наявність розвинутої виробничо-побутової сфери є одним з найважливіших факторів стабільності трудового колективу, його ефективної роботи. Тваринники колгоспу одними з перших у Миргородському районі виконали план одинадцяті п'ятирічці 14 серпня 1985 р.²³

Втілюючи в життя рішення XXVI з'їзду партії, травневого (1982 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, активно здійснювали комплекс заходів, спрямованих на поліпшення виробничого середовища, партійні, радянські і господарські органи Львівщини. Важливе місце в цих заходах займало поліпшення соціально-гігієнічних умов на робочих місцях, особливо на фермах, створення нормальних виробничо-побутових умов. У результаті вже на кінець 1984 р. на тваринницьких фермах господарств області функціонували 192 їдальні, 132 медпрофілакторії, 522 торгові ларьки, на окремих — було відкрито пральні, комплексні приймальні пункти райпобуткомбінатів. У виробничий побут тваринників частини колгоспів ввійшли сауни або душові, перукарні. Аналогічні умови праці створювалися для механізаторів. Поліпшення умов праці в колгоспно-радгоспному виробництві стало одним з головних факторів поліпшення демографічної ситуації в селах Львівщини. При щорічному вибутті на пенсію в одинадцятій п'ятирічці 8 тис. колгоспників і робітників радгоспів на їх місця приходило 9 тис. юнаків і дівчат²⁴.

ЦК Компартії України позитивно оцінив роботу, здійснювану партійними, радянськими і господарськими органами Львівської та ряду інших областей по соціально-культурному будівництву на селі, поліпшенню умов праці й побуту сільських трудівників, стабілізації колективів колгоспів і радгоспів²⁵.

Партійні організації республіки дедалі більше уваги почали приділяти естетизації праці, що стало нині об'єктивною необхідністю. Це пояснюється посиленням в умовах НТР дії таких матеріально-технічних

²³ Малахов В., Никитин Т. Забота о людях // Правда Украины.— 1985.— 14 авг.

²⁴ Карпій В. Партійна турбота про людину праці // Сіл. вісті.— 1984.— 15 листоп.; Добрик В. Ф. Забота о сельском труженике // Львов. правда.— 1983.— 13 нояб.

²⁵ У ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1984.— 2 жовт.

факторів виробництва, які в процесі праці справляють усе помітніший вплив на нервову систему, зір, швидкість реакції людини. Звідси — необхідність так спланувати і обладнати робоче місце, щоб сприяти підтриманню в людини високої працездатності протягом усієї зміни. Цьому, зокрема, підпорядковується художньо-естетичне оформлення тваринницьких ферм, кімнат відпочинку тваринників, механізаторів, озеленення території, використання зручного і красивого робочого одягу. Складовою частиною естетизації виробничого середовища є наочна агітація, реклама. Прикладом уважного ставлення до розв'язання такого роду проблем є колгосп «Заповіт Ілліча» Чорнобаївського району на Черкащині. Його партійна організація, правління подбали, щоб повозбудований Будинок тваринника став справжнім місцем відпочинку трудівників ферм, радував їх своїм затишком, естетичним оформленням — мозаїкою, художніми розписами та художніми полотнами²⁶. Відпочинок у такому місці допомагає людині швидше зняти фізичну втому.

Однак ще не скрізь партійні організації, радянські й господарські органи виявляли належне піклування про санітарно-гігієнічні умови праці трудівників сільського господарства. Так, на зборах активу Полтавської обласної парторганізації в 1981 р. вказувалося, що в результаті спеціального обстеження на 47 фермах області виявили серйозні недоліки в цій справі. Взимку на більшості з них було холодно, а виробничо-побутові умови для тваринників — незадовільними²⁷.

Цілком природно, що така неувага в ряді господарств до створення належних, оптимальних умов праці тваринників негативно позначалася на престижності цієї професії серед сільської молоді. У 1982 р. в Гадяцькому районі на Полтавщині з 368 опитаних учнів 10-го класу бажання працювати в тваринництві виявили одиниці. В той же час у районі кількість молоді у цій галузі з кожним роком зменшувалася. Однією з головних причин такого становища були незадовільні умови праці на фермах²⁸.

Таку ж картину виявили й соціологічні дослідження, проведені серед учнів Нікопольського району Дніпропетровської області. Серед причин, через які молодь після закінчення школи залишала село, вони на перше місце поставили умови праці, ненормований робочий день, відсутність відпустки²⁹.

Про те, наскільки впливають незадовільні умови праці на фермах колгоспів і радгоспів на ставлення випускників середніх шкіл до роботи в тваринництві, свідчить відповідь десятикласниці Сарської середньої школи Гадяцького району. На запитання анкети «Чи є в тебе бажання працювати в тваринництві?» вона написала: ні, в тваринництві працювати не бажаю. Скільки не пам'ятаю працівників тваринництва, вони завжди перевантажені працею на фермі, в них не залишається часу для відпочинку. Тому тваринництво мене не приваблює³⁰.

Таке ставлення до праці в тваринництві проявлялося в практичних діях випускників середніх шкіл. Навіть ті з них, хто за час навчання здобув відповідну спеціальність, далеко не завжди залишалися в селі. Так, з 32 випускниць середніх шкіл Карлівського району на Полтавщині, які в 1980/81 навчальному році опанували професію оператора машинного доїння, пішла працювати на ферму лише одна. В цілому в районі на початку минулої п'ятирічки молодь становила 16,8%, а в колгоспі «Дружба» ще менше — 10%³¹.

Отже, діяльність партійних організацій, радянських, господарських органів по поліпшенню умов праці в тваринництві та в сільськогоспо-

²⁶ Гриценко З. Помогает хороший быт //Сел. жизнь.— 1985.— 22 дек.

²⁷ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 23, спр. 72, арк. 19.

²⁸ Там же, ф. 23, оп. 19, спр. 2, арк. 20.

²⁹ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 1, арк. 97.

³⁰ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 23, оп. 19, спр. 2, арк. 21.

³¹ Там же, ф. 35, оп. 20, спр. 2, арк. 64.

дарському виробництві в цілому має вирішальне значення для піднесення її престижності. З цим тісно пов'язано омолодження трудових колективів, підвищення ефективності виробництва.

Серед факторів, що визначають умови праці трудівників сільсько-господарського виробництва є режим робочого дня і робочого тижня. Це особливо важливо для тваринників, а також механізаторів, які 15—20 років тому працювали світловий робочий день і нерідко без вихідних. Поступово таке становище виправлялося. На фермах і в тракторних бригадах почав запроваджуватися 7—8 годинний робочий день за рахунок переходу на працю у дві зміни. Наприклад, на молочно-товарній фермі колгоспу «Комсомол» Обухівського району на Київщині це було зроблено вже в 1971 р., що дало змогу перевести операторів машинного доїння на 7-годинний робочий день³². У наступні роки у господарствах республіки перехід тваринницьких ферм на двозмінну роботу при 7-годинному робочому дні здійснювався дедалі активніше. Значна робота по впорядкуванню робочого часу у колгоспах і радгоспах проведена, зокрема, у Львівській області. У дві зміни організована робота в ряді господарств Ворошиловградщини, зокрема механізаторів радгоспу «Труд горняка» Краснодонського району. Їх робочий день триває, як правило, 7 годин. Раз на тиждень кожному з них надається вихідний. Для цього з вивільнених механізаторів створено резерв підмінних працівників. Користуються механізатори і відпусткою³³.

Впровадження такого режиму праці має не тільки виробниче, а й соціальне значення. Механізатори і тваринники, які перейшли на нього, працюють з більшою віддачею, краще використовують свій робочий час. У них підвищується почуття відповідальності за доручену справу. Двозмінна робота дає трудівнику сільськогосподарського виробництва більше вільного часу, який є основою фізичного і духовного розвитку людини, підвищує престижність аграрної праці.

Важливим елементом виробничого середовища є дороги всередині господарства та між господарствами. Від того, в якому стані вони перебувають, особливо весною та восени, залежать не тільки виробничі показники, а й настрій трудівників. Не випадково на запитання, з чого починається економіка колгоспу, культура села, як втримати молодь у господарстві, голова колгоспу «Маяк» Красноконяньського району на Одещині, Герой Соціалістичної Праці М. Д. Шолар відповіла одним словом: «Дорога». Деталізуючи свою відповідь, вона додала: «Там, де закінчується асфальт, закінчується немало людських благ»³⁴.

Враховуючи цю обставину, партійні організації республіки посилили увагу до шляхового будівництва. Воно постійно перебувало в полі зору Мар'янського райкому партії та райвиконкому Донецької області. Свого часу вони накреслили чітку програму дій у цьому напрямі, визначили черговість прокладання доріг та вирішили цілий ряд інших питань. Особливу увагу було приділено підготовці кадрів шляховиків, зміцненню виробничої бази шляхового будівництва. Зокрема, колишній райшляхвідділ, де раніше працювало 10—15 чол. і який не займався спорудженням доріг, був перетворений у районне шляхове ремонтно-будівельне управління з кількістю працюючих 150—180 чол. — спеціалістів різного профілю.

Партійні організації, радянські органи району вжили заходів до створення належних соціально-побутових умов для шляховиків, забезпечення їх необхідною технікою. До спорудження шляхів, яке стало свого роду народною будовою, залучені також колгоспи й радгоспи, де з цією метою створені ремонтно-будівельні шляхові бригади. Все це

³² ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 3770, арк. 69.

³³ У ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1984.— 2 жовт.; Мерзленко А. Віддача поля і машин // Рад. Україна.— 1985.— 11 листоп.

³⁴ Лясковський В. Хліб і слово // Рад. Україна.— 1985.— 20 черв.

дало можливість прокласти в районі близько 500 км автомобільних шляхів з твердим покриттям, 49 км сільських тротуарів. У результаті з райцентром були з'єднані всі центральні садиби господарств, а колгоспи і радгоспи — з залізничною станцією та між собою. Лише завдяки підвищенню продуктивності автомобілів (кожний з них став перевозити вдвічі більше вантажів, ніж раніше) річний економічний ефект, одержаний від експлуатації цих шляхів, становив 1,7 млн. крб. А якщо до цього додати збережену техніку, зекономлену продукцію, винагороди за підвищення її якості, нарешті приріст виробництва продукції, в чому немало роль відіграють добрі шляхи, то ця цифра збільшиться в кілька разів³⁵. Крім того, побудовані дороги мають величезне соціальне значення, неоціненна їх роль у поліпшенні умов праці шоферів, тваринників, усіх трудівників села.

Активно велось шляхове будівництво в селах Запорізької області. Тут, об'єднавши техніку і фонди, колгоспи й радгоспи першими в республіці створили міжгосподарські шляхово-будівельні організації. Це дало можливість сполучити дорогами з твердим покриттям усі центральні садиби колгоспів і радгоспів з автострадами. Наприкінці одинадцятої п'ятирічки 849 населених пунктів області з 973 мали надійний цілорічний шляховий зв'язок з районними та обласними центрами³⁶.

Значна увага шляховому будівництву на селі приділялася й на Полтавщині. Тільки за перші чотири роки минулої п'ятирічки тут прокладено 600 км доріг загального користування. Стільки ж, а то й більше кілометрів доріг у сільській місцевості побудовано за цей час у Дніпропетровській, Київській, Харківській областях³⁷.

Отже, в одинадцятій п'ятирічці в республіці під керівництвом парторганізацій чимало зроблено для забезпечення сіл дорогами з твердим покриттям, тротуарами, що сприяло дальшому поліпшенню виробничого середовища, умов праці трудівників ланів і ферм. Однак не скрізь ця робота велась з необхідною наполегливістю. На Кіровоградщині і Миколаївщині, наприклад, у 1981—1984 рр. в сільській місцевості було прокладено лише по 225 км доріг — менше ніж передбачалося планом. Дуже повільно будувалися внутрігосподарські шляхи з твердим покриттям у Ворошиловградській, Житомирській, Одеській областях³⁸.

У країні немало робиться для оптимізації праці трудівників села у зв'язку з науково-технічним прогресом. Оптимальні технічні умови трудового процесу забезпечують рівновагу між робочим навантаженням, інтенсивністю витрачання робочої сили, втомою, з одного боку, і рівнем працездатності — з другого. Питання оптимізації праці перебувають у центрі уваги вчених, проектувальників і конструкторів, які прагнуть забезпечити максимум зручностей для людини при експлуатації створюваної ними нової техніки. В результаті кожне нове покоління сільськогосподарських машин має зручніші й гігієнічніші умови для роботи механізаторів. Так, «Колос», який представляє одне з останніх поколінь зернозбиральних комбайнів обладнаний кабіною, в якій комбайнеру створені значно кращі умови для роботи, ніж на попередніх марках. Нині ж з'явилися набагато потужніші зернозбиральні машини «Дон-1200» і «Дон-1500», на яких комбайнерові працювати ще зручніше. Оцінюючи їх, відома ланкова радгоспу «Путь Ленина» Песчанокоського району Ростовської області Н. В. Переверзева відзначила: «Я багато разів сідала за руль то «Колоса», то «Дона» і порівнювала їх роботу. Так ось, на старому комбайні проїдеш круг-два і вже почуваш

³⁵ Воротнюк Г. Дорога // Рад. Україна.— 1982.— 16 верес.

³⁶ Михайлюк М. Стрoим дороги // Сел. жизнь.— 1985.— 13 юля.

³⁷ Закревський В., Пуговниця М. Оновлювати села планомірно і комплексно // Сіл. вісті.— 1985.— 13 черв.

³⁸ Там же.

втому. А з кабіни нового не хочеться виходити — в ній прохолодно, зручне управління»³⁹.

«Дони» забезпечені системою контролю за діями основних механізмів — вся інформація про їх роботу передається в кабіну комбайнера. Це дає йому змогу своєчасно попередити можливі перевантаження і наступні за ними поломки. Коли ж це й трапляється, то прилади точно покажуть, який саме вузол несправний. А комбайнерові, що обслуговує старі марки комбайнів, доводиться визначати неполадки на слух і відшукувати їх у складній системі вузлів і агрегатів⁴⁰.

Актуальним завданням продовжує залишатися боротьба з виробничим травматизмом, за зниження тимчасової непрацездатності колгоспників і робітників радгоспів. Хоч умови праці й побуту сільського населення рік у рік поліпшуються, трудові втрати через хвороби, травматизм ще значні. Однією з основних причин цього є незадовільний у багатьох випадках рівень санітарної культури на виробництві, недотримання в ряді господарств вимог техніки безпеки та гігієни праці. Практика свідчить, що посилення уваги парторганізацій, медпрацівників, широкої громадськості до цих питань сприяє зниженню захворювань і виробничого травматизму. Свого часу на Чернігівщині, наприклад, мали місце значні трудові втрати через травматизм. Ґрунтовне вивчення його причин, розробка на цій основі та неухильне виконання необхідних профілактичних заходів сприяло тому, що в другій половині минулої п'ятирічки кількість виробничих травм у сільськогосподарському виробництві значно скоротилася⁴¹.

Настрій людей, а отже і їх ставлення до праці, її продуктивність значною мірою залежать від морально-психологічного клімату в трудовому колективі. Чим він кращий, тим вагоміші результати виробничої діяльності і навпаки. Морально-психологічний клімат на виробництві характеризують такі фактори, як задоволення працівників різними елементами соціально-виробничої ситуації, зокрема взаємовідносинами в трудовому колективі, роботою, керівництвом; ступінь участі членів колективу в управлінні виробництвом; згуртованість колективу тощо.

Морально-психологічний клімат у трудових колективах формується під впливом багатьох організаційно-економічних, психологічних, соціальних чинників. Ось один з прикладів, який навела у виступі на XXVII з'їзді Компартії України Г. Д. Одинець, оператор машинного доїння колгоспу ім. С. М. Кірова Переяслав-Хмельницького району на Київщині. «Устаткування, що випускається для ферм, — сказала вона, — машини для кормовиробництва недосконалі за конструкцією. Вони часто виходять з ладу, тому нерідко доводиться відриватися від основної роботи, бігати в пошуках запчастин. Іноді дивишся як валься діло через якусь «залізячку» і кипиш вся всередині»⁴².

На мікрокліматі в трудових колективах нерідко позначаються і такі обурливі факти, як несправедливий підхід до працівників з боку окремих керівників при вирішенні виробничо-побутових питань, бюрократизм, тяганина, нечуйне ставлення до людей та ін.

XXVII з'їзд КПРС накреслив конкретні шляхи подолання негативних явищ, які заважають нам жити і працювати. Вирішальне значення в цьому має всемірне підвищення ролі партійних організацій. «Якщо партійна організація живе повнокровним життям, що ґрунтується на принципових відносинах, — підкреслювалося у Політичній доповіді ЦК КПРС з'їздові, — якщо комуністи зайняті конкретними ділами, а не говорильнею на загальні теми, то успіх забезпечений. Мало бачити недоліки і вади, затаврувати їх, треба зробити все, щоб їх не було.

³⁹ Спиридонов Е. Лицом к «Дону» // Известия.— 1983.— 19 сент.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Сердюк А. Здоров'я сільського трудівника // Сіл. вісті.— 1984.— 28 берез.

⁴² По-діловому, критично і вимогливо // Сіл. вісті.— 1986.— 7 лют.

Не буває авангардної ролі комуніста взагалі, вона виявляється в практичних справах»⁴³.

Нині в партійних організаціях республіки, як і країни в цілому, відбувається перебудова всієї їх роботи на основі рішень XXVII з'їзду КПРС. Виявом цього є підвищення відповідальності і активності кожного комуніста, всіх парторганізацій за виконання накреслень з'їзду. Про це, зокрема, свідчить перебудова діяльності Глобинського райкому партії Полтавської області. Якщо раніше партійні збори, та й пленуми райкому нерідко перетворювалися в самозвіти з гучними запевненнями, обіцянками і намаганням обійти гострі кути, то вже перший післяз'їздовський пленум райкому партії, відзначався певною новизною. На ньому велася принципова розмова про те, що необхідно зробити для реалізації планів і завдань, намічених на 1986 р. Були піддані критиці стиль і методи роботи різних ланок та окремих керівників. Принципова, з точною адресою критика, яка виявляла причини недоліків упущень, способи їх усунення, містилася в кожному виступі. Серйозні претензії були пред'явлені райкому партії, присутньому на пленумі секретарю обкому партії. Після пленуму всі зауваження були узагальнені. Їх втілення в життя взято під суворий контроль⁴⁴.

Разом з тим слід відзначити, що перебудова проходить не так швидко, як хотілося б. Поверот до нових методів керівництва, сказано в постанові липневого (1986 р.) Пленуму ЦК Компартії України, відбувається нелегко, слабо переборюються сили інерції, схильність до старого стилю роботи. Не в усіх колективах створено обстановку принципової критики і здорової незадоволеності досягнутим, нетерпимості до недоліків, застою в ділах, парадності і марнослів'я. Пленум, виходячи з рішень червневого (1986 р.) Пленуму ЦК КПРС, зобов'язав партійні комітети, їх секретарів очолити перебудову, показувати зразки роботи по-новому, приклад діловитості, вимогливості, ініціативи⁴⁵.

Таким чином, в роки одинадцятої та на початку нинішньої п'ятирічок партійні організації республіки, виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, травневого (1982 р.), квітневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС, настанови наради з питань науково-технічного прогресу (червень 1985 р.), накреслення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, розв'язували питання забезпечення належних умов праці трудівників сільського господарства. В колгоспах і радгоспах відбулося певне скорочення важкої фізичної праці, продовжувало вдосконалюватися виробниче середовище, кращим ставало оформлення робочих місць, дедалі більше налагоджувалися виробничо-побутові умови працюючих тощо. Це було важливим фактором піднесення трудової активності працівників сільського господарства та продуктивності їхньої праці, зростання ефективності колгоспно-радгоспного виробництва, виконання Продовольчої програми. Поліпшення умов трудового процесу на селі великою мірою сприяло підвищенню престижності праці в аграрному секторі економіки, ширшому залученню до неї молоді, вдосконаленню демографічної структури сільського населення. Поліпшення умов праці трудівників села переконливо демонструє глибоко гуманістичний характер соціалізму, вищим законом якого є піклування про людину.

Партія з ще більшою активністю і послідовністю вирішуватиме питання, пов'язані з поліпшенням умов праці трудівників, у тому числі сільського господарства, в дванадцятій і наступних п'ятирічках. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» передбачено істотно поліпшити

⁴³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 93.

⁴⁴ Шульженко П. Нацеленная на конкретные дела // Сел. жизнь.— 1986.— 11 июля.

⁴⁵ Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

умови праці трудівників, добиватися швидшого скорочення ручної праці і знизити її частку у виробничій сфері за наступні п'ятнадцять років до 15—20% ⁴⁶, тобто в два рази.

А. Е. Гаврилюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ ПО УЛУЧШЕНИЮ УСЛОВИЙ ТРУДА ТРУЖЕНИКОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Резюме

В статье показано значение улучшения условий труда в сельском хозяйстве для решения экономических и социальных задач. Освещается деятельность парторганизаций республики по сокращению ручного труда, улучшению производственной среды, эстетизации и оптимизации труда, созданию оптимального режима рабочего дня в хозяйствах, улучшению производственно-бытовых условий тружеников, утверждению здорового морально-психологического климата в трудовых коллективах. Раскрываются имевшие место недостатки в этом деле.

⁴⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 324.

* * *

В. О. КРАВЕЦЬ,
міністр закордонних справ Української РСР

ЧЛЕНСТВО УКРАЇНИ В РАДІ БЕЗПЕКИ ООН

У прийнятій XXVII з'їздом КПРС новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу наголошується, що «КПРС — за створення і використання інтернаціональних механізмів та інститутів, які давали б змогу знаходити оптимальні співвідношення інтересів національних, державних з інтересами загальнолюдськими. Вона — за підвищення ролі Організації Об'єднаних Націй у зміцненні миру і розвитку міжнародного співробітництва» ¹. Цей принциповий підхід лежить в основі діяльності радянської дипломатії в ООН — найбільш авторитетному універсальному форумі, створеному для об'єднання зусиль держав у розв'язанні ключових проблем, які стоять перед людством.

Організація Об'єднаних Націй являє собою складний і багатограний політичний механізм. Її діяльність стала невід'ємним складовим елементом сучасного міжнародного життя. Жодна більш або менш значна світова проблема не залишається поза увагою ООН. Зазначимо при цьому, що на відміну від США та інших західних держав, які намагаються відвернути ООН від розв'язання кардинальних питань збереження миру і міжнародної безпеки, Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності енергійно підтримують зусилля Організації саме на цьому магістральному напрямі.

Величезний потенціал впливу на вирішення міжнародних проблем має Рада Безпеки, якій належить центральне місце в системі органів ООН. «Для забезпечення швидких і ефективних дій Організації Об'єднаних Націй, — говорить в статті 24-й Статуту останньої, — її Члени покладають на Раду Безпеки *головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки* (курсив наш. — Авт.) і погоджуються

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 210.

в тому, що при виконанні її обов'язків, які випливають з цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від їх імені»². Повноваження Ради викладаються в розділах VI, VII, VIII та XII Статуту. Згідно з його вимогами всі держави — члени ООН погоджуються підкорятися рішенням Ради Безпеки і виконувати їх (ст. 25).

Отже, відмітною особливістю Ради Безпеки, запорукою її успішного функціонування є те, що це — єдиний орган Організації Об'єднаних Націй, рішення якого обов'язкові для виконання всіма державами — членами ООН і не підлягають оскарженню чи перегляду. Йдеться, таким чином, про унікальний політичний орган, який, будучи створеним на основі угоди між державами, діючи від імені всіх членів ООН в інтересах загального миру, є специфічною організаційною формою політичного співробітництва країн з різним суспільно-економічним ладом.

Принципова позиція СРСР щодо юридично обов'язкового характеру рішень, які приймаються Радою Безпеки, була викладена в Заяві Радянського уряду від 23 березня 1968 р. В ній, зокрема, відзначалося, що резолюції цього органу — «не рекомендація, не думка, яку уряди вільні враховувати чи залишати без уваги. Кожна держава, вступаючи в Організацію Об'єднаних Націй, взяла на себе зобов'язання беззастережно виконувати рішення Ради Безпеки, взяті згідно із Статутом ООН. Не виконувати ці зобов'язання значить протиставляти себе ООН, кидати виклик цій організації по підтриманню міжнародного миру»³.

Іншою особливістю Ради Безпеки є те, що вперше в історії міждержавних зв'язків в основу діяльності міжнародного органу, покликаного вирішувати найважливіші політичні питання, як метод погодження обрано принцип одностайності постійних членів Ради Безпеки*. Цей принцип являє собою закріплену в Статуті ООН реальну політичну і юридичну гарантію забезпечення мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. Неухильне його дотримання має велике значення в міжнародних відносинах.

Принцип одностайності постійних членів Ради Безпеки незмінно зазнавав і зазнає гострих нападів з боку окремих країн. Тривалий час проти нього активно виступали імперіалістичні держави, насамперед США. Ще в 1947 р. Сполучені Штати «протягли» в Генеральній Асамблеї ООН рішення про організацію так званого міжсесійного комітету з питань миру і безпеки, а в 1950 р. — резолюцію «Єдність на користь миру», де йшлося про запровадження комітету колективних заходів. Цим органом намагалися надати права, які відповідно до Статуту ООН має тільки Рада Безпеки. Спрямованість цих дій очевидна: США та їх партнери всіляко намагалися й намагаються перетворити Організацію Об'єднаних Націй на політичний інструмент боротьби проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

Однак у зв'язку з докорінними змінами у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь миру і соціального прогресу, внаслідок чого західні держави втратили покірну «автоматичну» більшість в ООН, їм стає дедалі важче протидіяти миролюбним зусиллям соціалістичних та позаблокових країн. Саме ці фактори, на думку ряду радянських юристів-міжнародників, змусили держави Заходу повернутися до первісної концепції Статуту ООН і поставили їх перед необхідністю «пожвавлення системи Ради Безпеки». Захищаючи свої імперіалістичні інтереси, вони в останні роки дедалі частіше вдаються до права «вето», щоб не допустити прийняття конструктивних рішень. Починаючи з 1970 р. Сполучені Штати використали його більш як 40 разів. СРСР засуджує зловживання цим правом, що його допускають у своїх корисли-

² Статут Організації Об'єднаних Націй та Статут Міжнародного Суду. — Вид. ООН. — 1963. — С. 22.

³ Правда. — 1968. — 23 марта.

* Постійними членами Ради Безпеки згідно із ст. 23 Статуту ООН є Великобританія, КНР, СРСР, США, Франція.

вих цілях імперіалістичні держави. Та водночас наша країна рішуче виступає проти пропозицій скасувати принцип одностайності постійних членів Ради Безпеки чи обмежити його застосування. Вона вважає, що підвищення ефективності цього органу слід добиватися не запровадженням якогось нового правила, а шляхом зміцнення взаємодії і співробітництва всіх миролюбних сил у рамках ООН.

Важливе значення для успішної діяльності Ради Безпеки по виконанню нею статутних функцій має ґрунтовно продумана і збалансована структура цього органу. Її основне ядро утворюють постійні члени, статус яких надано тільки великим державам, здатним завдяки їх могутньому економічному і політичному потенціалу, ролі на міжнародній арені та впливу на розвиток міжнародних відносин нести головну відповідальність за підтримання загального миру й безпеки. При визначенні кола постійних членів Ради Безпеки враховувався цілий ряд факторів. Причому, крім таких «класичних» ознак великої держави, як розмір території, кількість населення, рівень соціально-економічного розвитку і військовий потенціал, одним з найважливіших критеріїв був вклад країни в розгром фашизму.

Разом з тим значну роль у роботі Ради Безпеки відіграють її непостійні члени, які обираються Генеральною Асамблеєю ООН на дворічний строк. Обрання держави непостійним членом Ради Безпеки — а її склад є досить обмеженим* — розглядається як справа високої престижності, як визнання заслуг цієї держави на міжнародній арені. Українська РСР була удостоєна такої високої честі двічі: у 1948—1949 та в 1984—1985 рр. Досвід участі нашої республіки в роботі одного з головних органів ООН має не тільки велике політичне значення, а й наукову цінність. Пропонована стаття і являє собою один з практичних кроків до його узагальнення.

Вперше Українська РСР була представлена в Раді Безпеки у самому розпалі «холодної війни». Американська «машина голосування», яка діяла в ті роки практично без перебоїв, цього разу не спрацювала, і УРСР стала одним з непостійних членів важливого міжнародного органу, хоч для цього потрібно було 11 турів голосування.

Діяльність Української РСР у Раді Безпеки, як і взагалі в Організації Об'єднаних Націй на початковому етапі її існування, проходила під безпосереднім керівництвом видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Д. З. Мануїльського**. Як член Ради Безпеки УРСР входила до складу Комісії по атомній енергії (у лютому 1948 р. була її головою), Комісії ООН по озброєннях звичайного типу, Комітету по прийому нових членів ООН, була членом ряду допоміжних органів Ради.

У складні повоєнні роки представники Української РСР спільно з делегацією Радянського Союзу виступали в Раді Безпеки за зміцнення миру, за роззброєння та заборону атомної зброї, захищали суверенні права країн Східної Європи, які стали на шлях соціалістичних перетворень.

Уже тоді представник нашої республіки у цьому органі підкреслював: «Мільйони людей в усіх країнах розуміють, що питання про заборону атомної зброї і скорочення озброєнь тісно пов'язане з гарантуванням загальної безпеки і є найважливішою частиною боротьби за мир»⁴. У виступах представників УРСР було піддано різкій критиці

* За пропозицією XVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН (резолюція 1991 (XVIII) від 17 грудня 1963 р.) до Статуту ООН було внесено поправку, згідно з якою кількість непостійних членів Ради Безпеки збільшувалася з 6 до 10. Обираються вони таким чином: 1 — від держав Східної Європи; 5 — від держав Азії і Африки; 2 — від держав Латинської Америки; 2 — від держав Західної Європи та інших держав (під «іншими державами» маються на увазі Канада, Австралія і Нова Зеландія).

** Заступниками представника Української РСР у Раді Безпеки були В. Я. Тарасенко і А. І. Галаган.

⁴ Українська РСР у міжнародних організаціях: Довідник.— К., 1984.— С. 26.

американський план встановлення свого контролю над атомною промисловістю в усьому світі при збереженні монополії США на атомну зброю — так званий «план Баруха». Під час дискусій з питань роззброєння вони наполягали на важливості реалізації радянської пропозиції про скорочення на третину збройних сил і озброєнь п'яти постійних членів Ради Безпеки, підкреслювали необхідність активізації діяльності Комісії по атомній енергії, якій було доручено розробити проект конвенції про контроль над цим видом енергії.

Добре відомі зусилля Української РСР, спрямовані на захист справедливої боротьби індонезійського народу за незалежність. У ході обговорення в Раді Безпеки відповідного питання представники республіки нагадали, що ще в січні 1946 р. УРСР вперше звертала увагу цього органу на колоніальну війну Англії і Голландії в Індонезії⁵, і закликали Раду «приступити до справжнього врегулювання конфлікту між Голландією та Індонезійською Республікою в інтересах самого індонезійського народу, а не в інтересах Сполучених Штатів Америки й інших колоніальних держав»⁶. Делегація Української РСР була автором кількох проектів резолюцій, в яких містилась вимога припинити акти агресії проти індонезійського народу.

У лютому — березні 1948 р. Радянський Союз і Україна рішуче виступили проти обговорення в Раді Безпеки провокаційного «чехословацького питання». Зокрема, представник УРСР наголосив, що «чехословацькому народові була надана повна можливість самому вирішувати свою долю, визначати свій шлях політичного та економічного розвитку, і він цей шлях визначив»⁷.

Будучи непостійним членом Ради Безпеки в 1948—1949 рр., Українська РСР сприяла становленню цього органу ООН як дійового інструмента для підтримання миру, міжнародної безпеки, захисту права всіх націй і народів на самовизначення, суверенітет, соціально-економічний прогрес.

Як уже зазначалося, вдруге наша республіка брала участь у роботі Ради Безпеки в 1984—1985 рр. Вибори її в цей орган відбулися на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН 31 жовтня 1983 р. Досить показовим було те, що 130 із 155 держав, які брали участь у голосуванні, підтримали кандидатуру Української РСР. У цьому зв'язку доречно нагадати, що історія ООН знає немало прикладів, коли підтримка відповідної регіональної групи не гарантує обрання тієї чи іншої держави до Ради Безпеки. Так, у 1981 р. західним країнам на чолі із США вдалося закрити шлях туди Кубі, а в 1984 р. — Монгольській Народній Республіці. Соціалістичні країни при підтримці прогресивного крила руху неприєднання не допустили в 1981 р. обрання до Ради Коста-Ріки, а в 1985 р. — Ліберії, які дотримуються відверто прозахідної орієнтації.

Слід також зауважити, що обрання УРСР до Ради Безпеки відбувалося в надзвичайно напружений період, в атмосфері злісної антирадянської істерії, розв'язаної Сполученими Штатами навколо ними ж самими спровокованого інциденту з південнокорейським літаком.

Все це дає підстави для висновку, що обрання Української РСР до одного з найважливіших органів ООН (до того ж обмеженого за своїм складом) засвідчило високий міжнародний авторитет республіки, великий вплив СРСР, інших країн соціалістичної співдружності у цій організації.

Підтримка переважною більшістю держав кандидатури УРСР на виборах до Ради Безпеки обернулась поразкою для дипломатії США — країни, де, як відомо, люблять час від часу витягати на поверхню не-

⁵ Официальные отчеты Совета Безопасности, первый год, первая серия. Доп. № 1, прилож. 4.

⁶ Там же, четвертый год, № 51.— С. 21.

⁷ Там же, третий год, № 36—51.— С. 104.

спроможну тезу про «незаконність» членства України і Білорусії в Організації Об'єднаних Націй.

З часу, що минув після того, як Українська РСР була вперше обрана до Ради Безпеки, роль і авторитет цього органу ООН значно зросли й зміцніли. Відбулося це насамперед під впливом принципового і послідовного зовнішньополітичного курсу соціалістичних країн, зростання ваги позаблокових країн у міжнародних відносинах. Нині більшість держав — членів ООН вбачають у Раді Безпеки орган, здатний відігравати позитивну роль у розв'язанні найскладніших міжнародних проблем. Водночас не можна не відзначити, що ряд позаблокових держав, насамперед африканських, арабських, критикують Раду Безпеки за її неспроможність вжити дійових заходів до врегулювання вибухонебезпечного становища на Півдні Африки та на Близькому Сході. Визначаючи, що головна відповідальність за нерозв'язаність цих проблем, як, до речі, й інших, лежить на західних державах — постійних членах Ради, вони все ж ведуть лінію на перегляд положень Статуту ООН у питаннях членського складу цього органу, його структури, виступають за скасування права «вето», домагаються зміни положення про виняткову компетенцію Ради Безпеки при проведенні операцій по підтриманню миру.

Слід визнати, що діяльність Ради Безпеки в останні роки помітно пожвавилася, свідченням чого є, зокрема, збільшення кількості її засідань та інших заходів. Так, за два роки членства УРСР у цьому органі (1984—1985 рр.) її делегація* взяла участь у 130 офіційних засіданнях Ради, 102 багатосторонніх консультаціях, провела 80 двосторонніх зустрічей і бесід з головами Ради Безпеки**. Звертає на себе увагу те, що кількість багатосторонніх консультацій, або іншими словами — неофіційних закритих засідань Ради, наближається до числа офіційних. Взагалі, в останні роки неофіційні засідання, як і двосторонні консультації голови, займають важливе місце в роботі Ради Безпеки. Це викликано різким погіршенням з вини імперіалізму стану міжнародних відносин, при якому важко розраховувати на прийняття погоджених рішень під час офіційних засідань. У ході ж закритих засідань іноді вдається зблизити розбіжні точки зору, виробити взаємоприйнятні формулювання, досягти компромісу щодо рішень Ради.

Так, у 1984—1985 рр. у зв'язку з питанням про ірано-іракський конфлікт, яке тривалий час стоїть на порядку денному Ради Безпеки, було проведено 31 неофіційне засідання, 10 двосторонніх консультацій і тільки 8 офіційних засідань. В результаті обговорення прийнято одну резолюцію і чотири заяви Ради.

Такий метод прийняття рішень на основі консенсусу можна розглядати як важливу модифікацію принципу однастайності постійних членів⁸. Як справедливо відзначалося на Третій щорічній міжнародній конференції з процедур ООН, метод консенсусу підвищує гнучкість Ради Безпеки, однак він має бути «додатком, а не заміною інших встановлених процедур»⁹.

У 1984—1985 рр. головна увага Ради Безпеки була прикута до таких гострих проблем, як становище на Близькому Сході, насамперед у Лівані; події в Центральній Америці, зокрема навколо Нікарагуа; питання про Намібію; апартеїд у ПАР і агресивні дії Преторії проти сусідніх держав.

* Представником Української РСР у Раді Безпеки з 1 січня 1984 р. був затверджений В. О. Кравець, з лютого 1985 р. — Г. Й. Удовенко; заступниками представника — Б. І. Корнієнко і В. Ф. Скофенко.

** У 1959 р., наприклад, відбулося 5 засідань Ради Безпеки, 1982 р. — 88.

⁸ Федоров В. ООН и проблема поддержания международного мира // Междунар. жизнь. — 1983. — № 8. — С. 32—41.

⁹ Report of the Third Annual Conference on United Nations Procedures.— New York, 1972.— P. 38.

Делегація України у тісній взаємодії з делегацією СРСР брала участь у всіх формах діяльності Ради Безпеки, відстоюючи принципи радянської зовнішньої політики, сприяла виробленню цим органом рішень, спрямованих на мирне врегулювання конфліктів у різних районах світу.

Практично з усіх зазначених вище проблем у Раді Безпеки точилася гостра боротьба, що була виявом протиборства двох ідеологій, двох курсів у світовій політиці: лінії Радянського Союзу, братніх соціалістичних країн на зміцнення миру, ліквідацію ядерної загрози, оздоровлення міжнародної обстановки і агресивного курсу США на нагнітання напруженості, дестабілізацію неугодили Вашингтону урядів, втручання у внутрішні справи суверенних держав. У своїх виступах, що відзначалися гострою антиімперіалістичною спрямованістю, делегація Української РСР викривала конфронтаційну політику Сполучених Штатів, солідаризувалася з народами, які ведуть справедливую боротьбу за національне визволення і соціальний прогрес.

Двічі протягом 1984—1985 рр. представник УРСР виконував функції голови Ради Безпеки ООН, від дій якого багато в чому залежать перебіг і результати розгляду того чи іншого питання. Так, у квітні 1984 р., в період головування делегації Української РСР, була проведена у складній дипломатичній роботі щодо подання допомоги Нікарагуа у постановці питання про агресивні дії проти неї Сполучених Штатів. В результаті при голосуванні по внесеному проекту резолюції США змушені були застосувати «вето». Такий підсумок ще раз переконливо показав, хто є справжнім винуватцем конфлікту в Центральній Америці і виступає проти його врегулювання.

Досить напруженою була атмосфера під час розгляду в травні 1985 р. чергової скарги Нікарагуа, викликаній запровадженням Сполученими Штатами економічних санкцій проти цієї країни. В дебатах взяли участь делегати від 40 держав. Представники СРСР та УРСР, як і більшість учасників дискусії, в тому числі й деякі союзники США, піддали критиці запровадження Вашингтоном ембарго і відзначили, що його дії перешкоджають мирним зусиллям ряду країн цього регіону, спрямованим на врегулювання становища в Центральній Америці і припинення втручання ззовні.

Лише делегація Гондурасу намагалася виправдати агресивний курс США щодо Нікарагуа, прикриваючись вигадками про якусь загрозу з боку цієї країни та «недемократичний характер» її уряду. Виступивши із злісними нападками на Нікарагуа, представник США припустився випадів і проти дружніх їй держав, у тому числі СРСР та Куби, але одержав гідну відсіч. Було підкреслено, що справжню і єдину загрозу регіонові являє собою агресивний імперський курс Сполучених Штатів.

При голосуванні 10 травня 1985 р. по проекту резолюції, підготовленому представниками Нікарагуа, делегація США, щоб не опинитися знову в ізоляції, вдалася до процедурних вивертів, які не застосовувалися в Раді Безпеки протягом останніх 20 років. Вона попросила провести роздільне голосування по окремих пунктах проекту і наклала «вето» на три з них. Таким чином, хоч і в урізаному вигляді, резолюція була прийнята Радою. В ній підтверджувалися суверенітет Нікарагуа, її право вільно обирати для себе політичну, економічну та соціальну систему, містився заклик утримуватися від будь-яких агресивних дій проти держав Центральної Америки, відновити діалог між Сполученими Штатами й Нікарагуа з метою нормалізації їх взаємовідносин і розрядки в регіоні.

В цьому зв'язку заслуговує на увагу той факт, що Українській РСР у ноті постійного представника Нікарагуа при ООН від 29 травня 1985 р. висловлювалася вдячність уряду і народу цієї центральноамериканської країни за неухильну підтримку справедливої боротьби Ні-

карагу проти агресивного втручання імперіалізму та її невід'ємного права на вільний і демократичний розвиток.

Майже 40 років з порядку денного Ради Безпеки не сходить питання про становище на Близькому Сході. В 1984—1985 рр. вістря дискусії з цієї проблеми спрямовувалося на засудження агресивної політики Ізраїлю на півдні Лівану, репресій ізраїльських властей щодо палестинців на окупованих територіях. У своїх виступах представники Радянського Союзу та Української РСР підкреслювали, що відповідальність за злочини ізраїльської воячини повною мірою розділяють Сполучені Штати, які подають агресорові економічну, військову, політичну та дипломатичну допомогу й підтримку і блокують у Раді Безпеки будь-які пропозиції, спрямовані на врегулювання вибухонебезпечного становища на Близькому Сході.

Засідання Ради Безпеки з цих питань проходили у надзвичайно гострій боротьбі, оскільки делегація США, зв'язаних з Ізраїлем «стратегічним партнерством», незмінно ставала на бік свого союзника, чинила впертий опір прийняттю Радою конструктивних рішень, зловживаючи правом «вето». Лише одного разу, коли протиправні розбійницькі дії Ізраїлю були аж надто одіозними (бомбардування ізраїльською авіацією у жовтні 1985 р. штаб-квартири Організації визволення Палестини в Тунісі), США не посміли кинути виклик міжнародному співтовариству і утрималися при голосуванні по резолюції, що засуджувала цей акт державного тероризму. Взагалі ж у зазначений період американці тричі вдавалися до «вето» щодо резолюцій з близькосхідної проблеми.

Всю глибину цинізму і зневаги американської адміністрації до зусиль міжнародного співтовариства, спрямованих на ліквідацію вогнища конфлікту на Близькому Сході, передають слова постійного представника США при ООН В. Уолтерса. При прийнятті резолюції з питання про репресії ізраїльських властей щодо палестинців на окупованих територіях він, зокрема, сказав, що проекти резолюцій, які засуджують Ізраїль, швидше підривають, а не посилюють здатність Ради відігравати позитивну роль у розв'язанні близькосхідної проблеми¹⁰.

Активну роль відігравала делегація УРСР при обговоренні Радою Безпеки становища на Півдні Африки. Будучи віце-головою Спецкомітету ООН проти апартеїду, Україна і в Раді Безпеки послідовно підтримувала позицію африканських країн, які виступають за ліквідацію ганебної системи апартеїду в ПАР, надання незалежності Намібії, припинення актів агресії проти прифронтових держав, насамперед Анголи, підтверджувала законність боротьби пригноблених народів Південної Африки за національне визволення.

Надзвичайно напружена обстановка склалася в цьому регіоні у липні 1985 р., коли режим Преторії, намагаючись будь-що придушити антирасистські виступи корінного населення, запровадив у 36 містах ПАР надзвичайний стан. На той час головою Ради Безпеки була Українська РСР.

В результаті проведеної радянськими делегаціями роботи, а також завдяки вмілому використанню можливостей, що їх має голова, вдалося забезпечити прийняття найсильнішої за всі роки резолюції з даного питання. В ній містився заклик до держав — членів ООН застосувати до Південно-Африканської Республіки такі санкції, як відмова у наданні нових інвестицій та у виділенні гарантованих позик для експорту, заборона на контракти в ядерній сфері, а також на спортивні й культурні зв'язки. Делегації СРСР і Української РСР наполягали на застосуванні проти ПАР всеохоплюючих обов'язкових санкцій згідно з розділом VII Статуту ООН, однак обструкціоністська позиція по-

¹⁰ Док. ООН S/PV. 2605 від 13 верес. 1985 р.— С. 79—80.

кровителів режиму Преторії — США і Великобританії — і цього разу стала на заваді прийняттю такого рішення.

Незважаючи на обмежений характер, ухвалена резолюція мала активний резонанс у світі. Ряд західноєвропейських країн оголосив за-
провадження деяких санкцій проти ПАР у галузі економіки. Навіть конгрес США змушений був прийняти рекомендації, спрямовані на певне скорочення економічних зв'язків американських компаній з південноафриканськими расистами.

Ухвалення цієї резолюції наочно продемонструвало дієвість Ради Безпеки, її здатність вирішувати при наявності політичної волі держав — членів цього органу гострі проблеми, які стоять перед міжнародним співтовариством.

У 1984—1985 рр. Рада Безпеки неодноразово розглядала питання про становище на Півдні Африки також у зв'язку з безперервною агресією ПАР проти сусідніх держав, зокрема Народної Республіки Анголи.

Делегації СРСР і УРСР у Раді Безпеки рішуче виступили на захист цієї молодой африканської держави, зажадали негайного виведення військ агресора з її території і застосування до ПАР обов'язкових санкцій відповідно до Статуту ООН. Таку ж позицію зайняла більшість членів Ради, в результаті чого було прийнято резолюцію з вимогою негайного припинення агресії ПАР, збереження суверенітету і територіальної цілісності Анголи. У зазначений документ було включено також важливе положення, що містило в собі заклик до всіх держав подавати Анголі найрізноманітнішу допомогу, в тому числі **військову**, для протидії агресії расистів. При обговоренні проекту делегація США шалено протестувала проти цього пункту, однак при голосуванні не наважилася в черговий раз опинитися в цілковитій ізоляції. Резолюція була прийнята одногolosно. Це знаменувало важливу перемогу сил, які виступають за повну ліквідацію колоніалізму і расизму на Півдні Африки, стало ще одним попередженням для расистів і їх покровителів.

У період членства УРСР у Раді Безпеки в ООН відбувалися торжества, пов'язані з 40-річчям цієї міжнародної організації. Ювілею було присвячене спеціальне засідання Ради, яке проходило 26 вересня 1985 р. на рівні міністрів закордонних справ. Активну участь у його підготовці (виробленні домовленостей про порядок денний, визначенні порядку проведення) і роботі взяла делегація Української РСР.

Першим на засіданні виступив член Політбюро ЦК КПРС, міністр закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе. Він розкрив конкретні шляхи підвищення ефективності діяльності ООН, Ради Безпеки в ім'я миру, на благо людства ¹¹.

У виступі міністра закордонних справ Української РСР було заявлено про відданість УРСР цілям і принципам ООН, про необхідність підвищення ролі Організації Об'єднаних Націй як дійового інструменту зміцнення міжнародної безпеки, миру і співробітництва між народами ¹².

На користь підвищення ефективності ООН і Ради Безпеки, неухильного виконання їх рішень, за зміцнення співробітництва і довіря між державами висловилися в ході урочистого засідання більшість його учасників, в тому числі всі представники позаблокових країн. Генеральний секретар ООН Х. Перес де Куельяр, який також взяв участь у засіданні, вказав на життєву важливість того, щоб Рада Безпеки стала надійним стражем миру ¹³.

Водночас заяви представників ряду західних країн — членів Ради не містили в собі ні конструктивних пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності як цього органу, так і ООН, ні реалістичної оцінки

¹¹ Док. ООН S/PV. 2608.— С. 12.

¹² Там же.— С. 21.

¹³ Там же.— С. 3—5.

міжнародного становища. Наприклад, виступ державного секретаря США Дж. Шульца значною мірою звівся до нападок і звинувачень на адресу Організації Об'єднаних Націй та Ради Безпеки, рішення й резолюції яких з цілого ряду актуальних проблем не влаштовують Вашингтон¹⁴. Це ще раз засвідчило, що Сполучені Штати вбачають в ООН не стільки інструмент миру й безпеки, скільки перешкоду своїм імперським амбіціям, політиці сили й диктату в міжнародних відносинах.

На урочистому засіданні члени Ради прийняли заяву, текст якої був підготовлений у ході складних консультацій¹⁵. За наполяганням делегацій СРСР, УРСР та позаблокових країн в неї були включені положення, які підтверджують зобов'язання держав по Статуту ООН і передають глибоку занепокоєність у зв'язку з ядерною загрозою, що нависла над людством. У заяві також підкреслювалося неминуще значення Організації Об'єднаних Націй як позитивного фактора миру й прогресу, містився заклик до всіх членів ООН дотримуватися своїх зобов'язань по Статуту, підкорятися рішенням Ради Безпеки і виконувати їх.

Звичайно, діяльність Ради Безпеки в 1984—1985 рр. не обмежувалася пошуками шляхів до розв'язання лише викладених вище проблем. Кожні півроку вона займалася вирішенням досить складних питань, що стосувалися продовження мандату Збройних Сил ООН на Кіпрі, на півдні Лівану, на Голанських висотах Сирії. Рада уважно стежила за подіями в районі Персидської затоки, кілька разів розглядала скарги на агресивні дії ПАР проти Ботсвани і Лесото, Таїланду проти Лаоської Народно-Демократичної Республіки.

Підбиваючи підсумки участі Української РСР у Раді Безпеки, зокрема в 1984—1985 рр., можна зробити висновок, що діяльність делегації республіки в цьому органі ООН сприяла практичному втіленню в життя зовнішньополітичного курсу КПРС. В результаті активної роботи представників УРСР у Раді відчутно зріс авторитет України в Організації Об'єднаних Націй, розширилися ділові контакти з делегаціями багатьох країн світу. Свою вдячність Українській РСР за послідовно антиімперіалістичну позицію її делегації в Раді Безпеки висловлювали представники Нікарагуа, Лесото, Лівану, Тунісу, Кіпру, Народно-революційної організації Південно-Західної Африки (СВАПО), Організації визволення Палестини (ОВП), Африканського національного конгресу (АНК).

За роки членства УРСР у Раді Безпеки нагромаджено цінний досвід дипломатичної роботи, який послужить нарощуванню активності делегації республіки в органах ООН у ході реалізації зовнішньополітичних завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС.

Досвід участі радянських делегацій у діяльності Ради Безпеки дає можливість зробити висновок, що за час свого існування цей орган розглянув багато гострих проблем і здебільшого йому вдавалося виробити загальну формулу, що могла стати основою для їх розв'язання*. Він вжив цілий ряд заходів, спрямованих на обмеження та відвернення міжнародних конфліктів.

Навіть західні спеціалісти в галузі політичних наук у цілому позитивно оцінюють діяльність Ради, підкреслюючи, що в багатьох відношеннях вона «функціонує нині значно більшою мірою так, як це передбачали засновники ООН»¹⁶. Високу оцінку Раді Безпеки дав колишній генеральний секретар ООН К. Вальдхайм. «В періоди криз, — писав він, — коли конфлікт загрожував загостритися і втягнути в себе

* ¹⁴ Там же.— С. 113.

¹⁵ Там же.— С. 128.

* За весь час існування Рада Безпеки розглянула понад 100 міжнародних спорів, з яких вона прийняла близько 600 резолюцій.

¹⁶ Bailey S. The UN Security Council: Evolving Practice // The World Today.— 1978.— March.— P. 106.

великі держави, Рада багато разів демонструвала життєво важливе значення як остання надія і єдина альтернатива повномасштабній війні»¹⁷.

Зважена оцінка ролі Ради Безпеки в сучасному світі, її вкладу в реалізацію цілей і принципів Статуту ООН міститься в доповіді генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй Х. Переса де Куельяра на ювілейній 40-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. «У мінливому і нерідко несприятливому міжнародному кліматі, — зазначалося, зокрема, в ній, — підсумки діяльності Ради по виконанню її головного завдання... більш вагомі і відіграють більш важливу і насущну роль, ніж це іноді визнається. Звичайно, вони далеко не відповідають сподіванням, які були 40 років тому в отверезілого, але сповненого надій людства, і не охоплюють цілкового й ефективного використання ряду заходів, передбачених Статутом. Однак, якщо враховувати ті несприятливі політичні умови, в яких більшість часу доводилося працювати Раді Безпеки, то вони свідчать про значні зусилля, спрямовані на пошуки альтернативних шляхів підтримання миру»¹⁸.

Результати діяльності Ради Безпеки можуть певною мірою служити мірилом плідності та ефективності роботи всієї ООН, оскільки виконувати інші завдання, передбачені її Статутом, Організація Об'єднаних Націй просто не зможе, якщо на землі не буде збережено мир.

В цьому зв'язку є очевидним, що питання про роль і місце ООН у цілому та її головних органів, зокрема, — питання політичне. США та інші імперіалістичні держави намагаються дискредитувати ООН та її органи, принизити значення цієї організації. Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності послідовно виступають за посилення ефективності ООН, підвищення її ролі у справі підтримання міжнародного миру й безпеки. Така позиція, що ґрунтується на принципах ленінської зовнішньої політики СРСР, є переконливим свідченням справжньої відданості справі захисту миру і розвитку відносин взаємовигідного співробітництва між усіма країнами. Радянський Союз, наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, будучи переконаним противником розв'язання спірних міжнародних питань силою, завжди надавав і надає великого значення ООН як дійовому інструменту миру і готовий зробити нові кроки, з тим щоб справедливі, демократичні принципи, на яких була заснована ООН сорок років тому, міцно утвердилися в практиці міжнародних відносин¹⁹.

Народи вірять, що Організація Об'єднаних Націй ще далеко не вичерпала своїх можливостей і резервів для того, щоб держави світу спільно добивалися досягнення високих цілей, проголошених у її Статуті.

В. А. Кравець

ЧЛЕНСТВО УКРАЇНИ В СОВЕТЕ БЕЗОПАСНОСТИ ООН

Резюме

В статье министра иностранных дел УССР раскрыт опыт участия Украины в работе одного из главных органов Организации Объединенных Наций — Совета Безопасности, куда она избиралась дважды: в 1948—1949 и в 1984—1985 гг., показано, что деятельность делегации республики в этом органе способствовала практическому воплощению в жизнь внешнеполитического курса нашей партии.

¹⁷ Waldheim K. The Challenge of Peace.— London, 1980.— P. 115.

¹⁸ Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Сороковая сессия. Доп. № 1.— С. 3.

¹⁹ Див.: Правда.— 1985.— 15 марта.

З історії революційного руху в Болгарії

В. І. ЛЕНІН І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У БОЛГАРІЇ

А. ВЕКОВ (Софія)

З почуттям інтернаціональної і національної гордості болгарські комуністи і всі трудящі нашої країни відзначають, що великий вождь і учитель світового пролетаріату В. І. Ленін проявляв великий інтерес до революційного руху в Болгарії, ставився з великою повагою до нашої партії та її діячів. Володимир Ілліч не раз висловлював свою глибоку повагу основоположнику Болгарської Комуністичної партії (БКП) Дмитру Благоеву — одному з перших визначних марксистів у Болгарії і на Балканах.

Ідеї марксизму проникли в Болгарію разом з благотворним впливом, який справляла на революційний рух у Болгарії російська революційно-демократична думка. Якщо уважно переглянути сторінки нашої недавньої історії, то можна побачити, що ім'я В. І. Леніна та його перші праці були відомі в Болгарії вже наприкінці XIX століття. Із більшістю з них болгарські соціалісти ознайомлювалися через газети «Искра». «Вперед», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Правда» та ін.

Ім'я Леніна та його соратників почало дедалі частіше згадуватися в Болгарії в зв'язку з виходом газети «Искра» і книги «Що робити?». Болгарські революціонери-марксисты на чолі з Д. Благоевим брали активну участь в організації переправи «Искры» в Росію через Болгарію, у забезпеченні марксистів болгарськими паспортами. Болгарські студенти соціал-демократи, що перебували в Європі, виховані партією Благоева в дусі пролетарського інтернаціоналізму, вважали своїм важливим партійним обов'язком морально і матеріально підтримувати російські іскрівські організації. Болгарські студенти-інтернаціоналісти, що жили в Швейцарії, Німеччині, Франції та інших країнах були членами групи «Сприяння «Искре»», постачали російських товаришів болгарськими паспортами, брали активну участь у розповсюдженні їхніх видань. Імена болгарських соціал-демократів Р. Аврамова, Б. Стоманиякова, П. Нончева та інших відомі в історії російського революційного руху початку століття як активних учасників російської революційної соціал-демократії.

Не випадково В. І. Ленін обрав Болгарію одним із каналів для переправлення в Росію «Искры» та інших революційних видань. Своєю безмежною відданістю справі російського визвольного руху, болгарські соціал-демократи швидко завоювали довір'я Леніна та його соратників. Особисто Володимир Ілліч вступив у контакт з болгарськими революційними марксистами у зв'язку із забезпеченням нелегальних діячів російського революційного руху болгарськими паспортами. Майже півтора року Ленін і Крупська жили в Мюнхені з болгарськими паспортами, якими їх забезпечив болгарський соціал-демократ, інтернаціоналіст Р. Аврамов*. З болгарськими паспортами жили майже всі соратники Леніна.

* Аврамов (Абрамов) Роман Петков (1882—1937) — учасник Болгарського і російського революційного руху, в 1898 р. вступив до Болгарської соціал-демократичної партії. У 1900 р. — член марксистського гуртка у Женеві, у 1901—1902 рр. — входив

Через два місяці після виходу чергового номера «Искры» (11 грудня 1900 р.) Ленін відправив у Болгарію із спеціальною місією завідуючого транспортною частиною редакції І. С. Блюменфельда, щоб домовитися відносно розповсюдження там більшовицьких видань і влаштування майбутнього таємного нелегального каналу для переправи її у Росію. Через кілька місяців після цього в Болгарію прибула послана В. І. Леніним К. І. Захарова, яка мала домовитися з місцевим партійним керівництвом про перевезення іскрівської літератури через кордон. Цю небезпечну і дуже важливу справу доручили болгарському соціал-демократу І. Г. Загубанському*. Під час виконання завдання партії Загубанський був арештований в Одесі і підданий жорстоким тортурам. Про це знав В. І. Ленін.

Після арешту Загубанського і провалу Г. Бакалова**, як організатора каналу по транспортуванню «Искры», починається новий етап. На перший план виступає ім'я керівника партії — Дмитра Благоева. Він стає сполучною ланкою між редакцією «Искры» та її організаціями на півдні Росії. Всі замітки і кореспонденції, призначені для «Искры», надсилалися Благоеву в Болгарію через іншого невідомого до недавнього часу болгарського революціонера М. Г. Кочева — студента Новоросійського університету. Він, одержавши через Д. Благоева, «Искру» переправляв у Росію і через нього надсилав матеріали для ленінської «Искры». В одному з листів голови іскрівських організацій читаємо: «Всі номери «Искры» я одержав через Болгарію від відомого Вам Кочева. Через нього одержав і закордонні видання брошур і книжок. Було б добре, якщо Ви пришлете мені і деякі книги, які щойно вийшли... Я надіслав Вам через Благоева три листи з кореспонденціями (призначеними для «Искры» — А. В.) і прокламаціями».

Від болгарських студентів соціал-демократів та від російських політичних емігрантів у Болгарії, від своїх спеціальних посланців В. І. Ленін дізнавався про революційний рух у Болгарії, про неоптимістичну боротьбу, яку вели «тісні» соціалісти в Болгарії проти опортунізму і ревізіонізму як в Болгарії, так і на міжнародній арені. Редакція «Искры» запрошувала болгарських соціал-демократів співробітничати в газеті. Ленінська «Искра» вітала боротьбу революційних марксистів у Болгарії на чолі з Д. Благоевим проти широким соціалістів, боротьбу, що

до Берлінської групи сприяння «Искре». Після II з'їзду РСДРП — більшовик, був секретарем Комітету закордонної організації більшовиків. У 1905 р. — агент більшовицького ЦК за кордоном, входив до Господарської комісії при ЦК; разом з О. Д. Стасовою брав участь в організації збереження партійного архіву після від'їзду В. І. Леніна в Росію в листопаді 1905 року. Після Жовтневої соціалістичної революції працював за кордоном в радянських торговельних установах. У 1918 р. тричі зустрічався з В. І. Леніним. У 1925 р. вступив до РКП(б). З 1930 по 1937 рік був на керівній господарській роботі. Нагороджений орденом Леніна. (Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 47. — С. 390; Под знаменем Октябрия. Участие болгарских интернационалистов в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. — М.; София, 1981. — С. 125—126; Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. 1870—1924. — Т. 5. — С. 185, 186, 261).

* Вперше І. Г. Загубанський приїхав в Одесу з іскрівською літературою 23(10) вересня 1901 р.; він переправив у Росію кілька чемоданів з номерами «Искры». У грудні 1901 р. він був заарештований російською поліцією. Два роки просидів в Одеській тюрмі. Діяльність І. Г. Загубанського — яскравий приклад співробітництва російських і болгарських революціонерів. (История Болгарии: В 2-х т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 456; Тарновский К. 24 декабря 1900. — М., 1977. — С. 78).

** Бакалов Георгий (1873—1939) — визначний діяч соціалістичного і комуністичного руху в Болгарії, один з організаторів транспортування газети «Искра» через Болгарію в Росію. В одній із статей Г. Бакалова, опублікованій у «Рабочем вестнике» 3 липня 1903 р. дана висока оцінка «Искры»: Жодна російська революційна газета не мала такого блискучого успіху і впевненого майбутнього... Для болгарського читача «Искра»... розкриває перед нашим захопленням поглядом глибину епохальної боротьби... Кожний новий номер «Искры» приносить все нові провісники прийдешньої перемоги... Опис цієї грандіозної боротьби впливає нестримно і захоплююче, піднімає дух і віру в революцію. (Биография дружбы. — Москва: Изд-во «Прогресс»; София: Изд-во «Наука и искусство», 1984. — С. 145).

завершилась у 1903 р. повною чисткою партії від опортуністичних елементів і формуванням її в самостійну марксистську партію робітничого класу.

Інформуючи міжнародну соціал-демократію про розкол, що відбувся в Болгарії, ленінська «Искра» подала величезну ідейну підтримку і допомогу болгарським революційним марксистам на міжнародній арені. Ця допомога й підтримка виявилися дуже своєчасними, оскільки лідери II Інтернаціоналу почали виявляти свої симпатії широким соціалістам або ж займали центристські позиції щодо внутріпартійної боротьби болгарських соціал-демократів. Революційним марксистам Болгарії були притаманні глибока вірність справі марксизму, пролетарський соціалізм та інтернаціоналізм, і разом з тим класова непримиренність щодо буржуазії та її реформістських заходів, і одночасно — непохитна віра в силу і майбутнє робітничого класу.

Перша зустріч керівників БРСДП (тісних соціалістів) з В. І. Леніним відбулася на міжнародному соціалістичному з'їзді в Штутгарті в 1907 р. На цьому з'їзді партію тісних соціалістів представляли такі видатні діячі, як Г. Кіркков, Х. Кабакчиев, В. Комаров та ін. Болгарські делегати на з'їзді підтримали революційну боротьбу, запропоновану Леніним і Розою Люксембург проти мілітаризму і війни. Тісні соціалісти підтримали Леніна і солідаризувалися з більшовиками на Копенгагенському конгресі II Інтернаціоналу в 1910 р. Від болгарських соціал-демократів у нараді брали участь Д. Благоев і Г. Кіркков. На ній вони (незважаючи на деяку непослідовність) твердо й наполегливо відстоювали свої класово-революційні позиції в боротьбі проти опортунізму як у Болгарії, так і на міжнародній арені.

На конгресі відбулася перша зустріч Д. Благоева з В. І. Леніним. На той час майже всі революційні діячі нашої партії були вже знайомі з Володимиром Іллічем, лише Благоев ще не зустрічався і не говорив з ним. Тому він сподівався в Копенгагені зустріти відомих на той час серед російської і міжнародної соціал-демократії В. І. Леніна, В. Г. Плеханова, Розу Люксембург, Франца Мерінга та інших. В Копенгагені Д. Благоев зустрівся з В. І. Леніним. Це була його перша і остання зустріч. На конгресі вони обговорювали питання про боротьбу з опортунізмом та центризмом, що дедалі посилювалася в рядах II Інтернаціоналу.

Після конгресу в Копенгагені починається період більш активного співробітництва з більшовицькою партією. Особливо великий інтерес виявив В. І. Ленін до революційно-інтернаціоналістичної лінії болгарських «тісняків» у роки першої світової війни. Він дізнавався про життя й боротьбу болгарських «тісняків» через партійну пресу тісних соціалістів, яку російські емігранти-більшовики прислали йому з Болгарії, а також із докладної інформації про справи в Болгарії і на Балканах. Таку інформацію Ленін одержував і з інших країн. Усе це давало йому можливість стежити за кожним революційним кроком у рядах соціалістичного руху. Своїми листами, особистими порадами, як і численними статтями, він допомагав революційним марксистам якнайшвидше позбутися помилок і вагань. Так Володимир Ілліч поставився і до болгарських «тісняків»; коли дізнався, що революційні марксисты в Болгарії вчасно зрозуміли й засудили зрадницьку роль німецьких соціал-демократів, він писав: «У Болгарії противники опортунізму, «тісняки», публічно обвинувачують німецьких соціал-демократів у своєму органі («Новому часі») в «учиненні пакості»¹.

У перші дні першої світової війни В. І. Ленін розгорнув енергійну діяльність по згуртуванню всіх соціалістів-інтернаціоналістів. Болгарські «тісняки» були першими, хто після більшовиків засудив зраду лідерів II Інтернаціоналу і порвали свої організаційні зв'язки з ними.

¹ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу. — Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 236.

З ініціативи В. І. Леніна, який написав листа Д. Благоеву, «тісняки» взяли участь у конференції інтернаціоналістів у Ціммервальді у вересні 1915 р. Своїми поглядами на характер війни і завдання соціал-демократії, що виходили із обставовки, яка склалася на даному етапі, своєю непримиренністю до опортунізму і соціал-шовінізму II Інтернаціоналу, вони наблизилися до Леніна і більшовиків. Тенденція в розвитку партії після зради Плеханова принципам пролетарського інтернаціоналізму була не в напрямі центристської більшості, а до Леніна і лівого угруповання.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок ідейному переозброєнню партії «тісних» соціалістів ленінізмом, ленінською стратегією і тактикою революційної боротьби. Цьому сприяли як розповсюдження творів В. І. Леніна, що видавалися в нашій країні, так і особисті зустрічі і бесіди його з керівниками болгарської партії.

Широке розповсюдження праць Леніна не лише в перекладі, а й в оригіналі, мало великий позитивний вплив на більшовизацію партії. Значна кількість ленінських праць перекладалася особисто керівниками партії і в більшості випадків супроводжувалась докладними передмовами, в яких розповідалося про значення даної праці для комуністичного руху в Болгарії.

В. І. Ленін виявляв жвавий інтерес до видавничої діяльності Болгарської комуністичної партії. Під час зустрічей і бесід з діячами БРСДП (т. с.) він цікавився, як у наших виданнях пропагуються й популяризуються ідеї Жовтневої революції і заходи, що проводяться в молодій Республіці Рад. Так, під час роботи II конгресу Комінтерну (19 липня — 7 серпня 1920 р.) Христо Кабакчиев* при зустрічі з В. І. Леніним подарував йому кілька книг**, що були видані в Болгарії, серед них і переклади ленінських праць на болгарську мову. Ленін висловив схвалення за приводу прекрасної агітаційної літератури і сказав Кабакчиеву, що видання і масове поширення такої літератури — найважливіше завдання для комуністів.

В. І. Ленін одержував докладну інформацію про революційний рух у Болгарії і від багатьох наших співвітчизників, яких Велика Жовтнева соціалістична революція застала в Росії. Більшість із них брали активну участь у Жовтневій революції і внесли певний вклад у її переможне завершення і зміцнення Радянської влади.

Виявлені нещодавно документи свідчать про те, що В. І. Ленін проявляв великий інтерес до з'їздів Болгарської комуністичної партії. Дізнавшись, що в травні 1919 р. має відбутися Перший з'їзд, на якому партію повинні були перейменувати в комуністичну і приймати нові документи в світлі рішень Установчого конгресу Комінтерну, Ленін по-

* Кабакчиев Христо Стефанов — визначний діяч болгарського і міжнародного робітничого руху, публіцист, член БРСДП з 1897 р., з ентузіазмом зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію, публікував статті на захист завоювань Радянської республіки. Як делегат БКП(т. с.) брав участь у ряді міжнародних соціалістичних і комуністичних конгресів і конференцій, де зустрічався з В. І. Леніним. Перекладав твори В. І. Леніна на болгарську мову. З травня 1927 р. — в СРСР працював в апараті ВККІ. З 1928 р. — член ВКП(б), працював в Інституті Маркса—Енгельса—Леніна, з 1935 р. — в Інституті історії СРСР. (Под знаменем Октября. — Т. 1. — С. 269).

** Серед подарованої Х. Кабакчиевим літератури були книги і брошури, видані болгарськими комуністами в 1919—1920 рр., що пропагували ідеї Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Ленін виявив до болгарської літератури інтерес і висловив бажання ознайомитися з її змістом. Він попросив Х. Кабакчиева, якщо можливо, дістати йому якийсь болгарсько-російський словник. Це прохання не можна було задовольнити, оскільки болгарсько-російський словник на той час ніколи ще не видавався. Це прохання Володимира Ілліча виконав Г. Димитров. У березні 1921 р. він від імені ЦК БКП (т. с.) вручив В. І. Леніну «Болгарсько-французький словник» (Лейпціг, 1912) з таким написом: «Нашому любимому вчителю і незамінному вождю всесвітньої пролетарської революції товаришу Леніну — від ЦК Болгарської Комуністичної партії. За ЦК Г. Димитров. Москва, 5.III.1921 р.» (Владимир Ильич Ленин. Бюогр. хроника. — М., 1978. — Т. 3. — С. 184—185, 186; Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог. — М., 1961. — С. 601; Кабакчиев Христо. Беседы с Лениным. — В кн.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. — М., 1969. — Т. 5. — С. 295—296).

передньо розмовляв з болгарськими комуністами, що працювали в Радянській Росії, про хід підготовки до з'їзду. Володимира Ілліча докладно інформували про роботу Першого з'їзду Комуністичної партії Болгарії. Розвідка штабу армії, в одному з бюлетенів секції, датованому 20 квітня, тобто за місяць до відкриття з'їзду, повідомлялося, «що на наступному з'їзді тісних соціалістів будуть брати участь гості з Угорщини і Росії». 29 травня в іншому донесенні штабу армії читаємо: «З Росії прибув один росіянин з якимись повноваженнями від Леніна. Він читав свої документи у вузькому колі».

Після закінчення з'їзду В. І. Ленін одержав повну інформацію про роботу Першого з'їзду БКП і з інших джерел. І сьогодні в особистій бібліотеці Леніна ми можемо бачити програму декларації партії, прийняту Першим з'їздом партії з дарчим написом «Тов. Леніну». Великий інтерес Леніна до нашого першого з'їзду пояснюється тим, що цей з'їзд проводився всього через два місяці після Установчого конгресу Комінтерну і, звичайно, Ленін цікавився, як болгарські комуністи сприймуть і оцінять програмні документи нового Інтернаціоналу. Під впливом Леніна і рішень Комінтерну, а також враховуючи свій власний досвід, партія «тісних» соціалістів перейменувала себе в комуністичну, внівши в свою програму істотні зміни відповідно до нових завдань. З'їзд партії, до якого Ленін виявив такий інтерес, дійсно має винятково важливе значення в розвитку партії від «тісництва» до ленінізму. Його історична заслуга полягає в тому, що, схваливши перейменування партії в Комуністичну, він прийняв програмну декларацію, проїняту ідеями Леніна, підвів партію і керований нею робітничий рух під прапор ленінізму.

Партійне керівництво БКП підтримувало тісний зв'язок з В. І. Леніним і через Виконком Комінтерну. Коли делегація нашої партії від'їздила на другий конгрес Інтернаціоналу (1920 р.) Д. Благовєв говорив депутатам: «Тримайтеся більшовиків, Леніна — після перемоги революції в Росії, переможе і їхня справа». Тут, на конгресі Комінтерну болгарські делегати мали можливість зустрічатися і розмовляти з Леніним, радитися з ним з різних питань і дізнаватися його думку.

Перед третім засіданням конгресу Комінтерну в 1921 р. Г. Димитров зустрічався з В. І. Леніним, який попереджав болгарських комуністів в особі Г. Димитрова про складну обстановку в Болгарії, про наявність там ще досить сильної реакції. На четвертому конгресі Комінтерну болгарську делегацію очолював В. Коларов. Знову були зустрічі і розмови болгарських комуністів з Володимиром Іллічем.

Із наведених даних видно, як багато видимих і непомітних шляхів існувало для проникнення ідей ленінізму в Болгарію, які хоч і повільно, але проторювали собі шлях в ідеологію, організацію і тактику партії. Ці ідеї були одним із основних факторів для зростання і зміцнення партії, перетворення її в керівника класової боротьби трудящих в умовах революційної обстановки після першої світової війни.

Під благотворним впливом ленінізму Болгарська комуністична партія рішуче ліквідувала в себе залишки соціал-демократії і доктринерства і в боротьбі проти правого опортунізму переозброїлася цілком і повністю ідейною, тактичною і організаційною зброєю ленінізму.

Ленінська стратегія і тактика допомогла БКП ізолювати народ від фашизму, здійснити союз робітничого класу і селянства, об'єднати антифашистські сили під прапором Вітчизняного фронту і під керівництвом комуністів і при вирішальній допомозі Радянського Союзу здобути історичну перемогу 9 вересня 1944 р. Ленінізація БКП була одним з життєвих, вирішальних факторів перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

У роки соціалістичного будівництва, понад сорок років Болгарська комуністична партія творчо, відповідно до наших умов втілює в життя ленінські ідеї, вказівки і плани соціалістичної перебудови суспільства.

ВИВЧЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ В ФАШИСТСЬКИХ ТЮРМАХ, КОНЦАБОРАХ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ У БОЛГАРІЇ

Б. ГРИГОРОВ (Софія)

Тривалою і жорстокою була боротьба проти капіталізму і фашизму в Болгарії. Тисячі борців довгі роки страждали у фашистських катівнях за свої комуністичні ідеї. Ув'язнених піддавали там жорстоким тортурам, вони втрачали здоров'я, гинули, не дочекавшись волі. Застосовуючи найстрашніші засоби, фашисти намагалися вбити віру борців у справедливую справу комунізму, зламати їхню волю в боротьбі.

Але всі зусилля болгарської реакції були марними. Історія тюрем у Болгарії сповнена численними прикладами високої свідомості, які повсякденно виявляли політв'язні. Побої, катування, карцери, розстріли — ніщо не могло похитнути в них тверду віру в торжество завтрашнього щасливого і вільного життя. Ідеї В. І. Леніна були з ними в тюрмах, і вони виходили звідти ще більш загартованими, доставши добру політичну підготовку. Засуджені комуністи і комсомольці перетворювали фашистські тюрми в комуністичні університети.

Блискучий приклад болгарським комуністам давала боротьба проти фашизму вірного і послідовного учня Леніна — Георгія Димитрова. З ім'ям Володимира Ілліча, озброєний його непохитними ідеями Г. Димитров боровся проти найнебезпечнішого ворога людства — гітлеризму. На фашистському суді в Лейпцігу Димитров, сильний ідейною і моральною стійкістю комуніста, з ленінською ясністю й послідовністю викрив ганебну фальш звинувачення у підпалі рейхстагу. Героїчно й мужньо тримався він на суді і викривав людиноненавистницькі ідеї гітлеризму, переконливо захищав від наклепів ворогів справедливую справу Комуністичного Інтернаціоналу і першу в світі країну соціалізму — СРСР.

Відомо, що під час Лейпцігського процесу Г. Димитров систематично, використовуючи всі можливості, читав у фашистських тюрмах Німеччини книги, журнали, газети, які він діставав з тюремної бібліотеки та по інших каналах. Хоча протягом п'яти місяців його руки були сковані кайданами, які завдавали йому страшенного болю, він щоденно по десять-одиннадцять годин вивчав різну літературу, робив виписки, використовуючи ці матеріали під час судового процесу. У відповідь на його безперервні протести й вимоги дати йому можливість одержувати певні газети, в тому числі болгарські, спочатку йому дозволили читати тільки фашистську пресу. Він уміло використовував її і брав звідти потрібні відомості про боротьбу проти фашизму.

З великим інтересом Г. Димитров читав радянські і німецькі газети, що потрапляли до нього, з них він робив виписки в своїх зошитах російською і німецькою мовами про успіхи соціалістичного будівництва, про XIII пленум Виконкому Комінтерну в грудні 1933 р. і т. ін.¹. «Як звичайно, — писав Г. Димитров про час, проведений ним у фашистських тюрмах — в «Моабіті» в Берліні і в Лейпцігу, — я робив виписки з прочитаного в газетах. Мої зошити того часу відображають і нові зустрічі з радянською пресою... Тісна тюремна камера розсунулася. Я знову відчув зв'язок з революційним робітничим рухом, з міжнародною батьківщиною пролетаріату — Радянським Союзом.

Я відчув новий прилив сил і сміливості, хоча фізичні сили танули, у мене зростало бажання продовжувати боротьбу»². У зошитах Г. Димитрова ми знаходимо висловлювання В. І. Леніна про «робітничий

¹ Димитров Георгій. Лейпцигский процесс: Речи, письма, документы. — М., 1961. — С. 225.

² Центр. парт. арх. (далі — ЦПА) БКП при ЦК БКП, ф. 146, оп. 3, спр. 14, арк. 5.

уряд»³, про необхідність вести непримиренну боротьбу з будь-якими проявами контрреволюції, за перемогу світової пролетарської революції, про правильну політику пролетаріату, що проводив свою диктатуру в країні дрібного селянського господарства⁴, про ставлення комуністів до визвольного руху в колоніальних країнах⁵ і т. ін.

Є в них і виписки з ленінської праці «Держава і революція» про буржуазну суть меншовицької концепції демократизму, зроблені по газеті «Правда»⁶. У зошитах, які Г. Димитров вів у фашистських тюрмах у Німеччині, зустрічаються також виписки з 25-го тому Творів В. І. Леніна, в яких засновник більшовицької партії ставить питання про те, що треба критикувати допущені помилки і що болгарським соціал-демократам слід вчитися на них. Виписана і ленінська оцінка Чернишевського як послідовного демократа, що критикує капіталізм з позицій утопічного соціалізму⁷.

У зошитах Г. Димитрова зустрічаються виписки і німецькою мовою з висловлювань Леніна, взяті ним, мабуть, із німецьких газет. Серед них є й така: «Але Ленін говорить, що із самим авангардом перемоги не добитися. Було б не тільки дурістю, а й злочином, якщо авангард один кине в вирішальну битву, в той час як увесь клас, широкі маси не підтримають його безпосередньо або хоча б не триматимуть щодо нього схвальний нейтралітет»⁸.

У похмурих тюремних камерах в умовах фашистської окупації Болгарії ім'я В. І. Леніна було прапором для кинутих за ґрати революційних кадрів. На його прикладі вони вчилися по-ленінськи боротися з класовим ворогом. Незважаючи на надзвичайно важкі умови, в яких утримувались політв'язні в Болгарії, вони щороку відзначали ленінські роковини, ризикуючи ще більше погіршити своє становище, бути побитими, потрапити в карцер, не одержати їжі і т. п. У камерах тюрем освічені комуністи і комсомольці робили доповіді про велику справу В. І. Леніна, розповсюджували листівки, випускали написані від руки газети «Затворническа борба» («Боротьба ув'язнених»), «Затворническа трибуна» («Трибуна ув'язнених»), що переходили з камери в камеру, з рук у руки. У них вміщувалися статті, присвячені життю і діяльності Леніна.

У статтях, що виходили в тюремних газетах, авторами яких були добре підготовлені теоретичні кадри партії, висвітлювалася ленінська теоретична спадщина. Політв'язні дізнавалися з них про великого теоретика і стратега революції В. І. Леніна, вивчали важкий і героїчний шлях, створеної ним партії більшовиків, дізнавалися про її боротьбу з «лівими» і правими опортуністами всіх мастей, про підготовку і перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції — першої перемігшої пролетарської революції, що відкрила магістральний шлях переходу від капіталізму до соціалізму.

В органі політв'язнів Варненської окружної тюрми газеті «Затворническа трибуна» дається оцінка великої справи Леніна, який геніально розвинув далі вчення Маркса і Енгельса в епоху імперіалізму, глибоко розробив питання пролетарської революції, диктатури пролетаріату, союзу з селянством, побудови соціалізму в одній країні і т. д. «Ім'я Леніна знають в усіх куточках земної кулі, — пише газета «Затворническа трибуна». — Пригноблені й експлуатовані в царстві капіталу з любов'ю вимовляють його ім'я, вороги пролетаріату говорять про нього з почуттям глибокої класової ненависті. Їм є за що його ненавидіти.

Насамперед Ленін стверджував, що епоха, в яку ми живемо, є

³ Там же, арк. 6.

⁴ Там же, арк. 8.

⁵ Там же, арк. 14.

⁶ Там же, арк. 30.

⁷ Там же, арк. 31—31-а.

⁸ Там же, арк. 18.

епохою загниваючого капіталізму, епохою, в яку перед пролетаріатом стоїть питання про пролетарську революцію. Але для того, щоб пролетаріат зміг перемогти, потрібні міцні, сталі пролетарські партії, які організували б і спрямовували пролетарську революцію»⁹.

Дуже змістовну статтю про В. І. Леніна до 20-річчя з дня його смерті було вміщено в «Затворнически лист» («Тюремний листок») — орган політв'язнів Сливенської окружної тюрми. Автор знайомить своїх товаришів по долі з біографією Володимира Ілліча, його революційною діяльністю серед петербурзьких робітників, з роками, проведеними ним у тюрмі і на засланні, з діяльністю в еміграції, з виданням «Искры» і т. д. «З цього моменту, — пише невідомий автор-політв'язень, — біографія Леніна — це історія Російської комуністичної партії, історія російського революційного руху, бо кожна хвилина його життя зв'язана з партією, з рухом»¹⁰.

Далі в статті висвітлюється діяльність Леніна по створенню в Росії пролетарської партії нового типу, яка докорінно відрізнялась за своїм характером, методами й завданнями від соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. У ній відзначається величезне значення Леніна після смерті Енгельса, який не тільки відновив, а й розвинув у нових умовах революційні засади марксизму в непримиренній і нещадній боротьбі за опортунізмом і ревізіонізмом.

Перебуваючи за ґратами тюрми, політв'язні знайомилися з революціями в Росії в 1905 р. і лютому 1917 р., з діяльністю Леніна, партії по перетворенню імперіалістичної війни у війну громадянську, по підготовці і здійсненню Жовтневої соціалістичної революції. Ідейно-теоретичній спадщині Леніна, залишеній ним у його великих працях «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму», «Держава і революція», дається найвища оцінка. За словами автора, вони горять «гігантськими маяками», вказуючи пролетаріатові, іншим трудящим шлях до соціалізму. Спроби справа і зліва ревізувати марксизм і перетворити його з бойової теорії визволення пролетаріату в примиренське вчення про увічнення панування капіталізму зірвалися. Підкреслюючи велич справи Леніна, а його вчення є провідною зіркою пролетаріату всіх країн, автор статті пише: «Із сходу, з нескінченних просторів російської землі, де гриміли рабські ланцюги, де свистіли нагаї царських жандармів і тріщали кулемети, цілячись у тіло багатомільйонного російського народу, встає світле саяво генія, який указав російському народові, що стогнав під ігом вікового рабства, шлях пролетарської революції. Усі затушовування марксизму, всі перекручення революційної теорії дрібнобуржуазними теоретиками про «примиренство» і «легальний марксизм» були розвінчані В. І. Леніним і ленінцями»¹¹.

Політв'язні висловлювали на сторінках газет, які вони випускали, глибоку скорботу, що охопила все трудове і пригноблене людство в 1924 р., коли телеграф приніс звістку про смерть великого вождя пролетаріату. На знак траура міжнародний пролетаріат на п'ять хвилин припинив роботу, зупинилися фабрики, заводи, поїзди, завмерло все життя. Політв'язні Софійської центральної тюрми у своєму літературному зошиті «Література и критика» («ЛиК») у січні 1943 р. присвятили матеріали 19-річчю з дня смерті В. І. Леніна. День смерті Володимира Ілліча був для них не тільки днем пам'яті вождя, а й днем підсумків вивчення його революційної справи, засвоєнням його ідейно-теоретичної спадщини, згуртуванням рядів класових організацій, зміцнення їх готовності, волі й енергії в ім'я здійснення його заповітів.

У статті «Відвідання Мавзолею і Музею В. І. Леніна в Москві», написаній політв'язнем, якому в 1938 р. випало щастя побувати в сто-

⁹ Там же, ф. 3, оп. 4, спр. 470, арк. 61—62.

¹⁰ Там же, ф. 181, оп. 1, спр. 76, арк. 3.

¹¹ Там же, арк. 8.

лиці СРСР, докладно описано Мавзолей, його побудову, розповідається про те, який вигляд має Ленін, потім дано деякі пояснення чотирикутних мармурових плит у Кремлівській стіні з іменами Орджонікідзе, Куйбишева та інших визначних керівників більшовицької партії і Радянської держави. Щоб дати більш повне уявлення політ'язням про Мавзолей вождя світового пролетаріату, автор додав до статті досить вдалі схеми Мавзолею і Кремлівської стіни, де точно вказано місце почесної варті, входу, саркофага з Леніним, вихід і т. д.¹²

Із захопленням описує він свої враження від відвідання Музею В. І. Леніна, вказуючи, що за допомогою виставлених документів, фотографій, речей відвідувачі знайомляться з життям і діяльністю титана революції з ранніх дитячих років і до останніх днів життя. Велике враження справили на нього скромно обставлений кабінет Леніна і величезна його скульптура¹³.

Болгарські політ'язні говорили буржуазії, що вона даремно сподівається, що із смертю Леніна загине і його справа, що соціалістична революція не переможе. Вони були твердо переконані в тому, що справа Леніна не тільки утвердиться на одній шостій частині земної кулі, а й стане притягальним центром для міжнародного пролетаріату, подасть йому неоціненну допомогу у визвольній боротьбі. Здорові партійні кадри, вірні лєнінці, що перебували в болгарських тюрмах, діставали цінні уроки з великої лєнінської спадщини для безпосередньої практичної діяльності Болгарської комуністичної партії. У статті, опублікованій у 1936 р. в газеті «Затворнически вестник», гостро ставилося питання про те, що болгарські комуністи повинні вчитися на винятково цінних лєнінських рисах і ставати кадрами лєнінського типу. «Риси, які поєднував у собі Ленін, створюють зразок справжнього революціонера, борця лєнінського типу, — говорилося в ній. — Ми повинні до них прагнути, культивувати їх у собі, щоб стати зразковими борцями, борцями лєнінського типу.

Борці лєнінського типу повинні бути безстрашними в бою і нещадними до ворогів народу, яким був Ленін. Вони повинні бути позбавлені будь-якої паніки, коли на горизонті з'явиться небезпека, повинні бути позбавлені навіть тіні страху, як був позбавлений їх Ленін; вони повинні проявляти мудрість і не поспішати із розв'язанням складних питань, зважувати всі обставини, всі плюси й мінуси, як це робив Ленін. Нарешті, вони так само палко повинні любити свій народ, як любив свій народ великий Ленін»¹⁴.

Доводилося виявляти величезну винахідливість, щоб передати в тюрму твори Маркса, Енгельса і Леніна. Зусилля фашистської поліції задушити комуністичні ідеї і не допустити проникнення лєнінських ідей крізь ґрати тюрем були марними. Лєнінські твори не знали перепон, вони переборювали всі фашистські бар'єри, проникаючи скрізь.

Праці Леніна, щоб вони могли безперешкодно пройти перевірку тюремного начальства, звичайно перепліталися в обкладинку якогось роману або релігійної книги. У 1942 р. в Софійській центральній тюрмі один з політ'язнів підробив бланк, з підписом помічника директора тюрми, за яким видавався дозвіл проносити книги¹⁵. Завдяки цьому, родичам в'язнів вдалося передати кілька книг Леніна, хоч чергові наглядачі вперто приписували до слова «дозволяю» що стояло на печаті; своє «не».

Коли з великими труднощами, ціною ризику, все-таки вдавалося передати ту чи іншу книгу, перед в'язнями поставало завдання знайти спосіб сховати її і вивчити. Вони жертвували багато чим, щоб зберегти і розповсюдити кожний примірник праць В. І. Леніна. У Врачанській

¹² Там же, ф. 181.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Народна младеж.— 1954.— 21 янв.

і Відінській тюрмах книги ховали під дощатим настилом підлоги, попередньо обмотавши їх дротом, щоб вони не стали жертвами мишей¹⁶.

Борці, що томилися в камерах, заковані в кайдани, були сильні духом і вільніші за тих, хто тримав їх за ґратами. Холодні стіни й залізні ґрати не спроможні були зламати їхню волю до боротьби. Твори В. І. Леніна вивчалися в тюрмах індивідуально і в гуртках. Ленінська теоретична спадщина була невичерпним джерелом знань для політв'язнів. Вона вселяла впевненість у перемогу в боротьбі, готувала кадри для практичної роботи. Ленін був для них прапором, а ленінізм — непереможною ідейно-політичною зброєю, розширював світогляд борців, робив їх здатними бачити далі, бути часткою авангарду трудящих.

Колишній політв'язень В. Русинов розповідав у своїх спогадах, як у Врачанській, Відінській і Варненській тюрмах вивчалися праці В. І. Леніна «Що робити?», «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Дитяча хвороба «лівізму» в комунізмі», «Держава і революція» та інші. У камерах організовувалися гуртки. Залежно від тюремних умов і пильності наглядачів книги читали потай, або не ховаючись. Зачувши кроки наглядачів, політв'язні, починали плести рибальські сіті, зашивати одяг, або робити щось інше. Під час прогулянок у тюремному дворі вони також групами обговорювали прочитане¹⁷.

Про вивчення у фашистських тюрмах творів В. І. Леніна пише в своїх спогадах колишній політв'язень Н. Ганчовський. «У кутку камери, — пише він, — не видному наглядачам, найбільш підготовленим з нас читав і пояснював «Що робити?», «Держава і революція», «Квітневі тези» та інші праці Леніна, а комсомольці слухали, затамувавши подих, намагаючись не пропустити жодного слова, щоб запам'ятати все з самої бесіди. Потім розповідача засипали запитаннями — кожну ленінську думку треба було добре роз'яснити, усвідомити собі»¹⁸.

Про вивчення ленінських творів у тюрмі розповідав і відомий видавець марксистсько-ленінської літератури в Софії Ст. Стоїменов. Різними способами в Кістендильську тюрму проносили деякі твори В. І. Леніна — «Держава і революція», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», та інші. «Дивлюся, — пише він, — один товариш читає «Матеріалізм і емпіріокритицизм», не відриваючись. «Михайле, — кажу йому. — Залиш книгу, вона незрозуміла для тебе». Михайло, молодий швець з початковою освітою, піднімає голову і відповідає: «Чому ж незрозуміла? Ленін писав цю книгу не для філософів, а для таких, як я — шевців, кравців. Зрозуміла, я її прочитаю»¹⁹.

Директор Кістендильської тюрми, який ніяк не міг зрозуміти, чому комуністи «стільки корплять» над книгами, насправді мав рацію, коли насміхаючись зауважував, що вони перетворили тюрму в комуністичну академію. Завдяки наполегливій освітній роботі, що проводилася в тюрмах, комуністи і комсомольці підвищували свою культуру, вивчали іноземні мови, поглиблювали політичні знання. Звільнений з тюрми В. Міленков, людина вже літня, говорив молодим робітникам, разом з якими сидів у камері: «Я за все життя стільки книжок не прочитав і стільки всього не дізнався, скільки за кілька місяців, проведених у цій тюрмі»²⁰.

У 1926 р. в Софійську центральну тюрму було кинуте майже 800 політв'язнів, палких прихильників ленінських ідей. Вони з великим інтересом і старанністю вивчали праці Леніна, які до них потрапили в оригіналі і в перекладі, а також розповіді і спогади про нього. У пе-

¹⁶ Там же. — 1955. — 22 апр.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — 1954. — 21 янв.

¹⁹ По пътя на победата. Сборник. — Изд-во МРДБ, 1967. — С. 231.

²⁰ Там же.

реповненій так званій «аграрній» камері 21 січня 1926 р. було відзначено другу річницю з дня смерті Леніна. Політв'язні читали одну із праць Володимира Ілліча, переплетену в обкладинку від роману «Найвродливіша жінка в світі». А коли ув'язнений, що чергував біля дверей, дав знак, що підходить наглядач, один із ув'язнених вигукнув: «Ех, які красуні гуляють на волі, а ми гниємо тут!». На запитання наглядача, чому всі збилися до купи і чи не задумують вони революції, той, що читав, показав йому обкладинку. Наглядач заспокоївся. Коли він пішов, ув'язнені зосереджено й уважно почали слухати роз'яснення питань, про які йшлося в книзі В. І. Леніна ²¹.

У Варненську тюрму вдалося пронести праці Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Держава і революція» та інші. Ці книги дали змогу політв'язням ознайомитися з теорією і практикою більшовизму, що привів до перемоги Жовтневої революції, зрозуміти суть антинаукового і антимарксистського характеру лівацьких течій, зрадницьку роль II Інтернаціоналу, суть ренегатства Каутського. В тюрмах теоретично підготовлені комуністи сперечалися з анархістами з питань держави і влади. Анархісти любили посилалися на «товсті томи і великі авторитети» і вважали себе великими спеціалістами з цих проблем. Як же вони були здивовані, коли вперше побачили принесену у Варненську тюрму порівняно невелику книгу В. І. Леніна «Держава і революція», з позицій якої комуністи спорили з ними. «Коли ми показали їм скромну книгу Леніна, — пише В. Русинов, — вони скривили губи в презирливій посмішці, але незабаром вона змінилася вираженням неприхованої цікавості. Книга Леніна не лишала від анархізму каменя на камені. Були випадки, коли вона допомагала деяким анархістам прозріти і стати потім справжніми товаришами-комуністами» ²².

Геніальні твори В. І. Леніна проникали і в камери смертників. Хоча шибениця або куля могли в будь-який момент обірвати життя борців, приговорених до страти, вони виявляли вражаючу витримку, до останнього дня вивчаючи праці В. І. Леніна. Вони з високим усвідомленням і самовідданістю захоплювалися справою соціалізму, виражали свою вірність ленінізму. Про вивчення творів Леніна в камерах смертників розповідає один з них, Цветан Данкін. «Смертники, — пише він, — використовували ті короткі хвилини, коли наглядач, відірвавшись від «очка», присідав відпочити, для читання. Потім ховали брошуру під підкладку куртки або під латку на витертій ковдрі і намагалися в думці повторити прочитане» ²³.

Болгарські інтелігенти-марксисты, що перебували в тюрмах у 30-х роках, організовували серед політв'язнів гуртки по вивченню проблем болгарської історії в світлі ленінізму. Ретельно вивчивши все написане Леніним у питанні про ставлення комуністів до революційної спадщини минулого, вони готувалися дати відсіч усяким фальсифікаторам болгарської історії. Академік Ж. Натан розповідає в своїх мемуарах, як він використав своє дворічне перебування в тюрмі після військово-фашистського перевороту у травні 1934 р., щоб ознайомитися з деякими творами Леніна і зокрема, з оцінками, даними ним російським революційним демократам і соціалістам-утопістам. Це було йому необхідно, щоб з позицій ленінізму правильно оцінити ідеологію болгарських революційних демократів Л. Каравелова, В. Левського, Х. Ботева ²⁴. Вчення Леніна допомогло болгарським марксистам воювати в умовах жорстокої монархо-фашистської диктатури з представниками найреакційнішої частини ідеологів болгарської буржуазії, виступаючи

²¹ Труд.— 1954.— 21 янв.

²² Народна младеж.— 1955.— 22 апр.

²³ Данкин Ив. В килинте на смъртните.— В кн.: Съветската литература в България, 1918—1944.— С. 386.

²⁴ Известия на Института по история на БКП.— Т. 23.— С. 379—397.

проти їх фальсифікації болгарської історії, за збереження чистоти революційної спадщини.

При наявності сотень ув'язнених в деяких тюрмах та незначна кількість примірників ленінських праць, яку вдавалося проносити, не могла задовольнити прагнення всіх політв'язнів до політосвіти. Дуже часто твори Леніна переписувалися від руки, серед них були також історія ВКП(б), доповідь Г. Димитрова на VII конгресі Комінтерну. Геніальна праця В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» вперше була перекладена з російської на болгарську мову в тюрмі, і першими рідною мовою її вивчали політв'язні²⁵.

До нас дійшли зроблені політв'язнями Варненської, Плевенської, Сливенської, Софійської та інших тюрем рукописи друкованими літерами багатьох ленінських творів, що вивчалися в гуртках індивідуально, а зараз вони зберігаються в архівах. Пожовклі від часу рукописи тих років свідчать про копітку працю і самовідданість, з якою тижнями й місяцями люди розмножували твори Леніна. Вивчення творів Леніна, добру теоретичну підготовку ув'язненим борцям, надавало їм сили продовжувати боротьбу, зміцнювало в них віру у майбутню перемогу. З оптимізмом, з твердою вірою у всепереможну силу ідей ленінізму сливенські політв'язні писали у лютому 1944 р.: «У дні, коли ми стоїмо на порозі ери свободи, сонце Леніна ще яскравіше світить над світом, освітлюючи шлях прогресу, культури і свободи»²⁶.

Глибоке засвоєння марксизму-ленінізму політв'язнями в «комунистичній академії» було великим досягненням. У перспективі перед ними стояло головне завдання. Після виходу на волю вони мали здати практичний екзамен у самій боротьбі, і це було головним критерієм визначення політичної зрілості і теоретичної підготовки комуніста і комсомольця.

Незважаючи на важкі умови, в'язні фашистських концтаборів у країні, серед яких було багато старих партійних кадрів з великим практичним досвідом і теоретичною підготовкою, продовжували і за колючою проволкою вивчати ленінську теоретичну спадщину. Вечорами, коли закінчувалася перевірка, вони виставляли пости біля дверей і вікон бараків, слухали доповіді, обговорювали їх. Так, у таборі Єнікьой у першій групі другого відділу, до складу якої входило близько 200 чол., було влаштовано лекцію, присвячену вкладові В. І. Леніна в розвиток політичної економії. Цю лекцію ув'язнені обговорювали кілька вечорів підряд. «У таборі довго пам'ятали цю дискусію, — пише в своїх мемуарах Ж. Натан. — Деякі питання в'язні обговорювали і вдень під час прогулянок, у гуртках»²⁷. Політичні діячі, що були в цьому таборі, приділяли велику увагу вивченню філософських праць Маркса, Енгельса і Леніна. У дискусіях з деяких філософських питань між молодими в'язнями, в основному студентами, велику допомогу подавали болгарські філософи Т. Павлов і С. Гановський, які в той час також перебували в цьому таборі²⁸.

У період збройної боротьби велика і непереможна справа В. І. Леніна була бойовим прапором також і для бійців Народно-визвольної повстанської армії. У 1941—1944 рр. партизани вели запеклу боротьбу за торжество ленінських ідей у нашій країні.

Незабаром після того, як Політбюро ЦК БКП 24 червня 1941 р. взяло курс на організацію і розгортання збройної антифашистської народно-визвольної боротьби проти гітлерівських окупантів та їх болгарських лакеїв, з ініціативи ЦК на болгарську мову було перекладено і розповсюджено в сотнях примірників на ротаторі у скороченому вигляді статтю Леніна «Завдання загонів революційної армії». Вказівки

²⁵ Народна младеж.—1954.—21 янв.

²⁶ ЦПА при ЦК БКП, ф. 181, оп. 1, спр. 76, арк. 7.

²⁷ Натан Ж. Бяхме в Еникьой.—Изд-во БКП, 1967.—С. 121.

²⁸ Там же.—С. 128.

В. І. Леніна щодо діяльності бойових груп, їхній склад, озброєння та інше допомагали бійцям цих груп і партизанам під час організації сміливих операцій проти ворога. У партизанській листівці, поміченій січнем 1943 р., яка закликала бійців рішуче боротися за здійснення платформи Вітчизняного фронту, наводилася частина цієї статті Леніна. Його мудрі вказівки щодо організації і проведення повстання залягли в основу історичних директив Центрального Комітету БКП (весна 1943 р.) партизанським частинам і бойовим групам про мобілізацію мас і підготовці народного повстання.

Проглядаючи партизанські газети, ми зустрічаємо в них різноманітні матеріали, зв'язані з життям, діяльністю і великою теоретичною спадщиною В. І. Леніна. У листівці, виданій до 19-х роковин з дня смерті В. І. Леніна, що розповсюджувалася партизанами 2-ої військово-оперативної зони в 1943 р., відзначається, що велич ленінської справи в роки другої світової війни, розуміють не тільки радянські люди, які відстоюють його з небаченим героїзмом, а й усі інші народи. «Справа Леніна, писали вони, житиме, не зважаючи на шалені атаки фашистів, бо «успіх цієї справи забезпечений мільйонами, що йдуть по ленінському шляху, шляху нещадної розправи з ворогом людства — фашизмом та його ставлениками»²⁹.

Твори Леніна, що видавалися в 20-х і 30-х роках у країні, в період збройної боротьби проти гітлерівських загарбників і монархо-фашистської диктатури були складовою частиною партизанських бібліотек. У Музеї революційного руху в Болгарії зберігаються як найцінніші реліквії уцілілі примірники праць Леніна, що супроводжували болгарських партизанів на всьому їхньому бойовому шляху. Серед них — геніальна філософська праця Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», який належав партизанам Габровсько-Севліївського загону, «Що робити?», книги, в яких викладені ленінські ідеї «Про роль молоді в громадському житті», збірник «Марксизм у боротьбі з опортунізмом» і т. ін., взяті з бібліотек партизанської бригади імені В. Левського, загону імені А. Іванова, бригади імені Г. Димитрова та ін.³⁰. Колишній партизан Дупницького загону Л. Михайлов у своїх мемуарах пише: «Найважливішими книгами в нашій бібліотеці були твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Д. Благоева. Про них особливо дбали командир і політкомісар загону. Твори ці звичайно читали і вивчали колективно»³¹.

У надзвичайно складних умовах, у розпалі збройної боротьби, ім'я Володимира Ілліча надихало болгарських патріотів, примножувало їхні сили, згуртовувало їх під прапором партії. Трудящі країни щороку відзначали роковини В. І. Леніна, в роки війни 1941—1944 років відзначали їх і в партизанських загонах. Командири і політкомісари робили доповіді про життя, революційну діяльність і теоретичну спадщину вождя світового пролетаріату, відзначали успіхи Радянського Союзу в будівництві соціалістичного суспільства, історичну роль Радянської Армії у визволенні поневолених народів від гітлерівських загарбників. Коли в січні 1944 р. політкомісар загону імені Х. Ботева І. Чакіров (Томата) готував свою доповідь до роковин В. І. Леніна, партизанам довелося відбивати напад переважаючих сил класового ворога. У цьому тяжкому бою разом з іншими партизанами по-геройськи загинув і політкомісар. Озвірілі фашисти увірвалися в землянку, де димів каганець, що ледве освітлював на полиці книжки, розкритий зошит на ліжку політкомісара, і прочитали в незакінченій доповіді політичного командира: «Близький час нашого визволення, коли ми вільно зможемо відзначати роковини Леніна. Червона Армія наступає. Вона несе свободу всім народам. Незабаром фашисти зрозуміють, що

²⁹ ЦПА при ЦК БКП, ф. 96, оп. 1, спр. 52.

³⁰ По пята към победата.— С. 48.

³¹ Библиотекар // 1959.— № 7—8.— С. 53.

їм доведеться відповідати за свої злочини перед нашим трудовим народом»³².

У січня 1944 р. біля підніжжя вершини Вежен партизани загону «Чавдар» відзначали 20-і роковини з дня смерті Леніна. Хвилинним мовчанням вони вшанували пам'ять геніального вождя і вчителя світового пролетаріату. З доповіді про велику безсмертну його справу виступив політкомісар С. Халачев (Велко). Він розповів партизанам про боротьбу Леніна за створення більшовицької партії, про творчий розвиток ним марксизму в епоху імперіалізму, перемогу Жовтневої соціалістичної революції і будівництво соціалізму в СРСР. У доповіді політкомісара були практичні висновки про необхідність засвоєння болгарськими партизанами ленінського вчення про ведення партизанської боротьби. «Усі чесні люди з боєм згадують величезну втрату, якої зазнало людство в зв'язку із смертю В. І. Леніна, — сказав С. Халачев. — Ленін помер, але лєнінізм залишився. Сьогодні прапор Леніна майорить у переможних боях Червоної Армії. Ми, болгарські партизани, під керівництвом нашої славної партії на чолі з тов. Димитровим будемо твердо й безстрашно йти по шляху, вказаному великим Леніним. Хай буде вічною пам'ять Леніна»³³. Після закінчення доповіді відбулася літературно-музична частина. До пізньої ночі в горах лунали болгарські і радянські революційні пісні.

Болгарські письменники і поети-партизани навіть у найтяжчі дні збройної боротьби проти фашизму писали чудові твори, присвячені В. І. Леніну. В. Андреев написав поему «Володимир Іллічу Леніну», в якій славить вождя світового пролетаріату. Смерть, пише він, боєм пройняла серця трудящих, які гірко оплакують свого улюбленого вождя. Поему про Леніна В. Андреев прочитав на партизанському зібранні біля підніжжя Вежана³⁴. Висловлюючи прагнення всіх продовжувати боротьбу за торжество лєнінської справи в Болгарії, він закінчував поему рядками:

«Ти помер,
Володимир Ілліч,
та в смерті
вічним став.
Ти з нами завжди,
ти даєш нам сили
й до щастя
весь світ ведеш!»³⁵

Марксизм-лєнінізм — правильне й непереможне революційне вчення міжнародного пролетаріату. Історичний досвід блискуче підтвердив, що воно є великим інтернаціональним вченням, що зберігає всю свою силу і в сучасну епоху. З трибуни XXVII з'їзду КПРС Генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков глибоко і переконливо заявив, що великий Ленін у знаменитому Декреті про мир накреслив єдино розумний шлях, яким повинен йти світ, що цей послідовний миролюбний курс проймає всі радянські ініціативи й дії, спрямовані на збереження миру. До Москви, столиці СРСР, спрямовані погляди всього людства, там революційний лєнінський штаб на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. С. Горбачовим виводить нову стратегію комунізму, стратегію збереження і продовження життя на планеті, збереження її цивілізації на прийдешні віки. Відзначаючи, що соціалізм — це суспільний лад, якому належить майбутнє людства, Т. Живков сказав: «З'їзди КПРС завжди приковували до себе увагу світової громадськості. І це цілком природно. На своїх з'їздах партія Леніна визначає шляхи розвитку, прокладає шлях до майбутнього всього світу. Це особливо відчутно

³² Чакыров С. Славни. В огъня. — Профиздат, 1959. — С. 461.

³³ Колев Желязко По хайдушките пътеки. — Гос. воен. изд-во, 1956. — С. 182.

³⁴ Там же. — С. 183.

³⁵ Андреев В. Партизански песни. — Изд-во «Български писател», 1951. — С. 79.

сприймається кожним у переломні, вирішальні періоди, такі, який ми переживаємо зараз»³⁶.

Розроблена В. І. Леніним теорія соціалістичної революції і соціалістичного будівництва, досвід Радянського Союзу в будівництві соціалізму і комунізму мають всесвітнє значення. Творча розробка і застосування марксизму-ленінізму в сучасних умовах у боротьбі міжнародного комуністичного руху проти буржуазної ідеології, проти правого і «лівого» опортунізму озброюють робітничий клас правильними прогнозами суспільного розвитку і революційної боротьби.

Твори В. І. Леніна служать могутньою ідейною зброєю в руках трудящих усіх країн у боротьбі за мир, демократію і соціалізм. Болгарський народ постійно вчиться на цій надзвичайно багатій теоретичній спадщині. Він пишається тим, що ідеї Леніна торжествують у соціалістичній Болгарії. Ленінізм став історичною долею болгарського народу, теоретичним фундаментом перемоги соціалізму в Болгарії.

³⁶ Работническо дело.— 1986.— 28 февр.

Питання історичного краєзнавства

СЕЛЯНСЬКІ ВИСТУПИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОХОВАННЯМ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В КАНЕВІ

Д. П. ПОЙДА (Дніпропетровськ)

Цього року минуло 125 років з того часу, коли 10 (22) травня 1861 р. був похований на Чернечій горі під Каневом геніальний український поет і революційний демократ Т. Г. Шевченко. Його могила є священним місцем для всіх народів Радянського Союзу й відома всьому прогресивному людству. З часу його поховання не заростає народна стежка на могилу великого сина України.

Незважаючи на те, що життю й творчості Т. Г. Шевченка присвячено величезну кількість найрізноманітніших публікацій, залишаються ще питання, які потребують дальшого висвітлення і уточнення. Серед них — хто і в яких умовах спорудив могилу великого Кобзаря на Чернечій горі і, головне, що перешкодило царизмові не допустити цього або зруйнувати могилу. Щоправда, цьому сюжетові також присвячено значну за обсягом літературу й надруковано чимало документів. Але основний наголос при цьому зроблено на з'ясуванні того, чи була змова селян проти поміщиків у Каневі в період спорудження могили Т. Г. Шевченка.

Так, ще в 1886 р. І. Білик опублікував статтю «Тривоги над свіжою могилою Т. Г. Шевченка»¹, у якій навів ряд цікавих фактів про події, що відбулися на Чернечій горі в травні — липні 1861 р. і в організації яких звинувачувався Г. М. Честахівський — друг великого українського поета. Але автор зробив помилковий висновок, який імпонував офіційній точці зору царського уряду та його каральних органів. І. Білик стверджував, що на могилі Т. Г. Шевченка у той період взагалі ніяких подій не сталося і все те, в чому звинувачували Г. М. Честахівського, було інсценізовано поміщиками-поляками, опозиційно настроєними до російського уряду².

У 1896 р. в пресі з'явилася доповідна записка Г. М. Честахівського,

¹ Кнев. старина (далі — КС).— 1886.— Кн. 4.— С. 718—728.

² Там же.— С. 722—723.

яку він подавав у 1861 р. своєму начальству по службі в канцелярії капітула російських орденів і в якій намагався пояснити канівські події, що безпосередньо його торкалися³. Згодом були опубліковані й листи Г. М. Честахівського про похорон Т. Г. Шевченка на Чернечій горі в Каневі, надіслані ним ще у 1861 р. з Канева до Петербурга своєму другу Ф. І. Черненку⁴. У названих публікаціях наведено ряд досить важливих фактів, що стосуються подій 1861 р. на Чернечій горі. Але багато з того, що справді мало там місце, автор заперечував або пояснював надмірною прискіпливістю до нього місцевих властей та поміщиків.

Така позиція Г. М. Честахівського стане зрозумілою, якщо мати на увазі, що джерелом існування для нього була платня, яку він одержував за службу в капітулі російських орденів в Петербурзі. За таких умов звинувачення у «неблагодійності» загрожувало йому насамперед втратою служби, чого він, природно, боявся⁵. Крім того, і це, напевно, головне, уважне вивчення доповідної записки й листів Г. М. Честахівського, а особливо заведеної на нього слідчої справи у корпусі жандармів по Київській губернії⁶, показує, що він сам не зрозумів і не усвідомив тих подій, які справді мали місце, а також й своєї ролі в них.

У радянський час події, які відбулися на могилі Т. Г. Шевченка в 1861 р., не залишилися поза увагою дослідників. Так, ще в 1941 р. А. Юрченко і А. Грінберг опублікували деякі архівні документи, що стосуються подій на Чернечій горі в Каневі у 1861 р. В передмові до них, а також в коментарях ними зроблено спробу пояснити ці події з точки зору революційних настроїв селянства⁷. У виданій в 1950 р. Архівним управлінням МВС Української РСР документальній збірці про життя і діяльність Т. Г. Шевченка, крім цих документів, було вміщено значну кількість інших, що стосуються тих же подій⁸. Значно більше матеріалів про них містить документальний збірник «Смерть і похорони Т. Г. Шевченка», виданий у 1961 р. Академією наук УРСР та державним музеєм Т. Г. Шевченка. Однак його упорядники Д. Ф. Красицький і К. Т. Шевченко в анотації до збірника, на наш погляд, не зовсім правильно орієнтують читача на розуміння друкованих документів, називаючи їх «матеріалами відомої «справи», затіяної поліцією після смерті Т. Г. Шевченка»⁹. Фактично таке трактування дається ними й у передмові до видання, де зазначено, що «з липня 1861 р. по березень 1863 р. канцелярія Київського генерал-губернатора вела судове розслідування по справі про змову селян проти поміщиків, нібито існуючу в Каневі і Корсуні»¹⁰. Однак слідство вела не канцелярія генерал-губернатора, а жандармські органи, і не до березня 1863 р., а до серпня 1861 р.¹¹

Але, на жаль, у названих документальних збірниках, в тому числі й останньому, не використані архівні матеріали з слідчої справи, заведеної саме Київським жандармським управлінням у 1861 р. на Г. М. Честахівського за розпорядженням Київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова¹². А якраз у цій справі є дуже цінні документи: відповіді Г. М. Честахівського на питання жандармського полковника Л. В. Грибовського, а також свідчення багатьох мешканців Канева і селян навколишніх сіл, яких допитували жандармські офіцери. На основі ретель-

³ Епизод на могиле Т. Г. Шевченка // КС.— 1896.— Кн. 2.— С. 231—241.

⁴ Письма Честаховского писанные в 1861 г. о похоронах поэта Т. Г. Шевченко // КС.— 1898.— Кн. 2.— С. 167—193.

⁵ КС.— Кн. 2.— С. 191.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120.

⁷ У великой могилы: Революционные настроения среди украинского крестьянства в связи со смертью Т. Г. Шевченко // Крас. архив.— 1941.— № 2.— С. 99—114.

⁸ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950.— С. 266—292.

⁹ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко: Документы и материалы.— Киев, 1961.— С. 2.

¹⁰ Там же.— С. 3.

¹¹ Див.: ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120-а.

¹² Там же.

ного вивчення цих документів можна докладніше змалювати характер справжніх подій на могилі Т. Г. Шевченка у Каневі.

Оскільки у згадуваних збірниках головна увага у підбірці документів до друку та коментарях до них зосереджена на тому, чи мала місце змова селян проти поміщиків у Каневі в період поховання і спорудження могили Т. Г. Шевченка, то варте уваги розкриття обставин спорудження могили Т. Г. Шевченка на Чернечій горі. Автор цієї публікації й робить спробу на основі як опублікованих документальних матеріалів, так і до цього часу не введених до наукового обігу архівних документів з фонду Київського губернського жандармського управління з'ясувати деякі обставини тих подій.

Зрозуміло, що останні слід розглядати з врахуванням цілого комплексу питань, пов'язаних з становищем в країні. Насамперед слід врахувати, що приїзд Т. Г. Шевченка у 1859 р. на Україну, його смерть 26 лютого 1861 р. в Петербурзі, перевезення праху поета з Петербурга на Україну і похорон на Чернечій горі 10 травня 1861 р. — все це відбувалося під час революційної ситуації, яка склалася в Росії у 1859—1861 рр. Однією з важливих її ознак, за визначенням В. І. Леніна, було значне підвищення «...активності мас, які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, так і самими *«верхами»*, до самостійного історичного виступу»¹³.

Це значне підвищення активності мас знайшло тоді свій яскравий вияв у масовому селянському русі, спрямованому проти поміщиків та царських урядовців. Найбільш масового характеру цей рух набрав у березні — травні 1861 р., коли оголошувалися і вводилися в дію законодавчі акти 19 лютого 1861 р. «... Падіння кріпосного права, — писав В. І. Ленін, — сколихнуло весь народ, розбудило його від вікового сну, навчило його самого шукати виходу, самого вести боротьбу за повну свободу»¹⁴.

На Україні тільки з березня по вересень 1861 р. відбулося 779 виступів селян, з них — 640 в березні — травні 1861 р. (в тому числі 226 в Київській губернії), якими було охоплено 874 села з населенням понад 400 тис. чол.¹⁵ Отже, селянський рух був тоді реальною небезпекою і при тому дуже серйозною для панівного класу. В. І. Ленін вказував, що в тих умовах «... найобережніший і найтверезіший політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною»¹⁶.

Селянський рух на Україні в період першої революційної ситуації в нашій країні, як і в наступні роки, був складовою частиною загально-російського селянського руху і розвивався в нерозривній єдності з ним, що зумовлювалося спільністю і єдністю історичного процесу. Зрозуміло, що за таких умов ідеї російських революційних демократів знаходили послідовників й на Україні і вже тоді певною мірою проникали в середовище українського селянства, яке стихійно піднімалося на боротьбу проти поміщиків. Документи свідчать, що під впливом революційно-демократичного руху в Росії і серед українського селянства велась революційна пропаганда, розповсюджувалася, хоч і незначною мірою, революційно-демократична література. Природно, що саме тоді набагато зросла й популярність антикріпосницьких творів Т. Г. Шевченка, і особливо в середовищі кріпосного селянства.

В умовах зростаючих селянських заворушень і революційно-демократичної пропаганди не тільки волелюбні вірші великого Кобзаря, а й

¹³ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 206.

¹⁴ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 133—134.

¹⁵ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, 60—90-ті роки XIX ст.— К., 1970.— С. 112.

¹⁶ Ленін В. І. Гонителі земства і аннібали лібералізму // Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 29.

саме ім'я поета користувалося величезною популярністю серед українських селян і значною мірою запалювало їх на посилення боротьби з поміщиками та чиновниками. Не випадково в 1861 р. предводитель канівського повітового дворянства писав київському губернатору, що селяни «вважають Шевченка мовби народним провісником своїм, а кожне його слово заповітом для народу»¹⁷. Широко відоме й популярне серед народу ім'я великого поета викликало страх у поміщиків та місцевих властей.

Переслідування й арешт Т. Г. Шевченка у 1859 р. на Україні тільки посилювали його популярність в очах трудового народу. В таких умовах раптова смерть Тараса Григоровича напередодні довго і нетерпляче очікуваної кріпосним селянством волі викликала в середовищі українських селян великий сум. Разом з тим багато з них не хотіли вірити у цю смерть, адже саме з іменем великого Кобзаря вони пов'язували свою кращу долю. Ось чому, коли доставили на Україну у свинцевій труні тіло Т. Г. Шевченка і поховали біля Канева на Чернечій горі, то серед селян поширилися чутки, що привезли не останки померлого поета, а ножи, що прийде час і його могила «миттю зникне», що «Тарас три рази вмирав і не вмер, він і тепер живе, а поховали тільки його прозвання»¹⁸.

Врахування усіх цих моментів й дає змогу краще усвідомити ті події, які дійсно мали місце в Каневі взагалі, й умови, в яких споруджувалася там могила великого українського поета й чому на це дали дозвіл представники влади.

Відомо, що в числі інших осіб, які супроводжували у 1861 р. тіло Т. Г. Шевченка з Петербурга на Україну, був його друг — художник Г. М. Честахівський. Саме його діяльністю в Каневі у зв'язку з похороном поета у травні 1861 р. були дуже занепокоєні не тільки місцеві поміщики та власті, Київський цивільний губернатор П. І. Гессе і генерал-губернатор І. І. Васильчиков, а й III відділ, який доповідав про «неблагонадійну» діяльність Честахівського царю Олександру II¹⁹.

Варто дещо детальніше спинитися на особі Григорія Миколайовича Честахівського (1820—1893 рр.). Він був сином військового поселенця з Херсонської губернії. Закінчив Петербурзьку Академію мистецтв. Працював чиновником в канцелярії капітула російських орденів, займався одночасно й живописом. Маючи демократичні переконання, Г. М. Честахівський зблизився з Т. Г. Шевченком. Товариство українців в Петербурзі доручило йому й Олександрові Матвійовичу Лазаревському супроводжувати на Україну й організувати тут похорон праху Т. Г. Шевченка. Г. М. Честахівський взяв відпустку по службі (нібито поправити здоров'я) й ретельно виконував покладені на нього благодійні обов'язки.

Слід мати на увазі, що серед ініціаторів та організаторів перевезення тіла Т. Г. Шевченка на Україну, а також серед його родичів не було одностайної думки, де саме на новому місці треба поховати поета. Це питання було вирішене тільки в Києві. Переконаливо довів необхідність поховання великого Кобзаря в Каневі Г. М. Честахівський. Так, О. М. Лазаревський в своїх спогадах пише, що вже в Києві «після довгих розмов і суперечок вирішено було хоронити поета біля Канева, причому таке рішення майже цілком належить Честахівському, про що і свідчу тут перед тими, кому знати це потрібно»²⁰. Активний учасник і організатор похорону М. К. Чалий повідомляв, що в Каневі було остаточно вирішено: тіло Т. Г. Шевченка треба похоронити «на тім самім місці, яке вибрав поет за життя для побудови хати, — на Чернечій горі, за три версти від міста»²¹.

¹⁷ Т. Г. Шевченко в документах і матеріаліх.— С. 283.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120-а, арк. 10, 15 зв., 23.

¹⁹ Крестьянское движение 1827—1869 гг.: Сб. документов.— М., 1931.— Вып. 2.— С. 3.

²⁰ Смерть і похорони Т. Г. Шевченка.— С. 60.

²¹ Спогади про Тараса Шевченка.— К., 1982.— С. 382.

Похорон великого поета відбувся на Чернечій горі 10 травня 1861 р. в присутності великої кількості народу, переважно селян навколишніх сіл. За свідченням начальника Канівської повітової поліції, у ньому взяли участь лише 24 приїжджі особи з Києва і Петербурга²². Через день — два всі, крім Г. М. Честахівського, роз'їхалися. І тут останній приймає благородне рішення — виконати до кінця заповіт свого друга. Він згадував про це так: «І коли 12 числа (12 травня за старим стилем. — Д. П.) я один, одвідавши могилу, думаючи останній раз перед від'їздом вклонитися батькові і другові, вийшовши на високу гору, побачив осиротілу могилу, невимовний сум стис моє серце: не хотілося розлучатися з місцем, де лягло тіло нашого любого й дорогого Кобзаря, а хотілося самому закопатися в тій славній землі. Думаю: а хто ж насипле над ним високу могилу за його заповітом? Чи не спробувати мені?»²³.

Для здійснення цієї мети у розпорядженні Г. М. Честахівського не було ні коштів, ні інших матеріальних засобів. Однак він розумів: безмежна народна любов й шана до свого поета, його революційне все-сильне слово дадуть змогу втілити задум. Свіжа могила Т. Г. Шевченка з першого ж дня стала священним місцем, до якого тяглися тисячі людей з різних сіл і міст не тільки України, а й Росії та Білорусії. Сам Г. М. Честахівський свідчить, що одразу ж після привезення й поховання тіла поета на його могилу «постійно прибував різного звання народ, щоб подивитися на могилу і вклонитися праху покійного. Після похорону Шевченка народ з самого початку прибував, частково з барок і плотів з лісом, які проходили якраз біля самої підосви Чернечої гори»²⁴.

Але особливо вражала Честахівського безмежна любов і повага до великого Кобзаря українських селян — кріпаків, які, кидаючи роботу на поміщиків, йшли на могилу Т. Г. Шевченка з багатьох сіл, розташованих навіть за кілька десятків кілометрів від Канева. «Про Тараса знає, — писав Г. М. Честахівський, — вся кріпацька Україна, що він був її батьком-заступником, що він лежить біля Канева. Приходять сюди з слобід вклонитися його могилі. Я часто застаю коло могили простих слобожан; стоять, поскидавши шапки, з клуночками за плечима, спершися на ціпки і дивляться на могилу так, що я ще ні разу на своєму віку не бачив такого щирого, тихого, зласкованого погляду людського, ніби у сій могилі закопалася остання надія на їх кращу долю»²⁵.

Ось ці відвідувачі, переважно селяни, й зводили насип на могилі свого улюбленого поета під керівництвом Г. М. Честахівського. Вони, як одверто свідчив останній під час допиту, не вимагали ніякої плати, бо «це була добровільна праця», вони «працювали з поваги до пам'яті покійного Шевченка»²⁶. Причому споруджували могилу головним чином кріпосні селяни, що мешкали не лише в навколишніх селах, а й у віддалених. І якщо врахувати те, що робота велася тільки з лопатою в руках і потрібен був значний час для дороги в обидва кінці, то, очевидно, що збиралося на Чернечій горі немало селян.

Про це свідчить й те, що вже 16 червня 1861 р. могила була насипана. Так, в листі від 17 червня того року Г. М. Честахівський писав до Ф. І. Черненка: «Оце вчора, 16-го, тільки-що вивершив батькові Тарасові могилу, сажени в два заввишки, а тепер піду обробляти; добрий люд дуже поміг мені в сьому ділі; з канівським людом почав робити могилу, а закінчив пекарцями і хмелянами (поміщичими кріпаками), — одні за сім верст від Канева, а другі — за 14, і робили ши-

²² Смерть и похороны Т. Г. Шевченко. — С. 97—98.

²³ КС. — 1896. — Кн. 2. — С. 231—232.

²⁴ Там же. — С. 233.

²⁵ КС. — 1898. — Кн. 2. — С. 186—187.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120, арк. 101.

ріше, ніж канівське міщанство»²⁷. Нарівні з селянами працював і сам Г. М. Честахівський. У цьому ж листі він пише: «Канівським панам і людюв якось моторошно дивитися не мене, що я, панич з великого Петербурга, та надіну гайдамацькі штани і сіру свитку, та візьму заступом в руки й роблю Тарасову могилу не так, як би пан робив з заступом в руках, а таки так, як добрий хазяйський син або ширій робітник»²⁸.

Зрозуміло, що під час цих робіт селяни пройнялися глибокою повагою до Григорія Миколайовича, який у вільний від роботи час не тільки читав їм волелюбні твори Т. Г. Шевченка, а й розповсюджував їх серед селян. За таких умов приплив селян на Чернечу гору збільшувався. Вони йшли сюди не тільки вклонитися пам'яті великого поета і внести свій вклад у спорудження могили, а й з надією дізнатися щось про довго очікувану ними волю, яка не виправдала їхніх надій.

Саме тому свіжа могила Т. Г. Шевченка перетворилася не просто в місце паломництва селян, а й на місце, де вони могли поговорити про свою тяжку долю, дізнатися, як їм приймати оголошені законодавчі акти 19 лютого 1861 р., що діється в інших селах. Природно, що Г. М. Честахівський, поза своїми намірами й волею, перетворився в людину, на яку селяни покладали свої надії і до якої, як він сам писав, безупинно зверталися «в різних питаннях, і особливо про їх взаємовідносини з поміщиками за новим положенням»²⁹.

Крім Канева, Григорій Миколайович бував у багатьох селах — Пекарях, Хмельному, Костяниці, Каліберді, містечку Корсуні і на батьківщині поета — селі Кирилівці. І всюди, де він з'являвся, селяни ставилися до нього як до людини, що співчуває їхньому тяжкому становищу і може щось зробити для полегшення їхньої долі.

Отже, керівництво Г. М. Честахівським спорудженням могили Т. Г. Шевченка в Каневі, його спілкування з селянами в умовах їхніх масових виступів проти експлуататорів набувало політичного забарвлення, що, безсумнівно, налякало місцевих поміщиків та урядовців. Особливо ж непокоїли останніх паломництво простого народу на могилу Т. Г. Шевченка і ті розмови про народні страждання, які там точилися. Те, що на могилі Т. Г. Шевченка збиралися не десятки, а сотні й навіть тисячі селян, підтверджується багатьма незаперечними документами. Так, старший засідатель канівської повітової поліції В. Й. Монастирський 18 липня 1861 р. доповідав київському цивільному губернатору, що «в минулу суботу могила Т. Г. Шевченка була оточена масою народу, яка сягала тисячі чоловік...»³⁰. На допиті жандармськими офіцерами міщанин м. Канева С. Кутах свідчив, що на могилу Шевченка «народу зібралося з міста і різних селищ до тисячі душ...», що «... між народом ходили різні чутки, народ щось чекає і тремтить». З його ж свідчень видно, що тут, на могилі великого поета «Грицько (так селяни називали Честахівського. — Д. П.) читав народу книгу про гайдамачину», розповідаючи, що гайдамаки різали панів, «що те ж саме буде і тепер»³¹. Такі ж показання дала слідству міщанка А. Бадавська, яка додала: «... люди почали говорити про волю, розповідаючи, що про волю сильно старався Т. Г. Шевченко»³². Житель села Пекарів Р. Садовий свідчив, що в їхньому селі справді був Г. М. Честахівський, що він ходив на гору Мотовиловшину, де в 1859 р. Т. Г. Шевченко оглядав землю, яку він збирався купити, і «... там розпитував Грицько, яким чином, ким і де був затриманий у 1859 р. Тарас. ... Все сказане Грицько записував на папері, почав розмову про Шевченка,

²⁷ КС.— 1898.— Кн. 2.— С. 172.

²⁸ Там же.

²⁹ КС.— 1896.— Кн. 2.— С. 234.

³⁰ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— С. 112.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120-а, арк. 12.

³² Там же.

пояснюючи, що він, бідолаха, зазнав гоніння покійного государя Миколи, сидів у тюрмі і нарешті голову поклав за вас, селян»³³.

Як бачимо, не тільки життя, творчість, а й похорон великого поета відіграли певну революціонізуючу роль у житті українського селянства. І спорудження могили великого Кобзаря на Чернечій горі під керівництвом Г. М. Честахівського, і дійсні події, які відбувалися навколо цієї справи, привернули увагу не тільки місцевих поміщиків, а й III відділення і навіть самого царя. Тим більше, що на ці події відгукнулися селяни інших, навіть віддалених від Канева, губерній України³⁴.

Ось чому місцеві поміщики та представники влади забили тривогу. Вони інформували губернські власті про небезпеку події в Каневі. 18 червня 1861 р. Г. М. Честахівський, що вже збирався залишити Канів, був заарештований місцевою поліцією. «З того часу, згадував Григорій Миколайович, — за мною скрізь постійно стежив поліцейський... Я залишався під наглядом поліції із заборобою відвідувати могилу Т. Г. Шевченка»³⁵.

20 липня 1861 р. київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков телеграмою повідомив начальника III відділу: «В Каневі на могилі Шевченка було зборище народу, що стурбувало мешканців і дало привід небезпеки змови проти поміщиків. Губернатор поїхав на місце заспокоїти»³⁶. Того ж дня київський цивільний губернатор П. І. Гессе, штаб-офіцер корпусу жандармів полковник Л. В. Грибовський і чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові були вже в Каневі. Вони негайно зажадали від Г. М. Честахівського потрібних пояснень. Як пише про цей факт останній, П. І. Гессе передусім «порядно лайнув покійного Шевченка, дорікав нас, малоросіян, за те, що ми здумали підняти так високо Шевченка не по заслугах його»³⁷.

Тоді ж була піднята на ноги вся поліція Канева, і під керівництвом полковника Л. В. Грибовського терміново вівся допит жителів міста й навколишніх сіл. Оскільки Г. М. Честахівський здавався винятково важливим державним злочинцем, його допитом займався особисто полковник Л. В. Грибовський. Він зажадав від Григорія Миколайовича письмової відповіді на 15 запитань. Як згадував пізніше Г. М. Честахівський, вони «... були такого змісту ніби... пропонувалися державному злочинцю, народному бунтівникові і ворогові всякого порядку і громадського спокою»³⁸.

Відзначимо, що відповіді Г. М. Честахівського на поставлені полковником Л. В. Грибовським питання, пройняті великою повагою до світлої пам'яті Т. Г. Шевченка і селян, які відвідували його могилу. Григорій Миколайович рішуче відкидав висунуті йому звинувачення, часто вдаючись до іронії. Так, на запитання: «По чієму розпорядженню або з дозволу ви роздавали в різних поселеннях селянам і в м. Каневі міщанам твори Шевченка?» він відповів: «Я зовсім не знаю, чи потрібно мати який-небудь дозвіл на продаж тих творів, які друкуються в нашій вітчизні з дозволу цензурного комітету... Я, признаюся чисто-сердечно, і на думці не мав, щоб просити на те чийсь дозвіл. І я не роздавав, а продавав ті твори... по видрукованій на звороті ціні... Мене переконливо просять, чи немає де ще книжечок?»³⁹.

Відповіді Г. М. Честахівського явно не задовольнили жандарма, який відправив його під розписку в Київ у розпорядження генерал-губернатора І. І. Васильчикова, і далі продовжував керувати слідством у Каневі, допитуючи десятки різних осіб.

³³ Там же, арк. 70—71.

³⁴ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— С. 159.

³⁵ Спогади про Т. Г. Шевченка.— С. 394—395.

³⁶ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— С. 114.

³⁷ КС.— 1896.— Кн. 2.— С. 236.

³⁸ Там же.— С. 237.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1861 р., спр. 120, арк. 102.

Генерал-губернатор І. І. Васильчиков звинувачував Г. М. Честахівського в тому, «що він своїми читаннями і розповідями народові українською мовою схвилював цілий край і викликав у поміщиків жахливий страх і тремтіння», оскільки він «одержував від них з різних місць по кілька естафет в день і до такої міри був наляканий цим, що сам хотів їхати до Канева»⁴⁰. За розпорядженням генерал-губернатора обвинувачуваного було вислано на місце служби до Петербурга і взято з нього підписку, що він ніколи без особливого дозволу не з'явиться у Київській губернії⁴¹.

Отже, Г. М. Честахівський був фактично заарештований і висланий з України. В м. Канів увійшла сотня солдатів, жандармські офіцери проводили слідство. Однак там залишалось найстрашніше для поміщиків і урядовців — могила великого Кобзаря, до якої паломництво селян не тільки не зменшилося, а навпаки — посилювалося. Дії жандармів лише посилювали хвилювання селян, і чутки про події в Каневі стали розповсюджуватися по інших губерніях⁴².

Місцеві поміщики і урядовці старанно шукали у тих умовах шляхи до усунення небезпечної для них загрози. Канівський повітовий предводитель дворянства пропонував насамперед категорично заборонити поширення творів Т. Г. Шевченка, оскільки вони, на його думку, «вкрай небезпечні, бо народ, вбачаючи в них виключно... відображення помсти — різні кровопролиття, збуджується до того, щоб повторити ці розправи, що так прославляються». А щодо могили Шевченка, в якій, на думку народу, сховані ножі, то він пропонував «розрити цю могилу і показати народові, що цих ножів зовсім не було»⁴³.

Але ще «оригінальнішим» виявився предводитель київського губернського дворянства Горват. Пославшись на твердження поміщиків, що до могили поета «стікається безліч селян», які живуть надіями «заволодіти безплатно поміщицькими землями», і підкресливши, що «коли не будуть заздалегідь вжиті енергійні заходи щодо припинення пропаганди, то можуть статися великі безпорядки...», він запропонував знищити могилу Т. Г. Шевченка і вжити заходів до «перенесення тіла цього останнього в таке місце, де зборища і демонстрації були б неможливі»⁴⁴.

Це є свідченням того, що повітове і губернське дворянство було навіть за те, щоб знищити могилу Т. Г. Шевченка на Чернечій горі. Це була реальна загроза. Але цього не сталося. Більше того, генерал-губернатор розпорядився не лише обмежитися висланням Г. М. Честахівського, а й припинити слідство у справі подій у Каневі в 1861 р. Відповідь на питання, чому ж саме так повернулася справа, шукали вже дореволюційні автори, зокрема згаданий нами І. Білик. У своїй статті «Тривога над свіжою могилою Т. Г. Шевченка» він навів ряд цікавих документів й фактів, проте зробив не тільки наївний, а й помилковий висновок. На його думку, київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков вчинив так тому, що визнав події в Каневі справою рук поміщиків-поляків⁴⁵. Насправді ж, найретельніше вивчення різних матеріалів про селянські рухи на Україні взагалі та на її Правобережжі зокрема показує, що в усіх випадках селяни вели боротьбу як проти польських, так і проти «своїх», українських поміщиків насамперед з соціальних мотивів.

Причини ж припинення властями канівської справи 1861 р. і «по-благливого» ставлення до Г. М. Честахівського, на нашу думку, треба шукати в загальній тогочасній обстановці в країні, і зокрема на Україні.

⁴⁰ КС.— 1896.— Кн. 2.— С. 238.

⁴¹ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— С. 144—145.

⁴² Див.: Там же.— С. 159—160.

⁴³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— С. 281, 284.

⁴⁴ КС.— 1886.— Кн. 4.— С. 720, 722.

⁴⁵ Там же.— С. 723.

Адже саме тоді урядові кола та їхні офіційні органи друку кричали про «велику царську милість — визволення селян», намагалися всіляко заспокоювати селян, які на проголошену грабіжницьку реформу відповідали посиленням боротьби проти поміщиків. За таких умов селяни й передова громадська думка були дуже чутливі до будь-яких, насамперед репресивних, заходів властей. Події ж у Каневі, особливо після арешту і вислання Г. М. Честахівського, появи там представників влади, військ та початок жандармського слідства, викликали дедалі більший резонанс. Тому царизмові вигідніше було припинити цю справу, оскільки її продовження втягувало в боротьбу дедалі більшу масу селянства. Саме таку думку стала висловлювати й частина чиновництва.

Зокрема, канівський повітовий предводитель дворянства 25 липня 1861 р. писав у Київ своєму начальству, що ходять різні небезпечні для поміщиків чутки, що нібито по всій Україні збирається величезна кількість козаків, прибуття яких в Канів очікується між 15 серпня і 1 вересня, що вони тільки чекають сигналу і що подібні чутки «... розповсюджуються навіть і в далеких селах Канівського повіту, і особливо з часу початку слідства...»⁴⁶. Таку ж думку висловлював навіть полковник Л. В. Грибовський. У доповідній записці київському губернаторові, підводячи попередні підсумки слідства в Каневі, він зазначав, що не проводив очних ставок і присяг допитуваних, оскільки керувався даними йому вказівками не надавати цій справі особливої важливості і що тільки з урахуванням цього він «обмежився лише тими відомостями, які більш чи менш характеризують діяльність чиновника Честахівського»⁴⁷. Цю думку найбільш чітко сформулював київський губернатор П. І. Гессе, який в доповідній записці генерал-губернатору І. І. Васильчикову писав, що «для збереження громадського спокою і мирного кінця теперішніх перетворень» поряд з іншими заходами формальне слідство над Честахівським і тими подіями, що зв'язані з його іменем, в Каневі доцільно припинити. Це, на думку губернатора, зумовлене тим, що продовження слідства охопило б тисячі людей, що навряд чи відповідало б «обставинам у такій справі, гласності якої бажано б уникнути»⁴⁸.

Київський генерал-губернатор в доповідній начальникові III відділення вказував, що його попередні повідомлення про чутки, що в Канівському повіті нібито створилися «змови і шайки» селян з метою «знищення... панів, підтвердилися перевіркою на місці». Однак він повністю погодився з думкою П. І. Гессе, на яку послався в цьому листі, що «надавати гласності цій справі немає ніякої потреби». Він вважав можливим поки що обмежитися уважним наглядом за діями подібних Честахівському малоросійських пропагандистів. Говорячи про «неблагонадійних» осіб, які відвідували могилу Шевченка, І. І. Васильчиков, зауважив, що не слід обмежуватися лише висланням їх з Канева, а потрібно затримувати «для притягання до законної відповідальності»⁴⁹.

Отже, перевезення останків Т. Г. Шевченка на Україну, похорон його на Чернечій горі у Каневі, спорудження тут його могили під керівництвом Г. М. Честахівського в складних умовах першої революційної ситуації в країні сприяли посиленню революційних настроїв селянства. Сотні, а іноді й тисячі переважно кріпосних селян навіть з віддалених від Канева сіл взяли участь у роботах по спорудженню могили рідному поету і революційному демократу. Там вони не тільки з великою увагою слухали волелюбні твори Т. Г. Шевченка, а й обговорювали своє тяжке становище, висловлювали надії на здійснення

⁴⁶ Смерть и похороны Т. Г. Шевченко.— С. 122.

⁴⁷ Там же.— С. 143.

⁴⁸ КС.— 1886.— Кн. 4.— С. 723.

⁴⁹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— С. 237.

справжньої, давно очікуваної ними волі. Це були не тільки антипоміщицькі, а й антиурядові демонстрації.

Все це не могло не викликати особливого занепокоєння поміщиків і представників влади: вони старанно шукали шляхи придушення такої активності селян, включаючи й можливе знищення могили Т. Г. Шевченка. Однак масовий селянський рух зв'язав руки царським сатрапам. Боячись викликати нове піднесення цього руху, вони змушені були відмовитися від свого наміру і навіть припинити уже почате офіційне слідство про події в Каневі у травні — липні 1861 р.

3 Історії атеїзму на Україні

АНТИЦЕРКОВНА БОРОТЬБА СЕЛЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

О. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

Боротьба селян Правобережної України проти феодального духовенства замовчувалася дореволюційною історіографією, оскільки «все-владдя поліції й бюрократії закривало від очей «громадянства» і народу класову боротьбу взагалі, боротьбу «кріпосників у рясі» з «підлою черню», зокрема»¹. У кращому випадку, розповідаючи про реакцію селян на «інвентарну реформу» 1847—1848 рр. чи про «Київську козащину» — грізний антикріпосницький виступ селян ряду сіл Київщини у 1855 р., буржуазно-націоналістичні історики визнавали факт наростання серед селянства Правобережжя у середині ХІХ ст. антицерковних настроїв, але при цьому заперечували антагоністичний характер конфлікту між селянами і церквою, трактували його як безпідставний. Мовляв, селяни запідозрили парафіяльне духовенство у змові з поміщиками, що було викликане непродуманим способом обнародування «інвентарних правил»². У радянській історичній науці боротьба українських селян проти церковного феодалізму привернула увагу дослідників лише останнім часом³. Тому не дивно, що вона не відображена навіть у таких фундаментальних історичних працях, як двотомна «Історія селянства Української РСР» та десяти томна «Історія Української РСР».

Автор даної публікації робить спробу показати соціально-економічні причини антицерковної боротьби селянства Правобережної України у 40—50-х роках ХІХ ст., її масштаби та форми.

Царський уряд почав закривати монастирі на Правобережжі України ще наприкінці ХVІІІ ст., однак на остаточну секуляризацію церкви там до середини ХІХ ст. не зважувався, бо всіляко уникав невдоволення місцевого дворянства, яке підтримувало його кріпосницьку політику⁴ і водночас перебувало в тісному політичному союзі з

¹ Ленін В. І. Класи і партії в їхньому ставленні до релігії й церкви // Повне зібр. творів. — Т. 17. — С. 405.

² «Інвентарні правила» зачитувалися селянам у церкві. При цьому їм говорили, що всі пояснення щодо змісту цього документа можна одержати у священників. Проте останнім уряд категорично заборонив тлумачити селянам «інвентарні правила», щоб уникнути можливих при цьому непорозумінь.

³ На матеріалах Лівобережної України антицерковна боротьба селян досліджується, зокрема, у дисертації В. М. Мордвінцева (Мордвинцев В. М. Социально-экономическое положение и антифеодальная борьба монастырских крестьян Лавобережной Украины в 30—80-х годах ХVІІІ в.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980. — 190 с.).

⁴ Сучасник так характеризував стосунки між дворянством Правобережної Укра-

католицьким духовенством. Але досить швидко цей політичний союз дав помітну тріщину. Якщо у XVIII ст. магнати й шляхта Правобережжя були змушені в умовах дедалі відчутнішого занепаду державної влади та зростаючих антифеодальних рухів звертатися за допомогою проти непокірних селян до церкви і тому терпіти її економічну експансію, то після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Російської держави їхнє класове панування почав захищати могутній поліцейсько-бюрократичний апарат. З духовенством їм вже можна було розмовляти дещо інакше, тим паче, що воно ставало дедалі небезпечнішим економічним конкурентом для світських феодалів. У першій половині XIX ст. дворянство Правобережжя стало рішуче наполягати на скасуванні церковної десятини, добивалося повернення батьківських та дідівських маєтків, що їх духовенство зуміло прибрати до своїх чіпких рук, навіть ратувало за секуляризацію церковно-монастирських земель й передачу їх в орендне володіння дворянам. Такий поворот у стосунках між світськими і духовними феодалами розчистив самодержавству шлях для остаточної секуляризації церкви на Правобережній Україні.

Безперечно, цей процес там прискорило польське національно-визвольне повстання 1830—1831 рр. Воно спонукало царський уряд реалізувати давно виношуваний намір «вести край сей (Правобережну Україну.— *Авт.*) силою возвышения православия и элементов русских в безразличное единение с великороссийскими губерниями»⁵. В контексті твердого наміру самодержавства ліквідувати ті адміністративно-правові відмінності між Правобережжям і Лівобережною Україною, які існували внаслідок тривалого перебування першого в складі Речі Посполитої, остаточна секуляризація церкви там стала неминучою. Вже відразу після польського повстання за участь у ньому на Правобережній Україні було закрито понад 60 католицьких та уніатських монастирів⁶. Уряд заборонив католицько-уніатському духовенству використовувати працю православних селян⁷, через що воно пороздавало свої маєтки в оренду. Протягом грудня 1841—травня 1843 р. вийшло кілька «височайших» указів про передачу державі населених маєтків чорного і білого духовенства західних губерній⁸. Церковно-монастирські селяни переводилися у розряд державних, для монахів та священників було складено штатні списки, а духовенство переведене на державний оклад. Від сільських православних церков землю (крім населених маєтків, звичайно) не відібрали, але залишили у службовому користуванні. Причому середній церковний наділ становив 33 десятини, а монастирі одержали по 150 десятин землі⁹. Таким чином, церква на Правобережній Україні на початку 40-х років XIX ст., повністю одержавлена, стала звичайним додатком поліцейсько-бюрократичного апарату, слухняним знаряддям кріпосницької політики царського самодержавства.

Іні і паризмом: «Вони (дворяни.— *Авт.*) ненавиділи уряд, як політичну силу, що тиснула на них, однак не могли не оцінити його послуг у справі володіння селянами і здебільшого залишалися вірогідними». (Чубинський П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским Географическим обществом.— СПб., 1872.— Т. VII.— Ч. 2.— С. 228).

⁵ Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Библикова // Древняя и новая Россия.— 1879.— Ч. V—VI.— С. 24.

⁶ Центр. держ. істор. арх. СРСР у Ленінграді (далі — ЛЦДІА СРСР), ф. 796, оп. 113, спр. 1326, арк. 114 зв.—117; ф. 821, оп. 125, спр. 546, арк. 151, 215.

⁷ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел.— СПб., 1862.— Ч. III.— Кн. 2.— С. 461—462; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 2223, арк. 1.

⁸ Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Историч. записки.— М., 1985.— № 112.— С. 111—112.

⁹ ЛЦДІА СРСР, ф. 821, оп. 125, спр. 572, арк. 33; ф. 799, оп. 1, спр. 828, арк. 34—35; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 813, спр. 387, арк. 1—3.

Однак царизм здійснив секуляризацію на Правобережжі з суттєвим відхиленням від загальноросійського шаблону. Зважаючи на те, що боротьба селян за землю і волю була у цьому регіоні особливо гострою, самодержавство прагнуло мати в особі місцевого православного духовенства свого надійного союзника, щоб за його допомогою тримати селян у покорі, запобігти злиттю їх антикріпосницької боротьби з польським національно-визвольним рухом. Тому сільському православному духовенству Правобережної України уряд надав особливі пільги, зокрема, зобов'язав селян (поміщицьких і державних) задарма обробляти церковні наділи та забезпечувати священиків добротним житлом і господарськими будівлями¹⁰. Ці селянські повинності на користь церкви підтвердила у 1847 р. й «інвентарна реформа»¹¹. Отже, царський уряд забезпечив сільське православне духовенство Правобережжя даровою робочою силою, сподіваючись, що селяни сприймуть обов'язок гнути спину на попів як «богоугодну» справу і не чинитимуть опору посиленню кріпосницького гноблення. Щоб замаскувати зростання експлуататорської ролі церкви, було формально скасовано плату за треби (церковне вінчання, хрещення, похорони тощо). Разом з тим для зміцнення позиції православної церкви на Правобережній Україні у стислі строки було побудовано й відремонтовано майже 2800 церков¹², що теж важким тягарем лягло на плечі селян.

Нові повинності на церкву ще тісніше затягували вузол кріпосницької експлуатації селянства Правобережжя, причому саме у той період, коли нещадний визиск його досяг свого апогею. Через це, за свідченням сучасників, кріпакам доводилося працювати у власних господарствах лише ночами¹³. Для обробітку узаконеної норми церковного наділу необхідно було, за офіційними даними, у Подільській губернії 90—162 піших і 62—118 тяглових людино-днів, у Київській — відповідно 149 і 110 людино-днів¹⁴. Для селян малолюдних парафій, які на Правобережній Україні становили більшість¹⁵, навіть такий розмір відробіткової повинності, виконуваної в гарячу пору польових робіт, означав, по суті, додатковий день «панщини». Але добра половина церков у селах цього регіону, як про це свідчать статистичні дані по Київській губернії¹⁶, мала наділи більші від нормативних, часом по 100—150 десятин, і священики, зрозуміло, вимагали від селян обробляти їх повністю¹⁷. Тому реальні масштаби примусових робіт на духовенство були ще більшими.

Сільське православне духовенство Правобережної України не забарилося скористатися наданим йому урядом джерелом збагачення. Сучасники зазначали, що попи враз «перетворилися для селян у нових панів, ще жадібніших і настирливіших за справжніх»¹⁸, вичавлювали

¹⁰ Священикам дозволялося замінювати цю відробіткову повинність селян відповідним грошовим внеском чи натуральною даниною (ЛЦДІА СРСР, ф. 799, оп. 1, спр. 828, арк. 40—44).

¹¹ У § 17 «інвентарних правил» говорилося: «Поміщицькі селяни зобов'язані... обробляти землі священикам... за рахунок власних (непаншинних.— Авт.) днів» (ЦНБ АН УРСР у Києві. Рукописний відділ, ф. VI, спр. 1010).

¹² Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст.— К., 1939.— С. 150.

¹³ Воспоминания Подольского Старожила о временах крепостного права // Киев. старина.— 1898.— № 2.— С. 50.

¹⁴ Держ. арх. Хмельн. обл. (далі—ДАХО), ф. 228, оп. 1, спр. 9654, арк. 115; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 290, спр. 17, арк. 3—4.

¹⁵ У штатних списках 1843 р. із 3685 парафіяльних церков Правобережжя 3385, тобто майже 92%, значаться як 5—7-розрядні. А це означає, що вони були розташовані у малолюдних парафіях (ЛЦДІА СРСР, ф. 799, оп. 1, спр. 828, арк. 85—87, 204—218, 236—252, 262—275).

¹⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 831, спр. 261, арк. 59, 72 та ін.

¹⁷ Так, у с. Пінчуки Васильківського повіту селяни скаржилися наприкінці 50-х років XIX ст., що піп примушує їх обробляти понад 40 десятин церковної землі (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 363, спр. 222, арк. 2 зв.).

¹⁸ Чубинский П. П. Указ. соч.— С. 227.

з селян останні соки, добивалися того, що непокірних кріпаків «шмагали на панському дворі... за ухилення від «панщини» священику»¹⁹. Вони застосовували безліч способів, щоб примусити селян якомога більше працювати на церковному полі, зокрема, вводили систему уроків, перетворювали у відробіткову повинність епітимію (церковну покуту), вимагали відробляти за треби тощо²⁰. У період проведення «інвентарної реформи», коли поміщики масово обезземелювали селян або згнали їх на малоприсадатні для обробітку землі, сільське духовенство й собі міняло церковні наділи на кращі. Воно нерідко спустошувало сільські запасні магазини, привласнювало селянське майно, передусім робочу худобу. І при цьому духовенство ігнорувало заборону брати з селян плату за треби. Чиновники повідомляли генерал-губернатора навесні 1847 р. з різних повітів Правобережної України, що «всі без винятку священики-протопопи беруть з селян плату за треби..., навіть... торгуються, мов на базарі, і призначають ціну», причому «більшість з них бере прямо, інші ж... під різними приводами»²¹. Часто-густо плата за цей вид церковних послуг була непосильною для селян і стягувалася з нелюдською жорстокістю. Так, у с. Росолівці Старокостянтинівського повіту піп вимагав за вінчання і похорони по 3—5 крб., а тих, хто не міг заплатити йому такої суми, нещадно бив віжками від церковних дзвонів. З таким же завзяттям вибивав у селян цей грошовий побір піп у с. Янкулове Ямпільського повіту та ін.²²

Важким тягарем для селян Правобережної України була повинність забезпечувати духовенство житлом. Оскільки ціни на будівельний матеріал були високими, спорудження звичайної сільської хати в середині XIX ст. коштувало, наприклад, у Подільській губернії понад 1000—1200 крб. сріблом²³. Навіть саме духовенство визнавало, що будувати для священиків житло, та ще й добротне, було для селян малолюдних парафій не по кишені²⁴.

Таким чином, висновок В. І. Леніна про те, що «церква була у кріпосній залежності від держави, а російські громадяни були у кріпосній залежності у державної церкви»²⁵, якнайкраще відображає реальне становище та соціальну функцію церкви на Правобережній Україні у середині XIX ст. Але у своєму прагненні остаточно перетворити церкву цього регіону у надійну опору самодержавно-кріпосницької системи царизм цього разу явно перестарався, бо внаслідок ужитих ним заходів місцеві селяни змогли побачити кріпосницьку сутність одержавленої церкви. Це викликало у них не тільки невдоволення, а й ненависть до цього придатку поліцейсько-бюрократичного апарату, а критично мисляча частина їх навіть усвідомлювала необхідність ліквідації його²⁶.

Класовий антагонізм між селянами і «кріпосниками в рясах» особливо виразно засвідчують архівні матеріали, які стосуються періоду проведення «інвентарної реформи» та подій «Київської козаччини». Під час урочистого обнародування в церквах «інвентарних

¹⁹ Крыжановский Е. М. Собр. соч.— Киев, 1890.— Т. 1.— С. 553.

²⁰ Див. Крижанівський О. П. Експлуатація селян церквою на Правобережній Україні напередодні скасування кріпосного права // Вісник Київ. ун-ту: Істор. науки.— К., 1980.— Вип. 22.— С. 71—74.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 797, спр. 61, арк. 13 зв., 46 зв.

²² Там же, оп. 810, спр. 58, арк. 6 зв.— 7; ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 3164, арк. 3.

²³ ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 9654, арк. 121—122.

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 829, спр. 226, арк. 12.

²⁵ Ленін В. І. Соціалізм і релігія // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 133.

²⁶ Див.: Крижанівський О. П. Антицерковні настрої селян Правобережної України у першій половині XIX ст.: До питання про формування антифеодальної ідеології селян // Вісник Київ. ун-ту: Істор. науки.— К., 1979.— Вип. 21.— С. 79—80 (Під час революції 1905—1907 рр. вимога знищити казенну церкву, як зазначав В. І. Ленін, стала програмною для селян Росії. Див.: Ленін В. І. Лев Толстой, як дзеркало російської революції // Повне збір. творів.— Т. 17.— С. 198).

правил» селяни, які запідозрювали попів у змові з поміщиками, нерідко вимагали від них читати справжні «левентарі» («інвентарі». — *Авт.*), а не підмінені, погрожуючи за відмову фізичною розправою. Такий інцидент мав місце, зокрема, у с. Бочаниця Острозького повіту та деяких інших селах²⁷. Учасники «Київської козащини» дали попам відчутти всю силу селянської ненависті до них, ненависті цілком заслуженої, що визнавали навіть окремі представники духовенства²⁸. Криваве придушення цього антикріпосницького виступу зайвий раз переконало селян у тому, що духовенство не допустить знищення кріпосного рабства. Священик с. Рубежівка Київського повіту з жахом повідомляв церковне начальство наприкінці 1856 р., через півтора року після «Київської козащини», що місцеві селяни ставляться до духовенства вкрай вороже і ладні знову вчинити над ним фізичну розправу²⁹.

Посилення економічного визиску з боку духовенства селяни Правобережної України зустріли стійким опором, найпоширенішою формою якого стала цілковита чи часткова відмова обробляти церковні землі. Серед них ходили вперті чутки, що уряд незабаром ліквідує осоружну «панщину на попів»³⁰. Церковне начальство одержувало від парафіяльних священиків численні скарги на те, що селяни рішуче відмовляються працювати на церковних наділах³¹. Часом духовенство, як це мало місце, зокрема, в містечках Трахтемирів і Ходорів та селах Тулинці, Потапці, Черниші і Бересняги Канівського повіту³², вимагало від селян не обробітку церковної землі, а сплати відповідної грошової суми для найму робочих рук із сторони. Однак селяни не погоджувалися й на таку форму їх визиску.

Масовим явищем на Правобережжі у 40—50-х роках XIX ст. була відмова селян виконувати на церкву також будівельну повинність. Так, подільське духовенство скаржилося у 1845 р., що «парафіяни не погоджуються оплачувати власне священно- і церковнослужителів житлове будівництво»³³. Аналогічні скарги церковне начальство одержало від священиків сіл Самчинці та Деркачі Старокостянтинівського та ряду населених пунктів Київського повіту³⁴.

У середині XIX ст. мали місце гострі поземельні конфлікти між священиками і селянами, які чинили рішучий опір спробам духовенства збільшити чи покращити за рахунок селянських наділів церковні землі. Так, коли у 1852 р. піп у с. Черепівка Проскурівського повіту замінив з дозволу поміщика церковний наділ на кращий, селяни не дали йому зорати і засіяти нову ділянку³⁵. Вважаючи, що земля повинна належати тим, хто її обробляє³⁶, селяни нерідко самі захоплювали ділянки, які церква вважала своєю власністю. Так, коли монахи чигиринського Микільського монастиря перетворили частину берега р. Тясмин на свій сінокіс, селяни с. Суботів всупереч судовому

²⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 451, спр. 20, арк. 1.

²⁸ Записки протонеря Лебединцева о козаччине 1855 г. // Киев. старина.— 1900.— № 7—8.— С. 42.

²⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 807, спр. 83, арк. 15.

³⁰ Про це розмовляли між собою, наприклад, селяни на базарі у містечку Липівка у 1849 р. (Держ. арх. Київ. обл., ф. 2, оп. 162, спр. 135, арк. 5).

³¹ Про це повідомляли своє начальство, наприклад, священики сіл Великі Лазурчики і Борщівка на Волині, Копитинці Летичівського повіту, Мухівці Брацлавського повіту, Войтівка Ольгопільського повіту та ін. (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 452, спр. 96, арк. 1; ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 4365, арк. 1; спр. 1468, арк. 2; ф. 228, оп. 1, спр. 2981, арк. 6).

³² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 827, спр. 156, арк. 2.

³³ ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 1857, арк. 44.

³⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 361-а, спр. 149, арк. 1—2; ф. 127, оп. 814, спр. 191, арк. 1.

³⁵ ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 4230, арк. 2.

³⁶ Див.: Революционная ситуация в России в середине XIX века.— М., 1978.— С. 45; Крижанівський О. П. Антифеодальна спрямованість ідеології селянства напередодні скасування кріпосного права.— Укр. іст. журн.— 1980.— № 1.— С. 104.

рішенню, згідно з яким ця прибережна земля присуджувалася монастирю, стали користуватися нею самі³⁷. Скаржилися священники на привласнення селянами церковних полів та сінокосів також у с. Берестяги Гайсинського, Погреби Васильківського повітів³⁸ та ін.

Боротьба селянства Правобережної України проти економічного визиску духовенством нерідко виливалася в бунтарські форми—підпалу повівських садиб та фізичної розправи над священниками. Зокрема, у с. Дружня Київського повіту селяни на початку 50-х років тричі палили садибу свого попа, який допікав їх своїм здирством, і зрештою вижили його з села³⁹. У містечку Межиріччя Ровенського повіту селяни побили священника, коли довідалися, що він збирається просити допомоги у поміщика, щоб примусити їх обробляти церковний лан⁴⁰. Подібні ексцеси, які церква відносила до найтяжчих злочинів перед релігією, не були випадковими. Численні факти свідчать, що серед селян Правобережжя у середині XIX ст. поступово визрівала думка, що йому вдасться визволитися від кріпосницького гніту лише тоді, коли будуть фізично знищені всі поміщики та попи. Так, у с. Китайгородка Чигиринського повіту селянин Кирило Коваль закликав односільчан «лупити попам голови», бо через них «немає добра людям», а Данило Козуб із с. Бородані Київського повіту у розмові про можливий призов на військову службу у зв'язку з Кримською війною сказав: «... Вже коли йти (на війну), то йти, але спершу я б шпичкою переколов усіх попів і панів й тоді б хоть всім йти»⁴¹.

Зростання антицерковних настроїв серед селянства Правобережної України було в середині XIX ст. настільки очевидним, хвиля їх антицерковних виступів була такою значною⁴², що царський уряд вирішив з метою врятування ідеологічного впливу церкви на селян зробити їх визиск духовенством менш явним. Вже у 1855 р. генерал-губернатор Правобережної України Васильчиков висловив царю своє занепокоєння тим, що нові повинності селян на церкву «породжують часті невдоволення» між ними та духовенством і що «у стосунках між селянами і священниками помітне охолодження». Він пропонував замінити відробіткову повинність на церкву грошовим стягненням з податного населення без відміни подушного⁴³. Цю пропозицію генерал-губернатора підтримав міністр державних маєтків⁴⁴. Напередодні селянської реформи скасувати «панщину на попів» пропонували уряду навіть окремі розсудливі представники духовенства⁴⁵. Проте основна маса парафіяльних священників Правобережної України, як це видно із звернень до уряду архієпископа варшавського і київського митрополита, рішуче наполягала на збереженні саме такої форми визиску селян як найбільш вигідної⁴⁶. І все ж у 1867 р. царський уряд спеціальним указом замінив «панщину на попів» грошовим збором з

³⁷ ЛЦДІА СРСР, ф. 384, оп. 3, спр. 278, арк. 1—2; ЦДІА УРСР у Києві. ф. 127, оп. 809, спр. 262, арк. 1—8.

³⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 361, спр. 92, арк. 1; ф. 127, оп. 830, спр. 200, арк. 1.

³⁹ Там же, ф. 127, оп. 824, спр. 296, арк. 1.

⁴⁰ Там же, ф. 442, оп. 34, спр. 629, арк. 1.

⁴¹ Крижанівський О. П. Антифеодальна спрямованість ідеології селянства...— С. 105.

⁴² Архівні матеріали не розкривають дійсних масштабів антицерковної боротьби селянства Правобережжя у передреформенне двадцятиріччя, бо поміщики приховували від поліції конфлікти між кріпаками і священниками, щоб не викликати проти себе підозру у підбурюванні підданих проти православного духовенства. Поліція ж здебільшого залишала духовенству право самому улаштовувати ці конфлікти і не доповідала про них начальству, та й самі попи уникали розголосу своїх сутичок з селянами.

⁴³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127, оп. 828, спр. 68, арк. 3—5.

⁴⁴ Там же, оп. 829, спр. 226, арк. 1.

⁴⁵ Кому в действительности принадлежит проект об уничтожении сословности духовенства в Юго-Западном крае // Киев. старина.— 1900.— № 11.— С. 71.

⁴⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 365, спр. 151, арк. 4—11; ф. 127, оп. 829, спр. 226, арк. 59.

парафіян, який призначався для забезпечення служителів культу житлом ⁴⁷.

Таким чином, на Правобережній Україні у 40—50-ті роки XIX ст. істотно посилилася антицерковна боротьба селян, спричинена жорстоким визиском їх духовенством. Якщо до секуляризації церкви боротьбу проти церковного феодалізму там вели переважно церковно-монастирські піддані, то у середині XIX ст. участь у ній тією чи іншою мірою брало все селянство регіону. Воно чинило відчутний опір експлуатації церквою, використовуючи традиційні форми боротьби проти поміщицького гноблення. В його свідомості поступово стиралася різниця між світськими та духовними гнобителями. Селяни висували бунтарську ідею знищити всіх попів, казенну церкву. Антицерковна боротьба селян Правобережжя становила невід'ємну ланку їх загальної антикріпосницької боротьби. Вона змусила царський уряд скасувати відробіткову повинність селян на церкву, запроваджену на початку 40-х років, і в цьому відношенні була результативною.

⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е—Т. 42. № 44, 121.

* * *

РОЛЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ У ЗМІЦНЕННІ ТРУДОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УРСР (1952—1961 рр.)

М. М. МЕЖЕНІН (Ворошиловград)

На всіх етапах будівництва соціалізму КППРС виховувала й виховує робітничий клас в дусі свідомої дисципліни і організованості, комуністичної моралі й товариськості, дружби й взаємодопомоги. У цій роботі вона постійно керується лєнінською вказівкою про те, що для дальшого економічного розвитку необхідне «... підвищення дисципліни трудящих, уміння працювати, спорості, інтенсивності праці, кращої її організації» ¹. Комуністична партія постійно узагальнює досвід, нагромаджений у справі налагодження організованості й порядку в економічному і суспільному житті країни. У рішеннях листопадового (1982 р.), позачергового березневого і квітневого (1985 р) пленумів ЦК КППРС, матеріалах XXVII з'їзду КППРС і XXVII з'їзду Компартії України, у доповідях і виступах Генерального секретаря ЦК КППРС М. С. Горбачова на науковій основі сформульовано важливі положення про усунення негативних явищ і недоліків, пов'язаних з порушенням дисципліни і порядку. Партійні документи мають методологічне значення в дослідженні даної проблеми, а також у визначенні нових шляхів і засобів досягнення ефективнішого прикладання творчих сил, знань і досвіду робітників, службовців, інженерно-технічних працівників.

Історики республіки вже висвітлювали соціальні, економічні, виховні й інші аспекти діяльності Компартії України по зміцненню трудової і виробничої дисципліни на підприємствах республіки у вказаний період ². Однак слід сказати, що зроблено це побічно, у

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 177.

² Матвійчук М. М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952—1958 рр.).— К., 1966.— 148 с.; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.).— К., 1972.— 219 с.; КППРС—організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— К., 1975.— 285 с.; КППРС і творча

зв'язку з іншими питаннями. В даному повідомленні зроблено спробу розглянути деякі, найбільш ефективні форми й методи діяльності парт-організацій республіки щодо поліпшення виробничої і трудової дисципліни на промислових підприємствах у 1952—1961 рр.

В цей період на більшості заводів, шахт, будов України трудилися виробничі колективи, в яких уже давно сформувалося міцне ядро кадрових кваліфікованих робітників, склалися свої трудові традиції. Їх діяльність спрямовувалася первинними партійними організаціями, чисельність яких неухильно зростала. Якщо у жовтні 1952 р. Компартія України налічувала в своєму складі 48,41 тис. первинних партійних організацій, то до 1 січня 1962 р. їх було вже 49,73 тис.³ Зростала й кількість комуністів у кожній з них. Так, у 1956 р. в парторганізаціях промислових підприємств налічувалося в середньому по 31 чол., у 1958 р. — 38, а на початку 1962 р. — по 56 чол.⁴

Партійні організації поповнювали свої ряди насамперед за рахунок передових робітників, новаторів виробництва, які показували у виробничій і суспільно-політичній діяльності приклад свідомого ставлення до праці й високого почуття обов'язку. Так, на 1 січня 1956 р. в рядах Компартії України налічувалося 161 385, на 1 січня 1960 р. — 271 823, до середини 1961 р. — 348 819 робітників⁵. Особлива увага приділялася добору керівних кадрів, розстановці комуністів на вирішальних ділянках виробництва. Значно поліпшився і склад секретарів первинних парторганізацій. Якщо в 1956 р. лише 48 процентів з них мали вищу, незакінчену вищу й середню освіту, то до початку 1960 р. їх частка зросла до 64 процентів⁶.

Завдяки зростанню і зміцненню парторганізацій підвищувався рівень партійного керівництва колективами підприємств. Це сприяло тому, що у промисловості Української РСР впроваджувалася автоматика, електроніка, інші досягнення сучасної науки і техніки. Робітники й спеціалісти виявляли масовий трудовий героїзм, активно боролися за виконання й перевиконання планів п'ятої і шостої п'ятирічок.

Водночас у ході поступального розвитку економіки Радянської України мали місце й певні труднощі та недоліки, зокрема такі, як прояви недисциплінованості, недбалості, неекономної витрати матеріалів, сировини, електроенергії, коштів тощо. На ці негативні явища зверталася увага на XIX—XXII з'їздах КППРС та XVII—XXII з'їздах Компартії України, де висувалося завдання рішучого їх подолання. Так, у постанові XIX з'їзду КППРС — першого післявоєнного з'їзду нашої партії — наголошувалося на необхідності «... суворого дотримання державної дисципліни і виконання кожним підприємством виробничого плану в установленому для нього асортименті»⁷. XVIII з'їзд Комуністичної партії України, який проходив у березні 1954 р., піддав гострій критиці недоліки, що були в роботі багатьох підприємств і навіть цілих галузей промисловості⁸. Багато в чому вони були зумовлені недостатньою, а іноді і взагалі незадовільною виробничою і трудовою дисципліною. Наприклад, на Харківському заводі пластмас, чернівецькій «Емальпосуді», васильківському «Транспортері», ржишів-

активність мас.—К., 1980.—383 с.; Дерезь П. А. Політико-виховна робота Компартії України у період між XX—XXII з'їздами КППРС.—Львів, 1981.—207 с.

³ Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму.—К., 1976.—С. 59; Орлов В. М. Организационно-партийная работа Компартии Украины.—Киев, 1979.—С. 150.

⁴ Орлов В. М. Указ. соч.—С. 151; Бойовий загін КППРС: До 60-річчя 1-го з'їзду Компартії України.—К., 1978.—С. 83.

⁵ Кожукало І. П. Назв. праця.—С. 56; Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7506, арк. 6 (далі—ПА ІП).

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.—К., 1977.—С. 625.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1980.—Т. 6.—С. 362 (далі—КППРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...).

⁸ XVIII з'їзд Комуністичної партії України: Матеріали з'їзду.—К., 1954.—С. 10.

ському «Радіаторі» через недбайливість допускалися великі перевитрати металу, сировини, матеріалів, невиробничі наднормативні транспортні і загальнозаводські витрати, які призводили до високої собівартості продукції⁹.

З цілою ряду причин, і насамперед, через незадовільну виробничу й трудову дисципліну довгий час не виконували планів вуглевидобутку шахтарі республіки. Так, на шахті імені К. Маркса тресту «Орджонікідзевугілля» майже 21% експлуатаційників та близько 40% прохідників не виконували норм виробітку. Тільки за 10 місяців 1953 р. на шахті було допущено 2 тис. прогулів. Не виходила з прориву горлівська шахта «Комсомолец» та ряд інших вугільних підприємств¹⁰.

На XVIII з'їзді Компартії України вказувалося, що причини невиконання планів вугільної промисловості криються в істотних хибах господарського керівництва комбінатів і трестів шахтами, у відсутності повсякденного контролю за їх роботою з боку партійних органів, в ослабленні масово-політичної роботи серед шахтарів¹¹. Так, на шахті імені К. Маркса із 167 комуністів на підземних дільницях та в цехах працювало лише 78. На шести підземних дільницях партбюро не створило партгруп, а на трьох — зовсім не було комуністів. На шахті «Комсомолец» з 13 дільниць лише на трьох діяли партгрупи. Із 110 агітаторів, затверджених партбюро, політико-виховну роботу серед гірників здійснювали лише 20¹².

Під керівництвом ЦК Компартії України вживалися заходи до усунення наявних недоліків, підвищення виробничої і трудової дисципліни. Було проведено певну роботу по переміщенню комуністів безпосередньо на виробництво, в результаті чого вже наприкінці 1955 р. кількість членів партії, які працювали у промисловості республіки, збільшилася на 14,3%, в тому числі у вугільній — на 8,2, металургійній — 9,9, на будівництві — на 28%¹³. Поліпшилася пропагандистська й агітаційно-масова робота, було зміцнено склад пропагандистських кадрів у промисловості, на що зверталася увага на XIX з'їзді Компартії України¹⁴.

Центральний Комітет Компартії України посилив вимогливість до профспілок за стан виробничої і трудової дисципліни у промисловості. У постанові його лютого-березневого (1951 р.) Пленуму було піддано гострій критиці Українську республіканську Раду профспілок, а також обласні, заводські та місцеві профкоми за те, що у багатьох випадках вони мало займалися розгортанням соціалістичного змагання, зміцненням трудової та виробничої дисципліни, слабо узагальнювали і поширювали позитивний досвід новаторів виробництва, недостатню увагу приділяли питанням раціоналізації, економії коштів і матеріалів, використання резервів підприємств¹⁵.

У відповідь на прийняті рішення партійні, профспілкові й комсомольські організації. Ради депутатів трудящих УРСР розгорнули широку організаторську роботу в масах, посилили контроль за виконанням постанов партії та уряду.

У 1952—1953 рр. за ініціативою комуністів на 29 підприємствах і в 10 обласних трестах Міністерства житлового-громадянського будівництва республіки було проведено перевірку стану трудової дисципліни. Вона показала, що міністерство, керівники підприємств, профспіл-

⁹ Коммунист Украины.— 1954.— № 8.— С. 6.

¹⁰ Комуніст України.— 1954.— № 4.— С. 54—55.

¹¹ XVIII з'їзд Комуністичної партії України.— С. 11.

¹² Комуніст України.— 1954.— № 4.— С. 55.

¹³ XIX съезд Коммунистической партии Украины: Материалы съезда.— Киев, 1956.— С. 80.

¹⁴ Там же.— С. 87.

¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 374 (далі — Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...).

кові організації не вживали ефективних заходів щодо зміцнення дисципліни і чіткої організації виробництва в цій важливій галузі народного господарства. Це призвело до того, що в другому півріччі 1952 р., а також у січні 1953 р. число прогулів і самовільних відлучень робітників з підприємств і будов не тільки не зменшилося, а навіть зросло порівняно з першим півріччям. Виходячи з рішень лютнево-березневого (1951 р.) Пленуму ЦК Компартії України, Президія Української республіканської Ради профспілок розглянула питання про трудову дисципліну на підприємствах і будовах Міністерства житлово-цивільного будівництва і накреслила заходи до її поліпшення¹⁶. Її рішення дістали схвалення і активну підтримку в трудових колективах підприємств і будов галузі.

Боротьба проти порушників трудової та виробничої дисципліни розгорталася й на підприємствах інших галузей промисловості. Так, партійна організація Харківського турбогенераторного заводу імені С. М. Кірова в 1952 р. виступила з ініціативою проведення у цехах і відділах підприємства зборів робітників, ІТП та службовців з порядком денним «Про комуністичне виховання трудящих і зміцнення трудової дисципліни»¹⁷. Під час підготовки до зборів члени комісії по виробничо-масовій роботі разом з профактивом за дорученням партійної організації і завкомом перевірили стан трудової дисципліни в цехах і розібралися з фактами прогулів та самовільних відлучень з виробництва. У перевірці брали участь 375 робітників та ІТП, серед яких значну кількість становили комуністи. Саме за їх ініціативою виявлені в ході перевірки порушення дисципліни були обговорені на зборах робітників та ІТП в цехах і відділах заводу¹⁸. Партійна організація здійснювала також пропаганду передового досвіду новаторів. Все це дало позитивні результати. Кількість робітників, які випускали продукцію відмінної якості, збільшилася на підприємстві в 1952 р. порівняно з попереднім у 5 разів, частка бракованої продукції скоротилася на 22%, а продуктивність праці зросла на 14,4%¹⁹.

Партійні організації промислових підприємств республіки використовували різноманітні засоби боротьби за зміцнення трудової дисципліни і поліпшення моральної атмосфери у трудових колективах. Так, на Харківському тракторному заводі імені С. Орджонікідзе випробуванням засобом у досягненні цієї мети були робітничі збори на теми «Хто не працює, той не їсть», «Громадське і особисте». Комуністи Дніпровського металургійного заводу імені Ф. Е. Дзержинського організовували виступи агіткультбригад, проводили лекції та бесіди про велич праці у соціалістичному суспільстві²⁰.

Партійні організації республіки широко застосовували і засоби морального та матеріального стимулювання передових робітників за сумлінну працю — присудження звання кращих за професією; занесення на дошки і до книг пошани; нагородження почесними грамотами, значками «Відмінник соціалістичного змагання»; грошові премії, цінні подарунки. Все це позитивно впливало на процес праці в промисловості.

В. І. Ленін відзначав, що при кожному суспільному ладі існує певна дисципліна праці, яка, однак, створюється різними методами. В антагоністичному класовому суспільстві «... організація суспільної праці,— писав Володимир Ілліч,— трималась на дисципліні палки, при

¹⁶ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 5451, оп. 25-а, спр. 2020, арк. 5—6 (далі — ЦДАЖР СРСР).

¹⁷ Центр. держ. арх. Жовтн. революції і соц. буд-ва Української РСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 473, арк. 83 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁸ Там же, арк. 83—85.

¹⁹ Там же, арк. 86.

²⁰ Дерезь П. А. Політико-виховна робота Компартії України у період між ХХ—ХХІІ з'їздами КПРС.— С. 166.

крайній темноті й забитості трудящих...»²¹. Так було при феодализмі, таке ж становище зберігається і нині в капіталістичних країнах. Інакше стоїть справа при соціалізмі, де людина праці є господарем країни, творцем своєї долі. «Гарантоване право на працю та її винагороду, турбота суспільства про людину від її народження до глибокої старості, широкий доступ до духовної культури, повага до гідності і прав особи, неухильне розширення участі трудящих в управлінні,— відзначав М. С. Горбачов у доповіді на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС,— все це неминущі цінності, невід'ємні риси соціалістичного способу життя»²². В цьому — головне джерело ставлення радянських людей до праці, їх свідомої дисципліни.

Дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення матеріального добробуту трудящих, зростання їх культурно-освітнього рівня служать основою для зміцнення дисципліни праці. Саме на такій основі й здійснювала КПРС свою багатогранну діяльність у цій справі. Важливу роль відіграли в цьому липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС і особливо XX з'їзд партії (лютий 1956 р.), на якому докладно обговорювалися питання дальшого зміцнення і розвитку радянського суспільного й державного ладу. Напередодні з'їзду Центральний Комітет партії прийняв рішення про перехід підприємств і установ у найближчі роки на 7-годинний робочий день. Для робітників, зайнятих на підземних роботах, та підлітків передбачалося запровадження шестигодинного робочого дня²³. Скорочувалася його тривалість у передвихідні й передсвяткові дні. Розроблялися заходи по підвищенню заробітної плати робітників і службовців, упорядкуванню пенсійного забезпечення. Рік у рік у країні, в тому числі й в УРСР, створювалися дедалі сприятливіші умови для праці та громадсько-політичної діяльності трудящих.

З огляду на це та, виходячи з настанови XX з'їзду КПРС про дальший розвиток радянської демократії і соціалістичного правопорядку, Президія Верховної Ради СРСР 25 квітня 1956 р. ухвалила Указ про скасування судової відповідальності робітників і службовців за самовільне залишення робочого місця і за прогул. Було також відновлене право одностороннього розривання робітниками і службовцями трудового договору з попередженням про це адміністрації за два тижні²⁴.

Розвиваючи принципи соціалістичної демократії, надаючи трудящим права в сфері соціалістичного виробництва і суспільному житті, КПРС водночас посилювала діяльність по вихованню у робітників і службовців високої свідомої дисципліни, почуття громадянського обов'язку, спрямовувала новаторів і передовиків виробництва на рішучу боротьбу з проявами розхлябаності, недисциплінованості, пияцтва і рвацтва, немало робила для того, щоб створити в трудових колективах атмосферу непримиренності до цих негативних явищ. У травні 1956 р. Центральний Комітет КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС звернулися до партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, до всіх робітників і службовців з листом про зміцнення трудової дисципліни на підприємствах і будовах промисловості й транспорту, в МТС, радгоспах і установах²⁵. У ньому йшлося, зокрема, про те, щоб робітники, службовці, інтелігенція ще більше зміцнювали виробничу дисципліну в своїх рядах, не допускали, щоб відсталі та рвацькі елементи порушували її і тим самим ганьбили честь героїч-

²¹ Ленін В. І. Великий почин // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 13.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 7.

²³ Рішення партії и правительства по хозяйственным вопросам, 1953—1961.— М., 1968.— Т. 4.— С. 279.

²⁴ Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик.— 1956.— № 10 (852).— С. 246—248.

²⁵ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів...— К., 1981.— Т. 7.— С. 186—193.

ного робітничого класу Радянського Союзу. «Зміцнення свідомої трудової дисципліни і боротьба з її порушниками,— наголошувалося в листі,— кровна справа самих трудящих»²⁶. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС звертали увагу на те, що партійні, профспілкові й комсомольські організації не завжди яскраво й переконливо роз'яснюють, якої шкоди завдають державі й кожному робітникові прогулянки, не мобілізують проти них силу громадської думки, рідко вживають заходів громадського впливу на них. Преса, радіо, засоби усної агітації недостатньо використовуються для виявлення й викриття носіїв старих звичок, порушників виробничої та трудової дисципліни. Перед центральними комітетами союзних республік, крайкомами, міськкоми й райкомами партії ставилося завдання систематично перевіряти стан трудової дисципліни, спрямовувати масово-політичну роботу на виховання свідомої трудової дисципліни, на боротьбу з її порушниками; підвищувати вимогливість до керівників міністерств, відомств, підприємств, установ, МТС і радгоспів, притягувати до суворої відповідальності тих керівників, які допускають бюрократичне ставлення до потреб трудящих, не вживають необхідних заходів до створення нормальних виробничих і культурно-побутових умов²⁷.

Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС послужив для партійних, профспілкових, комсомольських організацій, Рад депутатів трудящих і господарських органів Української РСР конкретною програмою діяльності по зміцненню трудової і виробничої дисципліни на підприємствах усіх галузей народного господарства. Він зацікавлено обговорювався на мітингах і зборах трудящих, у тому числі Донецької, Ворошиловградської, Львівської, Кіровоградської й інших областей України. Обласні комітети партії здійснювали контроль за втіленням у життя вироблених на них заходів. Міськкоми й райкоми партії проводили інструктивні наради секретарів первинних парторганізацій, голів фабзавкомів, а також семінари агітаторів і пропагандистів з питань організації широкої роз'яснювальної роботи в масах про значення листа ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У багатьох первинних парторганізаціях зміст цього документа спочатку обговорювався на зборах комуністів, а потім виносився на обговорення всього трудового колективу²⁸.

Завдяки цьому збори робітників, службовців та ІТП електролампового заводу і будівельно-монтажного управління № 4 м. Львова, кіровоградського заводу «Червона зірка», а також гірників шахт кількох трестів Донецької області та інших підприємств відбулися в обстановці гострої критики недоліків в організації праці і виробництва. Учасники зборів схвалили заходи партії та уряду по зміцненню трудової дисципліни й висловили рішучість активно боротися за втілення їх у життя²⁹. За ініціативою партійних організацій на цих підприємствах удосконалилися справа нормування і табельний облік, поліпшилися умови праці й побуту трудящих, доставка їх до місця роботи. Кожний випадок прогулу чи прояву недисциплінованості своєчасно розглядався на зборах робітників. Це дало позитивні результати. Так, у будівельних організаціях і на шахтах трестів «Калінінвугілля», «Сніжнянвугілля» та «Чистяковантрацит» уже до середини 1956 р. більш як удвічі скоротилася плинність робочої сили й кількість прогулів³⁰. Якщо в квітні—травні 1956 р. на Львівському електроламповому заводі мали місце випадки прогулів і запізнь, то в червні

²⁶ Там же.— С. 193.

²⁷ Там же.

²⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7087, арк. 45, 67—69; спр. 7084, арк. 29—33; спр. 7095, арк. 75—76, 81.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, спр. 7095, арк. 76.

їх не було. На той час зменшилася їх кількість і у Львівському будівельно-монтажному управлінні № 4 й на інших підприємствах ³¹.

Партійні організації республіки почали ширше використовувати пресу, інші засоби агітації і пропаганди з метою виховання в колективах нетерпимого ставлення до прогульників, порушників трудової і виробничої дисципліни, до всіх, хто зневажав норми соціалістичної моралі й принижував гідність робочої людини. Так, друкований орган Донецького обкому Компартії України — газета «Социалистический Донбасс» — надала свої сторінки передовим робітникам, новаторам виробництва для виступів з питань, порушених у листі ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 16 травня 1956 р. Першими відгукнулися на заклик редакції газети кавалер ордена Леніна, ветеран праці В. Вдовченко, вибійник шахти імені Артема І. Філіпов, врубашиніст шахти імені Л. Лутугіна С. Федоренко, бригадир наваловідбійників шахти № 1—2 В. Стенін, вибійник Хацапетівського шахтоуправління І. Столяров та ін. Вони розповідали про славні шахтарські традиції, про необхідність продовження їх молоддю, про робітничі династії та їх роль у виробничих колективах тощо ³². Водночас відверто і прямо прославлені шахтарі виступали в газеті з критикою недоліків, таврували недбайливих працівників, які не дорожать робітничою честю, ганяються за довгим карбованцем, тягнуться до легкої наживи. Так, у статті «Це нам під силу» бригадир наваловідбійників дільниці № 1 шахти № 1—2 тресту «Макіїввугілля» В. Стенін писав: «Більшість робітників нашої бригади — це дружний робітничий народ... Але є у нас і недбайливі працівники. Їх не так багато, а шкоди вони завдають великої... Щоб налагодити роботу в бригаді чи на дільниці, потрібна дружна праця всього колективу, а розладнати справу й звести нанівець зусилля кількох десятків чоловік може один...» ³³. Ось чому, підкреслював він, треба спрямувати всі зусилля на боротьбу з такими негативними явищами.

Ініціатива передових робітників, спрямована на боротьбу проти порушників трудової дисципліни, п'яниць, прогульників, літунів, завдяки висвітленню в партійній пресі і засобами усної політичної агітації стала широко відомою на підприємствах і знайшла підтримку. Наприкінці 1958 р. гірники шахти № 6—6-біс «Брянка» тресту «Кадіїввугілля» (нині — «Стахановвугілля») виступили із зверненням, у якому писали: «Кожний з нас зобов'язується не допускати жодного аморального вчинку. Ми оголошуємо рішучу боротьбу прогульникам, п'яницям, хуліганам, порушникам громадського порядку. Наші заходи будуть нещадними, оскільки ми знаємо, що ліберальне ставлення до порушників ні до чого хорошого не веде» ³⁴. Їх підтримали гірники шахт № 12 імені Ф. Дзержинського та № 1—2 «Новоголубівська», які, зокрема, вирішили вживати найсуворіших заходів, аж до звільнення, до тих, хто зневажає правила соціалістичного співжиття. ³⁵ Це сприяло зміцненню трудової дисципліни. Протягом короткого часу на більшості шахт і будов м. Кадіївки кількість прогулів зменшилася у 10—12 разів, знизилася плинність кадрів ³⁶. Змінився в кращий бік стан справ з дисципліною й на Харківському тракторному та Дніпропетровському металургійному заводах ³⁷.

Діяльність партійних організацій по зміцненню дисципліни й створенню здорової моральної атмосфери на підприємствах дістала схвалення на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС. Серед найважливіших

³¹ Там же, спр. 7087, арк. 67.

³² Соц. Донбасс.— 1956.— 4 юля.

³³ Там же.

³⁴ Парт. арх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2-г, спр. 304, арк. 54.

³⁵ Там же, арк. 55.

³⁶ Там же.

³⁷ Дерещ П. А. Назв. праця.— С. 166—167.

завдань на ньому висувалися організація всенародного походу проти «проявів безгосподарності, марнотратства, недбайливого ставлення до народного добра, підвищення відповідальності керівників за поліпшення всіх якісних показників діяльності підприємств, будов, і насамперед, за зниження собівартості й підвищення якості продукції»³⁸.

Головним фактором неухильного зміцнення виробничої і трудової дисципліни, створення по-справжньому товариської атмосфери на підприємствах КПРС вважала всебічне розгортання масово-політичної роботи серед трудящих, виховання у них свідомого ставлення до праці, почуття громадського обов'язку і радянського патріотизму. Надзвичайно важливу роль у підвищенні рівня ідейно-виховної роботи серед трудящих Української РСР в розглядуваний період відіграли лютневий (1953 р.), серпневий (1955 р.), травневий (1959 р.) та квітневий (1960 р.) пленуми ЦК Компартії України. В прийнятих ними постановках на обласні, міські й районні комітети партії покладалося завдання привести в дію всі форми й методи ідейно-політичного впливу на маси, добиватися його наступальності та дієвості³⁹. У відповідь на це партійні організації спрямували свої зусилля на підвищення трудової активності виробничих колективів, залучення їх до розв'язання корінних завдань розвитку соціалістичної економіки. Під їх керівництвом почали широко проводитися взаємоперевірки соціалістичних зобов'язань, масові громадські огляди й рейди перевірки організації праці, стану робочих місць, використання техніки, дні передових бригад, економічні й виробничо-технічні конференції, постійно діючі виробничі наради. Все це сприяло удосконаленню організації соціалістичного виробництва і зміцненню трудової дисципліни на промислових підприємствах республіки.

На початку 60-х років з ініціативи парторганізацій у ряді виробничих колективів було проведено соціологічні дослідження з метою дальшого, поглибленого вивчення факторів, які б сприяли зміцненню трудової дисципліни і підвищенню активності мас. Цікаво, що близько третини опитуваних робітників промислових підприємств Запоріжжя переконано висловилися в анкетах проти штурмівщини, тобто, інакше кажучи, за наведення порядку на виробництві та ритмічну працю⁴⁰. Не менш показові були і відповіді робітників київських підприємств — «Точелектроприладу», «Більшовика», заводу верстатів-автоматів імені Горького, Дарницького шовкового комбінату. На питання про фактори, які б на їх думку сприяли підвищенню інтересу до праці, 53,9% з них вказували на матеріальну заінтересованість (підвищення зарплати, її стабілізація, премії). Багато інших робітників віддали перевагу таким факторам, як правильна організація планування та нові форми організації праці, хороші стосунки у колективі, турботливе ставлення адміністрації, моральне стимулювання у праці (у загальній кількості це — 45,5%)⁴¹. Аналіз цих відповідей свідчить про необхідність розглядати питання зміцнення соціалістичної дисципліни і піднесення трудової активності робітників у взаємозв'язку багатьох факторів: матеріального, морального, організаційного, виховного.

Всі вони органічно взаємопов'язувалися в соціалістичному змаганні. У його ході удосконалювалися планування й організація соціалістичного виробництва, форми матеріального і морального заохочення трудящих, зміцнювалася трудова дисципліна, в колективах складалася дружня обстановка та взаємовиручка. У другій половині 50-х років соціалістичне змагання в промисловості УРСР охопило

³⁸ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 7.— С. 384.

³⁹ Див.: Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 424—437, 552—560, 621—634, 664—671.

⁴⁰ Свідомість робітника в період будівництва комунізму.— Харків, 1969.— С. 30.

⁴¹ Див.: Там же.— С. 153.

близько 5 млн. робітників та службовців⁴². Завдяки організуючій і спрямовуючій діяльності Комуністичної партії воно вступило в якісно новий етап свого розвитку. На зміну окремим рекордам передовиків і новаторів виробництва прийшли колективні досягнення бригад, дільниць, підприємств. Творчістю мас висувалися такі форми організації праці, які давали можливість посилювати колективну заінтересованість у її результатах.

Особливо благотворно подіяв на створення в трудових колективах відносин дружби, товарищескості, взаємовиручки і колективізму рух за комуністичне ставлення до праці, який виник у жовтні 1958 р. Найважливішим у цьому масовому русі було те, що дедалі ширші маси трудящих виробляли в ньому звичку працювати свідомо, з повною віддачею своїх сил і здібностей. У Звіті ЦК КПРС XXII з'їзду партії, зокрема, відзначалося, що «вже тепер для багатьох радянських людей труд став не просто засобом заробітку, а громадським покликанням, моральним обов'язком»⁴³. Так, у своєму зобов'язанні боротися за комуністичне ставлення до праці члени робітничої бригади шахти № 5—6 імені Г. Димитрова писали про те, що послідовно втілюючи в життя завдання економічного і соціального розвитку країни, накреслені Комуністичною партією і Радянським урядом, вони «... вирішили жити й працювати за такими принципами: завжди і в усьому виправдовувати звання члена бригади комуністичної праці. Це означає — свідомо віддавати всі свої сили, енергію і здібності справі будівництва комунізму, виховувати в собі і у своїх товаришів якості членів комуністичного суспільства. Закон бригади: один за всіх і всі за одного. Всі радощі й незгоди ділити разом»⁴⁴. Аналогічні зобов'язання взяли на себе й працювали над їх виконанням й інші колективи.

Рух за комуністичне ставлення до праці зростав і ширився. На початку 1959 р. в ньому брали участь 35 тис. колективів, з них 10 тис. — в Українській РСР⁴⁵. У вересні 1961 р. в змагання за комуністичну працю у республіці вже включилося більше 132 тис. колективів (близько 3,5 млн. трудящих). За звання ударників комуністичної праці боролися 525 тис. чол. Почесне звання було присвоєно 36 850 колективам⁴⁶.

Широкий розмах соціалістичного змагання, поява нових, досконаліших форм його організації сприяли зміцненню дисципліни на підприємствах, зростанню трудової активності робітничого класу і в результаті — виконанню народногосподарських планів і збільшенню обсягів промислового виробництва. У 1960 р. валова продукція промисловості Радянської України збільшилася порівняно з 1940 р. в 3,6 раза⁴⁷. Високими були темпи зростання й продуктивності праці. Якщо в 1950 р. вона становила в промисловості республіки 123% щодо рівня 1940 р., у 1955 р. — 184, то в 1960 р. — 251%⁴⁸, тобто продуктивність праці зросла у 2,5 раза.

Слід також зазначити, що поряд із значними успіхами у виконанні народногосподарських планів у розглядуваний період мали місце і суттєві недоліки. На XXII з'їзді Компартії України, зокрема, вказувалося на незадовільну роботу ряду металургійних заводів — алчевського, «Азовсталь», макіївського, ждановського імені Ілліча та криворізького, які у 1961 р. заборгували країні 45 тис. т чавуну. В

⁴² Кожукало І. П. Назв. праця.— С. 114.

⁴³ Матеріали XXII з'їзду КПРС.— К., 1961.— С. 82.

⁴⁴ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине, 1958—1961 гг.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1963.— С. 31.

⁴⁵ КПРС — організатор, патхенник соціалістичного змагання у промисловості України.— К., 1975.— С. 191.

⁴⁶ XXII з'їзд Комуністичної партії України.— К., 1962.— С. 120.

⁴⁷ Підраховано автором за матеріалами: Народное хозяйство УССР: Юбилейный стат. ежегодник.— Киев, 1977.— С. 90.

⁴⁸ Народное хозяйство УССР: Стат. ежегодник.— Киев, 1982.— С. 96.

доменних цехах заводів була низькою виробнича і технологічна дисципліна, траплялися великі аварії. Негативні явища мали місце і в інших підрозділах цих підприємств ⁴⁹.

Причини цих і багатьох інших недоліків у роботі партійних організацій промисловості республіки аналізувалися на XXII з'їзді Компартії України і серпневому (1962 р.) Пленумі ЦК Компартії України. В резолюції Пленуму, зокрема, відзначалося, що «ряд обкомів, міськкомів і райкомів партії неконкретно керує промисловістю, глибоко не вникає в роботу підприємств і будов, терпимо ставиться до недоліків у їх роботі, не підвищує відповідальності керівних кадрів за стан справ на виробництві» ⁵⁰.

Партійні організації вживали заходів до виправлення становища, зверталася увага на підвищення рівня партійного керівництва виробництвом, зміцнення дисципліни і організованості на підприємствах. Проведення цієї роботи було одним з вирішальних факторів дальшого розвитку економіки країни.

⁴⁹ XXII з'їзд Комуністичної партії України.— С. 84.

⁵⁰ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 715.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Л. І. ВАСЮК (Чернівці)

У період підготовки імперіалістами світової війни Буковині у їхніх планах відводилося особливе місце. Через своє географічне становище, а також історичне минуле вона відігравала роль «розмінної монети» у взаємних розрахунках імперіалістів. Види на Буковину, крім Росії, від якої вона була у свій час відторгнута, мали також Німеччина, Англія, Франція та Румунія. У свою чергу, панівні класи «кляпкової» Австро-Угорщини розраховували шляхом війни зберегти своє панування на Буковині та інших західноукраїнських землях.

Правлячі кола Австро-Угорщини у здійсненні своїх планів щодо буковинської землі спиралися на українських буржуазних націоналістів австрійської орієнтації. Останніми, наприклад, на гроші іноземних покровителів видавався журнал «Україніше рев'ю» (з 1906 р. — «Україніше рундшау»). Хоча він й призначався для українців, однак друкувався німецькою мовою, що зайвий раз вказувало на справжніх господарів цього буржуазно-націоналістичного видання. На початку першої світової війни при міністерстві закордонних справ Австро-Угорщини було створено спеціальний відділ, на який покладалося керівництво роботою серед українського населення Буковини, Галичини і Закарпаття. Українські буржуазні націоналісти всіляко підтримували австро-угорських імперіалістів у їхніх планах розчленування Росії, мріяли про «самостійну» Україну в складі майбутньої «великої Німеччини».

В умовах підготовки світової війни по країнах Європи розливався брудний потік шовінізму, отруюючи насамперед «широкі верстви міської «середньої» буржуазії, буржуазної інтелігенції, осіб вільних професій і т. д.»¹. Тільки робітничий клас, у тому числі й Буковини, з самого початку війни зайняв послідовно негативну позицію щодо війни. Він був класом, «... якому не вдалося прищепити зарази шовінізму...»².

¹ Ленін В. І. Соціалізм і війна // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 311.

² Ленін В. І. Там же.— С. 312.

Коли спалахнула перша світова імперіалістична війна, В. І. Ленін чітко визначив її суть і значення. Він писав: «Загарбання земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабування її багатств, відвертання уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн, роз'єднання і націоналістичне обдурювання робітників та винищування їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату — такий єдиний справжній зміст, значення і смисл сучасної війни»³.

Усе сказане цілком відноситься й до Буковини, яка з самого початку й протягом тривалого часу була ареною воєнних дій між Росією та Австро-Угорщиною. В результаті битв, що розгорілися, вона кілька разів переходила з рук в руки, і це, зрозуміло, призвело до підриву економіки краю, знищення значної кількості населення, завдало трудящим незлічених бідувань. Крім того, за роки війни на Буковині посилювалося соціальне і національне гноблення трудящих.

Відразу ж після початку війни на Буковині було оголошене воєнне становище. Це давало змогу правлячим колам за допомогою жорстоких репресій придушувати будь-який антивоєнний виступ трудящих. Щодо подібних дій урядів воюючих країн В. І. Ленін у статті «Соціалізм і війна» зазначав: «...Військові власті всюди запровадили воєнний стан і намордник для робітничої маси...»⁴.

За таких обставин австро-угорські реакціонери вістря терору спрямовували насамперед проти тих, хто виступав проти несправедливості імперіалістичної війни, виявляв симпатії до російських солдатів. Останнє особливо непокоїло іноземних поневолювачів та їх прислужників з числа місцевих українських буржуазних націоналістів, які розпалювали антиросійські настрої, намагалися зображувати російських солдатів як ворогів буковинських трудящих⁵. Проте класова спорідненість буковинських робітників і селян й представників цих же класів Росії брала гору над намаганнями ворогів трудящих. Ні російським чорносотенцям, ні австро-угорським гнобителям та їх прихвосням — українським буржуазним націоналістам — не вдалося вбити клин між російськими солдатами та населенням Буковини, розпалити між ними національну ворожнечу. Російські солдати — одягнені в шинелі робітники та селяни — співчували буковинцям у їх бідуваннях, всіляко прагнули допомогти їм, зменшити страждання, викликані війною. Буковинські трудящі відповідали дружнім ставленням, співчуттям до вимучених війною солдатів Росії.

Австрійські власті не залишали без «уваги» жодного факту дружнього ставлення буковинських трудящих до російських солдатів. Так, саме за це у жовтні 1914 р. жандармами було заарештовано в с. Глибока 150 чол. (переважно жінок, дітей і стариків). З них 5 чол. було повішено, а 60 — відправлено у сучавську в'язницю⁶. У 1914 р. у с. Мамаївці за таким же звинуваченням були схоплені і за наказом австрійського генерала Фішера страчені селяни М. Демчук і П. Завадюк⁷.

Свавілья, насильства і терор з боку іноземних властей були особливо значними, коли австрійські війська чознавали поразки. Командування, як правило, звинувачувало у цьому місцеве населення. Невинних людей тисячами розстрілювали, багатьох вішали. Концентраційні табори були переповнені заарештованими, які вмирали там від голоду і нестерпних умов життя.

³ Ленін В. І. Війна і російська соціал-демократія // Там же.— С. 13.

⁴ Ленін В. І. Там же.— С. 303.

⁵ Див.: Буковина.— 1916.— 1 січ.

⁶ Історія міст і сіл УРСР: Чернівецька обл. — К., 1969. — С. 181—182.

⁷ Karbulitzki I. Die Henkerein in der Bukowina 1914.— Czernowitz, 1929.— S. 21. (Про аналогічні факти див.: Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст.— К., 1960.— С. 220—221; Balan T. Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial, 1914—1918.— Cernauti, 1923.— P. 140).

Австрійські карателі створювали видимість законності такого роду репресій. У військових частинах були утворені воєнні суди. Проте їх діяльність не спиралася на юридичні закони. Цими органами «правосуддя» як ширмою маскували свої злочини австрійські кати. Лише військово-польовий суд, у якому співробітничав зрадник українського народу С. Смаль-Стоцький, за період з вересня 1914 р. по березень 1915 р. засудив до страти 36 чол і 1750 чол. — до ув'язнення⁸. Загалом за вироками австрійських військово-польових судів, а часто без таких і навіть без усякого слідства в роки війни на Буковині та в Галичині було страчено понад 40 тис. чол.⁹

Однак в умовах війни дедалі більше пробуджувалася класова свідомість буковинських робітників і селян, посилювалося їх прагнення до возз'єднання з українським і російським народами. Жорстокі репресії австрійських властей у роки першої світової війни не тільки не підірвали розвиток цієї тенденції, а, навпаки, посилили її. В результаті народилася нова могутня хвиля боротьби трудящих Буковини за соціальне та національне визволення.

Різні класи переслідували у війні різні цілі, а звідси впливала й розстановка класових сил на політичній арені. Буржуазні партії від імені свого класу закликали буковинське населення підтримати війну усіма засобами. Революційні ж елементи, насамперед ліві соціал-демократи, вели значну роботу по роз'ясненню причин і характеру світової війни, здійснювали революційну тактичну лінію в нових умовах світового збройного конфлікту, закликали до перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. В авангарді цієї боротьби в міжнародному масштабі йшли більшовики на чолі з В. І. Леніним. За ними — всі революційні елементи воюючих країн, у тому числі Австро-Угорщини, в якій «найнеспокійнішою» була провінція Буковина.

В частинах Південно-Західного фронту, особливо у 8-й російській армії, яка тривалий час перебувала на території краю, поширювалися ленінські праці, опубліковані в більшовицькій пресі. У цих працях В. І. Ленін закликав робітників усіх націй до інтернаціонального згуртування у боротьбі проти сил реакції та війни. Особливого поширення набув ленінський маніфест «Війна і російська соціал-демократія»^{9а}.

Революційно-визвольний рух на Буковині в роки світової імперіалістичної війни своїм вістрям спрямовувався проти соціального і національного гніту, розхитуючи підвалини Габсбурзької імперії — душителя свободи багатьох народів. Разом з тим він становив частину загальної боротьби трудящих цієї імперії проти капіталістичного рабства, на чолі якої стояв робітничий клас. Проте у той тяжкий воєнний час особливо відчувалася відсутність марксистської партії на Буковині, яка була б здатною об'єднати усіх трудящих краю в їх боротьбі проти імперіалізму та війни.

Єдність рядів і дій робітничого класу підірвали опортуністичні лідери австрійської та буковинської соціал-демократії, які зрадили інтереси робітників і почали підтримувати імперіалістичний уряд у війні, що почалася.

Хоча слід зазначити, що не всі соціал-демократи поділяли точку зору своїх лідерів. Цюрихська соціал-демократична газета «Фолькс-рехт» 3 грудня 1915 р. вмістила звернення соціал-демократів—інтернаціоналістів Австрії, у тому числі Буковини, у якому були не тільки знову висвітлені та підтверджені раніше ухвалені принципи Ціммервальдської конференції (вересень 1915 р.), а й засуджені соціал-де-

⁸ Телергофський альманах.— Львов, 1925.— Вып. 2.— С. 50—51.

⁹ Курило В. М. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині.— Чернівці, 1973.— С. 59—60.

^{9а} Васюк Л. Й. Три революції в Росії і Буковині. ИНИОН, № 8251.— Черновцы, 1981.— С. 177.

мократи, які зайняли псевдопатріотичні, антисоціалістичні позиції у цій війні. Австрійські власті намагалися запобігти поширенню цього важливого документа серед трудящих Буковини, наказували начальникам повітових управлінь і дирекції поліції м. Чернівці «усіма способами заважати розповсюдженню вказаного звернення»¹⁰. Подібними діями вони силкувалися закріпити розкол у рядах соціал-демократії, робітничого класу, ослабити його натиск проти імперіалізму та війни.

Нові умови, що виникли під час війни, наклали певний відбиток на розвиток боротьби трудящих Буковини за соціальне і національне визволення. Ці умови, з одного боку, породжували значні труднощі у розвитку революційного руху, а, з іншого, значною мірою сприяли його зростанню.

Майже три роки Буковина була місцем воєнних дій у значних масштабах. Це катастрофічно відбилася не тільки на господарському житті краю, а й коштувало життя багатьом тисячам місцевих жителів. На полях битв за чужі їм інтереси загинула краща частина робітничого класу і трудового селянства, найбільш свідомі й активні представники трудящих.

Вихід із катастрофічного становища, як вказував В. І. Ленін, був єдиним — перетворити війну імперіалістичну у війну громадянську, повернути зброю проти справжніх винуватців народної трагедії — капіталістів та поміщиків, повалити їх владу, завоювати демократичну республіку, встановити диктатуру пролетаріату і добитися справедливого демократичного миру. Ці ленінські ідеї поширювалися серед буковинських трудящих російськими революційними робітниками, мобілізованими до армії.

Більшовики — солдати російської армії піднімали на боротьбу трудящі маси Буковини. Вони проводили загальні мітинги та збори, у яких брали участь солдати, робітники, селяни. Прикладом цього можуть служити дії членів більшовицької партії з 17-го запасного піхотного полку в м. Чернівці. У розташуванні цієї військової частини часто проходили нелегальні збори солдатів за участю місцевого населення.

В армії і серед місцевих жителів більшовики поширювали листівки із закликами боротися проти імперіалістичної війни¹¹. Цією роботою керували члени більшовицької партії Муравйов, Боровик, Товстой та ін.¹²

Під впливом більшовицької агітації, а також при допомозі російських революційних солдатів на Буковині розгортався аграрний рух. Селяни дедалі частіше виступали проти місцевих багатіїв, відмовлялися обробляти землі поміщиків, захоплювали їх хліб і худобу, громили маєтки, підприємства сільської буржуазії. Такі виступи мали місце у багатьох селах краю, зокрема Витилівці, Товтрах Чернівецького¹³, Селятині Вижницького та Вама Кимполунзького повітів¹⁴.

Серед буковинських трудящих поширювалися відомості про страйки в Петрограді, Москві, Донбасі, про повстання у Середній Азії. Ненависть до війни та її винуватців зближувала солдатські маси російської армії з робітниками і селянами Буковини, сприяла посиленню їх боротьби за мир, землю і свободу, проти спільних ворогів — російської та австрійської монархій. Виявом єдності інтересів у цій боротьбі стало братання російських і австро-угорських солдатів, яке широко розгорнулося на фронті. У цьому була велика заслуга більшовиків,

¹⁰ Держ. арх. Чернівецької обл. (далі ДАЧО), ф. 4, оп. 1, спр. 1605, арк. 1.

¹¹ Ципко К. Г. Боротьба трудящих Буковини за возз'єднання з Радянською Україною. — Станіслав, 1961. — С. 13—14.

¹² Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. — Чернівці, 1958. — С. 20.

¹³ Народный голос. — 1915. — 24 июля.

¹⁴ ДАЧО, ф. Р-921, оп. 1, спр. 8, арк. 17.

які, незважаючи на постійну загрозу смертної кари в умовах воєнного часу, несли в маси трудящих по обидві сторони лінії фронту ідеї інтернаціоналізму.

Вплив виступів трудящих Росії проти царизму на революційний рух на Буковині в роки імперіалістичної війни постійно зростав. Передові робітники і селяни краю у різних формах — від прямих політичних виступів до бойкоту розпоряджень воєнних і цивільних властей — висловлювали протест проти свавілля і насильства з боку австро-угорських поневолювачів. За політичні злочини, як зазначено в одному з тодішніх документів, а насправді за боротьбу проти експлуатації, політичного безправ'я, національного гноблення та антинародної війни тільки восени 1915 р. австрійським воєнним судом були засуджені до тюремного ув'язнення селяни С. Кашук (с. Заставна), Г. Матейчук, Ш. Порайко (с. Верхні Ширівці) та ін.¹⁵

Революційні настрої буковинських трудящих мали поширення і на території, зайнятій російськими військами. Царський губернатор на Буковині генерал Трепов повідомляв, що робітники ухиляються від мобілізації на спорудження оборонних укріплень, самовільно залишають роботу на підприємствах, а селяни відмовляються обробляти поміщицькі землі¹⁶.

Однією з форм невідкорення і боротьби проти свавілля і гноблення стала масова еміграція, або просто втеча найбільш активної частини населення Буковини за межі Австро-Угорщини. Міністерство внутрішніх справ у зв'язку з цим вимагало при здійсненні нагляду за емігрантами «особливу увагу приділяти військовозобов'язаним, які шляхом еміграції ухиляються від військової повинності»¹⁷.

Крім того, буковинські трудящі, які служили в австро-угорській армії, масово здавалися у російській полон, що теж було однією з форм їх боротьби проти гноблення. Більшовицька партія, особливо В. І. Ленін, робили все для того, щоб військовополонені повернулися на батьківщину «...як армія революції, як армія народу...»¹⁸. Все це мало величезне значення для виховання в революційному дусі багатьох з тих, хто під час війни перебував у російському полоні, зокрема, для вихідців із західноукраїнських земель.

Робота серед військовополонених була для більшовиків, особливо у дожовтневий період, досить складною справою. У той час доводилося не лише обходити перепони, що створювалися табірними властями, а й боротися проти пропаганди українських буржуазних націоналістів, які за завданням своїх господарів поширювали серед полонених солдатів-українців націоналістичні ідеї, намагалися прищепити їм почуття ворожості до Росії.

Проте війна відкрила очі солдатам на багато що, і вони не сприймали націоналістичні ідеї. Цей факт змушені були визнати навіть самі носії останніх. Наприклад, націоналістична газета «Розсвіт», яка видавалася спеціально для українців у Раштадському таборі військовополонених, у статті «Хто зраджує» зазначала, що полонені не бажають слухати буржуазних націоналістів і називають тих, хто їх слухає, зрадниками. «Не раз, — із жалем говорилося в газеті, — доводилося чути від полонених, що вони тих, хто прислухається до різних повчань, називають зрадниками»¹⁹.

Через рік та ж газета у грудні 1916 р. змушена була визнати, що серед полонених-українців успішно поширюються більшовицькі ідеї²⁰.

¹⁵ ДАЧО, ф. 8, оп. 1, спр. 525, арк. 2, 4.

¹⁶ Там же, ф. Р-921, оп. 1, спр. 8, арк. 3, 15.

¹⁷ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 12040, арк. 1, 9, 9 зв., 13, 14.

¹⁸ Ленін В. І. Товаришам, які мучаться в полоні // Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 63.

¹⁹ Розсвіт. — 1916. — 30 січ.

²⁰ Там же. — 9 груд.

З великим задоволенням В. І. Ленін відмічав успіхи більшовиків по вихованню полонених у дусі пролетарського інтернаціоналізму, а також те, що українські буржуазні націоналісти не досягли своїх пропагандистських цілей. У листі до Інесси Арманд, яка працювала серед полонених, Володимир Ілліч писав у січні 1917 р. про свою розмову із двома втікачами з полону і, розповідаючи про одного з них, зазначав: «Надзвичайно цікаво було подивитись і послухати. Пробув рік у німецькому полоні (взагалі там сила-силенна страхіть) у таборі з 27 000 чол. *українців*. Німці влаштовують табори за націями і всіма силами відколюють їх від Росії; українцям підіслали спритних лекторів з Галичини. Результати? Тільки, мовляв, 2 000 були за «самостійність» (самостійність в розумінні більше автономії, ніж сепарації) після місячних зусиль агітаторів!! Всі інші, мовляв, впадали в люті при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців»²¹. Далі В. І. Ленін резюмує: «Факт знаменний! Не вірити не можна. 27 000 — число велике. Рік — строк великий. Умови для галицької (читай: націоналістичної. — *Л. В.*) пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великоросів брала гору!»²²

Буковина була тісно пов'язана історичною долею з Галичиною, і все, що відбувалося в останній мало безпосередній вплив на першу. Передова частина робітників і селян Галичини, особливо молодь, активно сприймала ленінські революційні ідеї, поширювала їх у масах. Таємні молодіжні соціалістичні гуртки вели революційну пропаганду серед трудящих. У 1916 р. з представників цих гуртків, переважно з студентської молоді та соціал-демократів, була створена організація інтернаціональної революційної соціал-демократії (ІРСД). Першим лозунгом цієї організації був «Геть імперіалістичну війну!». Ця організація прагнула згуртувати пролетаріат на боротьбу проти війни²³. Її члени підтримували зв'язки з революційними солдатами російської армії в 1915—1917 рр., видавали і розповсюджували газету «Кличі», журнал «Вісник драгоманівської організації»²⁴, антивоєнні листівки, вели пропагандистську роботу серед полонених у таборах, а також серед солдатів частин австро-угорської армії. «Члени ІРСД, — згадує один з її учасників, а пізніше — відомий діяч Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) М. М. Теслюк, — ідейно очолювали революційні заворушення в австрійських полках з українським складом. Це мало місце у гарнізонах Рімасобата (Угорщина), в Лобницях (Сілезія) та інших»²⁵.

Незважаючи на те, що ІРСД не стала послідовно марксистською організацією, вона вела активну антивоєнну пропаганду серед солдатів, викривала українських буржуазних націоналістів, вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. З рядів цієї організації вийшли відомі діячі КПЗУ І. Вантух, Й. Крілик, Р. Кузьма, Г. Михаць, М. Теслюк та інші. Діяльність ІРСД мала революціонізуючий вплив і на трудящих Буковини.

Імперіалістична війна загострила до крайніх меж класові суперечності у всіх воюючих державах. Робітники і селяни дедалі більше розуміли, що саме війна є їх головним ворогом, що поліпшити своє нужденне становище можна лише шляхом позбавлення від неї. Усвідомлення всього цього дедалі більше породжувало антивоєнні настрої, лежало в основі дедалі міцніючого антивоєнного руху, який був складовою частиною революційної боротьби трудящих.

²¹ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд, 1917, 30 січ. // Повне зібр. творів. — Т. 49. — С. 361.

²² Там же. — С. 362.

²³ Ярошенко А. Д. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях. — Львів, 1969. — С. 67.

²⁴ Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ). — К., 1970. — Т. 2. — С. 261.

²⁵ Ленінським шляхом. — 1959. — 24 черв.

Під впливом антивоєнної пропаганди, зокрема за допомогою листівок, що їх у підпіллі виготовляли передові робітники²⁶, трудящі Буковини дедали голосніше висловлювали свій протест проти розв'язаного імперіалістами кривавого побоїща.

Крайове управління Буковини намагалось спинити розвиток антивоєнного руху. Президія управління 1916 р. направляла у нижчі інстанції циркуляр за циркуляром, вимагаючи більш рішуче запобігати будь-яким виступам проти війни. В одному з них містилася вимога заборонити поширення антивоєнних листівок, виданих у Відні та Берліні²⁷. Цей документ є одним з багатьох свідчень того, що антивоєнний рух не знав кордонів. Це підтверджується також документом від 15 березня 1916 р., який направлявся на адресу повітових управлінь і дирекції поліції м. Чернівці. У ньому зазначено: «Останнім часом в Богемії та Австрії поширюються серед населення листівки, які спрямовані проти війни і закликають до влаштування безпорядків (читай: до антивоєнної боротьби.— Л. В.) з метою прискорення укладення миру. Ці листівки звернені до солдатів, яких закликають до бунтів і у випадку повстання воювати разом з повсталими»²⁸.

Перемога робітників, селян і революційних солдатів Росії у Лютневій буржуазно-демократичній революції прискорила і поглибила розвиток революційної боротьби на Буковині. 28 лютого 1917 р. стало відомо про повалення російського царизму. Того ж дня на вулиці і площі м. Чернівці вийшло багато народу, відбулися мітинги на підтримку Лютневої революції. Російський солдат-більшовик В. Сиромолотов згадує про один з таких мітингів, який пройшов у містечку Новоселиця: «Біля повороту на Коломню натовп жителів, люди з червоними прапорами, збуджені, махають руками, кричать: «Брати, царське самодержавство повалене. Хай живе революція!». Солдати дружно підхопили, і треба було бачити ту несказанну радість на сяючих обличчях жителів міста, які прибули повідомити нам про повалення царя. Ми стали на позиції і почалося стихійне братання»²⁹.

Великий революціонізуючий вплив на російських солдатів та на буковинське населення мали такі важливі документи, як Маніфест ЦК РСДРП (б) від 26 лютого і відозва Петроградської Ради робітничих депутатів від 28 лютого 1917 р., які були розповсюджені в краї. В. І. Ленін відзначав, що після перемоги Лютневої революції розвиток подій пішов з величезним прискоренням. Разом з тим Володимир Ілліч розкривав глибокий зміст цієї революції, підкреслював її відміну від буржуазних революцій, які відбулися раніше в інших країнах: «Російська революція дала те, чим вона різко відрізняється від революцій у Західній Європі. Вона дала революційну масу, приготовлену 1905 роком до самостійного виступу; вона дала Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, органи, незмірно демократичніші, ніж усі попередні...»³⁰.

Ці ленінські слова повністю стосуються й Буковини, на частині території якої також створювалися Ради робітничих і солдатських депутатів. Вони, зокрема, виникли в Чернівцях, Садагурі, Вижиці, Ізворі та інших населених пунктах. А в Романківцях, Сокирянах, Кельменцях, Данківцях та деяких інших селах існували й Ради селянських депутатів.

Створення нових органів влади було революційною творчістю народних мас. Важливого значення набуло зростання впливу більшо-

²⁶ ДАЧО, ф. 4, оп. 1, спр. 1669, арк. 1.

²⁷ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 262, арк. 2, 3.

²⁸ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 1605, арк. 2.

²⁹ Сиромолотов В. Під Карпатами // Рад. Буковина: Альманах.— Чернівці, 1957.— С. 174.

³⁰ Ленін В. І. Промова в Московській Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 12 берез. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 80—81.

виків у Чернівецькій Раді солдатських депутатів, що дало змогу здійснити ряд революційних заходів. Швидкому поширенню більшовицьких ідей серед трудящих краю сприяли також приїзди на Буковину делегацій робітників та селян з багатьох революційних центрів Росії. Так, у квітні 1917 р. в м. Чернівці перебували такі делегації з Петрограда і Києва, у травні — з Петрограда і Харкова³¹. Делегати-більшовики широко знайомили буковинців з революційними подіями в Росії, підкреслювали незавершеність революції, розкривали ленінський план переходу до пролетарської революції.

Революційний рух трудящих Буковини набув небувалого розмаху після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розгорнулася їх боротьба за встановлення Радянської влади в Хотинському повіті та на тій частині території Буковини, де знаходилися російські війська. Основною вимогою революційних робітників, селян, солдатів була вимога про негайну передачу всієї влади на місцях Радам.

Трудящі маси названих місцевостей вважали перший радянський уряд — Раднарком — вищим виконавчим органом єдино законної влади, завойованої Жовтневою революцією. В одній з резолюцій, прийнятій трудящими Хотинщини, зазначалося: «Вітаємо Рад у Народних Комісарів як істинних виразників народної волі. Ми повністю підтримуємо і довіряємо владі народних комісарів, яку готові захищати зі зброєю в руках від посягань контрреволюційних сил і чорної рати»³².

З Хотинщини було вигнано старосту буржуазно-націоналістичної Центральної ради, всіляко ігнорувалася там «Сфатул Церій» («Рада краю») — бессарабський буржуазно-націоналістичний управлінський орган.

Революційне піднесення в краї сприяло прискоренню процесу формування авангарду пролетаріату — комуністичних груп і організацій. У вересні 1917 р. в Хотині була створена одна з перших місцевих більшовицьких організацій, яку очолили учитель Й. І. Волощенко-Мардар'єв і робітник Л. О. Томах³³ (пізніше — делегат II Всеросійського з'їзду Рад).

Навесні 1918 р. в с. Нові Мамаївці виникла комуністична група, до якої увійшли В. В. Гаврилюк, Ф. І. Коханюк, М. М. Оленюк, В. М. Угринчук. Очолив групу уродженець цього села, один з керівників комуністичного руху на Буковині І. Л. Клевчук. Група встановила зв'язки з робітниками і селянами, піднімала їх на боротьбу проти інтервентів. Вона діяла в контакт з комуністичними підпільними організаціями Чернівців, Вашківців, Вижиці, Сторожинця³⁴.

Комуністи Буковини були організаторами і керівниками боротьби трудящих проти соціального і національного гноблення, за возз'єднання краю з Радянською Україною. Проте у той складний і важкий час відчувалася відсутність єдиного керівного центру, єдиної і згуртованої комуністичної організації в масштабах усього краю. Тому кращі представники революційного руху, найбільш активні комуністи вели наполегливу роботу по об'єднанню всіх груп і організацій у Комуністичну партію Буковини.

Однією з найбільш пам'ятних дат в історії революційного руху в краї стало 3 листопада 1918 р., коли й було утворено Комуністичну партію Буковини (КПБ). Того дня у Чернівцях у приміщенні Народного дому група буковинських комуністів на чолі з С. І. Канюком, яка представляла комуністичні організації на Всебуковинському вічі, провела першу нараду, на якій було проголошено утворення КПБ як

³¹ Рус. вестник. — 1917. — 7, 11 апр.; Известия, Черновцы. — 1917. — 7 мая, 1 июня.

³² Історія міст і сіл УРСР: Чернівецька обл. — С. 614.

³³ Там же. — С. 29.

³⁴ Історія міст і сіл УРСР: Чернівецька обл. — С. 390.

крайової організації КП(б)У та обрано перший її ЦК з п'яти чоловік. Очолив його С. І. Канюк (Аннюта) ³⁵.

Один з активних учасників комуністичного підпілля на Буковині, член КПБ з січня 1920 р. Ф. І. Альбота-Савчук так згадував про С. І. Канюка: «На Буковині у той період світлим маяком і організатором революційного руху був чесний і відданий комуніст Канюк С. І. Вся громадськість Буковини цінувала Канюка як відомого діяча у галузі народної освіти, невтомного захисника народних прав, як редактора прогресивної газети «Воля народу», переконаного ідейного комуніста і борця за возз'єднання Буковини з Радянською Україною» ³⁶.

Перша нарада буковинських комуністів прийняла ряд важливих рішень: про взяття трудящими влади на місцях; про роззброєння жандармів; про ліквідацію австрійських старостів; про створення земельних комітетів; про розподіл поміщицького майна. На цій же нараді ЦК КПБ було доручено підготувати і скликати найближчим часом «... з'їзд комуністів-більшовиків Буковини» ³⁷. Значенно, що буковинські комуністи також вважали себе більшовиками, підкреслюючи тим самим свою вірність партії Леніна.

Діяльність Комуністичної партії мала значний вплив на дальший розвиток революційного руху на Буковині в умовах світової імперіалістичної війни. Проте були й значні труднощі, які стримували його наростання, зокрема, терор окупантів, угодовство лідерів соціал-демократичної партії Буковини та ін.

Величезного значення у розвитку революційного руху в краї набула перемога Великого Жовтня, яка відкрила для експлуатованих і поневолених трудящих шлях до успішного завершення боротьби за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Таким чином, в умовах світової імперіалістичної війни справжніми патріотами і борцями за соціальне та національне визволення краю, за вихід із війни та завоювання справедливого миру виступали трудящі маси та їх авангард — робітничий клас. Визначним досягненням революційного руху в регіоні було створення Комуністичної партії Буковини, яка очолила боротьбу трудящих краю за світле майбутнє.

³⁵ Канюк С. Буковина в румунській неволі.— Харків, 1930.— С. 93.

³⁶ Парт. арх. Чернівецького обкому Компартії України. Спогади Савчука Ф. І., с. 1.

³⁷ Канюк С. Буковина в румунській неволі. — С. 54, 94.

СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1910—1914 рр.) У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТ «ЗВЕЗДА» І «ПРАВДА»

М. Ф. ДИМИРОВ (Одеса)

Однією з визначальних рис розвитку визвольного руху в Росії на його пролетарському етапі була гегемонія пролетаріату при зростанні керівної ролі більшовицької партії у боротьбі за створення політичної армії революції. Чільне місце у розв'язанні завдань цього руху в роки нового революційного піднесення відводилося легальній більшовицькій пресі, насамперед газетам «Правда» і «Звезда». Продовжуючи традиції ленінської «Искры» як колективного пропагандиста, агітатора та організатора мас, вони відіграли виключно важливу роль у справі примно-

ження революційних традицій та досвіду більшовиків по керівництву демократичним студентським рухом — резервом революційної боротьби російського пролетаріату.

Історіографія даної теми досить широка й різноманітна. Ряд аспектів проблеми знайшли висвітлення в працях, присвячених історії більшовицької преси та її ролі у боротьбі за демократичну інтелігенцію в цілому та студентство зокрема. Діяльність «Правды» і «Звезды» по політичному вихованню студентської молоді розкривається в них переважно на матеріалах вищих навчальних закладів Петербурга та Москви. Що ж стосується України, то дана проблема відображена в цих працях ще не повно. Хоча питання боротьби більшовицької преси за демократичне студентство викладені в книгах, присвячених історії Київського, Харківського та Одеського університетів¹, а також в літературі з історії партійних організацій та революційного руху на Україні². Варто відзначити дослідження П. Л. Варгатюка і П. М. Шморгуна, у якому провідна роль ленінської «Правды» у політичному вихованні на принципах революційного марксизму передової молоді, що навчалася, показана в органічному зв'язку з діяльністю більшовиків по керівництву революційно-визвольним рухом пролетаріату і всіх трудящих³. Однак у цілому тема, пов'язана з боротьбою більшовицької преси за залучення на бік робітничого класу демократичного студентства на Україні в період нового революційного піднесення, ще не стала предметом окремого наукового дослідження.

В даній публікації на основі аналізу газет «Правда» і «Звезда», а також вивчення архівних матеріалів автором зроблено спробу показати місце і роль легальної більшовицької преси у керівництві демократичним студентським рухом на Україні, висвітлити роботу більшовиків по її розповсюдженню серед передових верств молоді, що навчалася, з метою їх ідейно-політичної освіти та організаційного згуртування навколо пролетаріату.

В 1910 р. у Росії почалося нове революційне піднесення, ознаки якого В. І. Ленін вбачав в активізації політичної боротьби пролетаріату та демократичного студентства. Надаючи великого значення масовим демонстраціям робітників та передової студентської молоді у зв'язку із смертю великого російського письменника Л. М. Толстого, Володимир Ілліч розглядав їх як важливий симптом очікуваного повороту у настроях демократичних мас. «Пролетаріат почав, — писав він. — Демократична молодь продовжує. Російський народ прокидається до нової боротьби, іде назустріч новій революції»⁴.

Розвиток демократичного студентського руху супроводжувався певними змінами в кількісному та якісному складі контингенту вузів. За десятиріччя, що минуло від початку Першої російської революції, чисельність вищих навчальних закладів країни та тих, хто в них навчався, значно зросла, досягнувши у 1914 р. 105 вузів (загальна кількість

¹ Історія Київського університету, 1834—1959.— К., 1959.— 629 с.; Історія Одеського університету за 100 років.— К., 1968.— 423 с.; Харьковский государственный университет, 1805—1980.— Харьков, 1980.— 159 с.; Киевский университет, 1834—1984.— Киев, 1984.— С. 230.

² Очерки истории Харьковской областной партийной организации.— Харьков, 1980.— 527 с.; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— 666 с.; Очерки истории Одесской областной партийной организации.— Одесса, 1981.— 539 с.; История Киева: В 3-х т., 4-х кн.— Киев, 1983.— Т. 2.— 463 с.; История Украинской ССР: В 10-ти т.— Киев, 1983.— Т. 5.— 558 с.; Лавров П. А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема, 1910—1914 гг.— Киев, 1966.— 222 с.; Червинский В. И. Роль газеты «Правда» в укреплении большевистских организаций Украины в период 1912—1914 гг.— Киев, 1974.— 200 с.; Фещенко В. Т. Роль «Правды» в расширении деятельности местных партийных организаций среди демократической интеллигенции // Ленинская «Правда» и местные партийные организации.— Пермь, 1982.— С. 51—54.

³ Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна, 1912—1914 рр.— К., 1972.— 48 с.

⁴ Ленін В. І. Початок демонстрацій // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 70.

студентів у них — 127,4 тис. чол.). З цих навчальних закладів 27 знаходилися на Україні, в них налічувалося 35,2 тис. студентів⁵. Незважаючи на реакційну охоронну політику самодержавства, дедалі чіткіше виявлялася тенденція демократизації соціального складу студентів, що в свою чергу значною мірою відбивала характер змін у соціальному складі суспільства. Об'єктивно обумовлена зростаючими потребами у висококваліфікованих кадрах для обслуговування різних галузей капіталістичного господарства, ця тенденція була прискорена Першою російською революцією, дальшим загостренням боротьби трудящих на чолі з революційним пролетаріатом за демократизацію усіх сторін суспільного життя, у тому числі системи народної освіти. Так, за 1910—1914 рр. процент представників демократичних верств міського і сільського населення у складі студентів Харківського університету зріс з 34,8 до 43,4, а Новоросійського за 1912—1916 рр. — з 35,8 до 46,1⁶. Ще швидшими темпами йшов процес демократизації соціального складу студентів вищих спеціальних навчальних закладів, унаслідок чого на завершальній стадії нового революційного піднесення вихідці з «нижчих верств» одержали перевагу (абсолютну і відносну) у загальній масі студентів комерційних і технічних інститутів. Наприклад, частка дітей міщан, селян і козаків на 1 січня 1914 р. становила 50,4% від загальної чисельності слухачів Харківських вищих комерційних курсів, 56,5% — студентів Катеринославського гірничого інституту, 59,3% — Харківського технологічного інституту⁷.

У тісному зв'язку з соціальною диференціацією відбувався процес поглиблення суспільно-політичного розмежування студентства, що відбивало, за визначенням В. І. Леніна, політичне групування в усьому суспільстві⁸. Відповідно до трьох політичних таборів у Росії, які визначилися у 1905—1907 рр. і відображали розстановку класових сил на етапі демократичної революції, у студентському середовищі в період нового революційного піднесення виділилися групи реакціонерів-монархістів і право-академістів, буржуазних лібералів і революційних демократів. Ядром останньої групи були чисельно невеликі, однак найбільш послідовні у боротьбі вузівські організації студентів-більшовиків, які були носіями справді революційних вимог перетворення суспільного ладу з позицій робітничого класу.

В. І. Ленін уважно стежив за поглибленням політичної диференціації молоді, яка навчалася у вузах, виявляв піклування про виховання у передової її частини послідовно революційного світогляду — марксизму. У статті «Питання про партійність серед демократичного студентства», написаній в 1912 р., В. І. Ленін поставив перед більшовиками у вищих навчальних закладах завдання рішуче розмежуватися з будь-якого роду опортуністами та псевдореволюціонерами. «...Добийтеся спочатку ясного, певного, точного, обдуманого розмежування «позицій», платформ і програм, — радив Володимир Ілліч, — і потім з'єднайте сили такі, які можуть за своїми переконаннями, за своєю соці-

⁵ Народное образование, наука и культура в СССР: Стат. сборник.— М., 1977.— С. 217.

⁶ Див.: Отчет о состоянии и деятельности императорского Новороссийского университета за 1911 г.— Одесса, 1912.— С. 55; Отчет о состоянии и деятельности императорского Новороссийского университета за 1915 г.— Одесса, 1916.— С. 85; Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1910 г.// Зап. императорского Харьк. ун-та, 1911.— Кн. 3.— С. 133; Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1913 г.// Там же.— 1914.— Кн. 1.— С. 143.

⁷ Див.: Статистические сведения о состоянии учебных заведений, подведомственных учебному отделу Министерства Торговли и Промышленности за 1913—1914 уч. г.— Пг., 1916.— С. XXVI—XXVII; ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 205, спр. 2535, арк. 63.

⁸ Див.: Ленін В. І. Завдання революційної молоді // Повне зібр. творів.— Т. 7.— С. 326.

альною натурою іти разом, з'єднуйте їх тільки на тій дії, в якій можна ждати однастайності»⁹.

Неоціненну роль у пропаганді ленінської концепції ролі та місця студентського руху в революційній боротьбі, стратегії й тактики більшовиків щодо демократичного студентства в буржуазно-демократичній революції відіграли легальні більшовицькі газети «Правда» і «Звезда». Вони вміщували на своїх сторінках статті та замітки В. І. Леніна, у яких розкривалися конкретні завдання більшовиків з усіх найважливіших питань розвитку революційного руху в країні. Усім своїм змістом ці газети ідейно спрямовували боротьбу демократичного студентства, виховували його на досвіді 1905—1907 рр. та на ідеях марксизму. Розкриваючи основоположні принципи партійного керівництва молодіжним рухом, сформульовані у ленінському проекті резолюції Другого з'їзду РСДРП «Про ставлення до молоді, що вчиться», газети виступали проти будь-яких спроб есерів, меншовиків, троцькістів та інших опортуністів, усіх «удаваних друзів» молоді відірвати її від участі у класовій боротьбі пролетаріату, пояснювали суть ленінського розуміння партійності у студентському середовищі. Чимало місця на сторінках газет відводилося висвітленню студентського руху в країні, у тому числі на Україні. Починаючи з № 7, в «Звезді» було відкрито спеціальну рубрику «У вищій школі», де друкувалася інформація про хід всеросійського студентського страйку 1911 р., вміщувалися коментарі редакції, що розкривали характер і значення дедалі зростаючого протесту молоді, що вчилася. Всього з 199 опублікованих у цій газеті статей, заміток і кореспонденцій про студентський рух у Росії, 44 були присвячені подіям на Україні.

Більшовицька «Правда» у 1912—1914 рр. вмістила на своїх сторінках понад 300 повідомлень про заворушення, у яких брали участь студенти. З них — 98 розповідали про боротьбу молоді, яка навчалася у вузах Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава.

Керуючись ленінською вказівкою про те, що «...соціал-демократія повинна всіма силами прагнути до гегемонії над демократичною масою і до розвитку в цій масі революційної енергії»¹⁰, більшовики надавали важливого значення роботі по підвищенню свідомості та організованості демократичного студентства, дбали про те, щоб піднести його протест проти реакційної системи вищої освіти до рівня політичних виступів. Велику пропагандистську та організаторську роботу у цьому напрямі провели газети «Правда» і «Звезда».

Ці друковані органи більшовиків рішуче засуджували використувані вузівським керівництвом і поліцією заходи економічного та політичного тиску на «неблагонадійних» студентів. Так, «Звезда» з обуренням писала про рішення ради Катеринославського гірничого училища у 1911 р. припинити видання стипендій і допомоги тим учням, що застрайкували¹¹, таврувала жорстоку розправу уряду над учасниками всеросійського студентського страйку¹². Коли у грудні 1910 р. в результаті зіткнення з чорносотенцями було вбито студента Новоросійського університету І. Іглицького, на сторінках цієї ж газети широко висвітлювався хід розслідування обставин убивства та обговорення у Державній думі запиту про ці події, внесеного соціал-демократичною і трудовою фракціями. Газета опублікувала серію листів і кореспонденцій з Одеси, які викривали реакційні порядки в університеті¹³.

У дальшому пробудженні суспільної свідомості передового студентства важливу роль відіграла ленінська «Правда». Відзначаючи прог-

⁹ Ленін В. І. Питання про партійність серед демократичного студентства // Там же.— Т. 22.— С. 200.

¹⁰ Ленін В. І. Третя Дума // Повне зібр. творів.— Т. 16.— С. 136.

¹¹ Звезда.— 1911.— № 8.— 5 февр.

¹² Там же.— № 15.— 25 марта.

¹³ Там же.— 1910.— № 3.— 30 дек.; 1911.— № 7.— 29 янв.; 1912.— № 11(47).— 19 февр

ресивне значення дальшого поглиблення політичної диференціації молоді, що вчилася, газета сміливо і рішуче захищала інтереси демократичного студентства від нападок з боку чорносотенців і академістів. «Правда» з обуренням писала про свавілля поліції щодо революційних студентів м. Харкова, яких закували в кайдани за участь в страйку у березні 1914 р.¹⁴, протестувала проти розгулу насильства у Київському університеті¹⁵.

Більшовики виховували передову молодь, що вчилася, на кращих традиціях робітничого руху, піклувалися про формування послідовно революційних переконань демократичного студентства, прагнучи направити його виступи у загальне русло політичного натиску на самодержавство. Газети рекомендували молоді ширше використовувати такі форми революційного руху, як страйки та політичні демонстрації. «Студентський рух, — зазначалося в передовій статті «Звезды» напередодні всеросійського студентського страйку, — за своїми формами і за своїм змістом повинен мати риси політичних вимог»¹⁶. А підбиваючи підсумки страйку, газета із задоволенням відзначала, що цей політичний екзамен «молоддю було складено блискуче»¹⁷. «Правда» і «Звезда» відіграли велику роль у революційному використанні легальних можливостей роботи партії в масах. На сторінках газет систематично друкувалися інформація про діяльність більшовицької фракції в Думі, про виступи робітників та демократичного студентства на підтримку думських депутатів-більшовиків. Повідомляючи про сходку слухачок Харківського жіночого медичного інституту 9 грудня 1911 р., які вимагали перегляду справи заарештованих депутатів другої Думи, «Звезда» навела прийнятту там резолюцію. В ній відмічалось: «Ми приєднуємо й свій голос до загального хору протесту робітничого класу і всієї демократії проти дії чорносотенно-октябристської більшості Державної думи, яке бажало провести обговорення запиту с.-д. фракції при закритих дверях»¹⁸. Цей протест було підтримано революційними студентами Києва¹⁹.

Передова частина демократичного студентства вбачала у депутатах робітничого класу найбільш послідовних виразників своїх інтересів. Коли у квітні 1914 р. з Думи були виключені на 15 засідань члени соціал-демократичної і трудової фракції, революційно настроєні студенти Новоросійського університету направили на їх адресу через «Правду» вітальну телеграму, у якій рішуче викривалася реакційна сутність російського парламентаризму і висловлювалася тверда впевненість у тому, що «не через третьочервневу Думу, а повз неї пройде хвиля визволення трудящих мас»²⁰.

Характерною рисою розвитку студентського руху у період нового революційного піднесення стало дальше поєднання виступів передової молоді, що вчилася, з класовою боротьбою пролетаріату. Робітничі страйки при цьому мали великий вплив на демократичне студентство. Разом з тим у справі революціонізування останнього важливого значення набуло систематичне висвітлення на сторінках більшовицької преси ходи робітничого руху і масових виступів солідарності передових загонів молоді, що вчилася, з боротьбою пролетаріату. Значне місце в «Правді» та «Звезде» займали публікації про студентські заворушення у великих вузівських центрах України — Києві, Харкові, Одесі — на знак протесту проти ленських подій, про організацію революційно настроєними студентами збирання коштів на користь сімей розстріляних

¹⁴ Правда.— 1914.— № 57.— 10 апр.

¹⁵ Там же.— 1912.— № 111.— 7 сент.; 1912.— № 147.— 18 окт.

¹⁶ Звезда.— 1911.— № 7.— 29 янв.

¹⁷ Там же.— № 11.— 26 февр.

¹⁸ Там же.— № 34.— 17 дек.

¹⁹ Там же.— № 36.— 31 дек.

²⁰ Путь Правды.— 1914.— № 74.— 30 апр.; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2810, арк. 35 зв.

робітників та у фонд допомоги страйкарям різних фабрик і заводів.

Протягом кількох днів у квітні 1912 р. у вищих навчальних закладах Києва не припинялися сходки та мітинги студентів, на яких висловлювався протест проти кривавої розправи, здійсненої самодержавством над робітниками Ленських копалень. Так, 11 квітня відбулися сходки в університеті та на Вищих жіночих курсах, які супроводжувалися співом «Марсельєзи» та інших революційних пісень. В результаті — проголошено дводенний страйк і прийнято резолюції, що були направлені у соціал-демократичну фракцію Думи²¹. Аналогічні рішення прийняли учасники трьох багатолюдних сходок у Київському комерційному інституті 14 квітня²². Узагальнюючи досвід спільних виступів робітничого класу і демократичного студентства в квітні 1912 р., «Звезда» писала, що «найбільш чутлива частина російського суспільства — молодь, що вчиться, простягнула руки найбільш революційній частині російського народу — пролетаріату і, піднявши червоні знамена, проголосила: «так було», однак так вже не повинно бути»²³.

Уважно стежила більшовицька преса за боротьбою революційного студентства на підтримку робітників і в наступні роки²⁴.

Передові студенти подавали посильну матеріальну допомогу робітникам, яких переслідували за участь у революційному русі. Про це, зокрема, свідчить аналіз звітів казначея соціал-демократичної фракції Думи, що систематично публікувалися на сторінках «Звезды» та «Правды». Так, у травні 1912 р. грошові збори у фонд допомоги сім'ям вбитих і поранених ленських робітників надійшли від групи київських студентів і слухачок Вищих жіночих курсів²⁵.

В дні страйку на паровозобудівному заводі у Харкові (лютий 1913 р.) революційне студентство міста направило через редакцію «Правды» зібрані гроші на користь страйкарів²⁶. Демократична молодь Одеси також підтримала страйк робітників фабрики Максвеля влітку 1913 р., надіславши у «Правду» певну суму грошей²⁷.

Важливою школою політичного виховання мас, школою інтернаціоналізму стало у той час святкування Міжнародного дня пролетарської солідарності — 1 Травня. Як свідчить більшовицька преса, в період нового революційного піднесення демократичне студентство значно активніше почало брати участь у відзначенні Першотравня. Студенти складали тексти прокламацій і друкували їх на гектографах, поширювали їх в інститутах та університетах, на промислових підприємствах. За підготовку до першотравневих свят у 1913 р. обшукам і арештам були піддані передові робітники, демократична інтелігенція та студенти харківських вузів²⁸. У Києві в демонстрації на честь 1-го Травня 1914 р. взяли участь понад 5 тис. чол. Повідомляючи про це, газета «Путь Правды» писала: «...Рух тут стає досить пожвавленим, багато молоді, що вчиться»²⁹. А в кореспонденції з Харкова, що була вміщена в цьому ж друкованому органі, повідомлялося, що ввечері 1 Травня відбулася велика демонстрація робітників та демократичних верств міського населення, у тому числі студентів вищих навчальних закладів³⁰.

Загострення всіх соціально-політичних суперечностей напередодні першої світової війни та складання в країні революційної ситуації свідчили про близькість нової революції. Намагаючись ослабити зростаючий соціальний протест народних мас, зруйнувати інтернаціональну єд-

²¹ Звезда.— 1912.— № 30.— 15 апр.

²² Там же.— № 31.— 17 апр.

²³ Там же.

²⁴ Див.: Правда.— 1913.— № 81 (285).— 7 апр.; № 80 (284).— 6 апр.

²⁵ Невск. звезда.— 1912.— № 8.— 27 мая; Правда.— 1912.— № 25.— 29 мая.

²⁶ Правда.— 1913.— № 44 (248).— 22 февр.

²⁷ Там же.— № 129 (333).— 7 июня.

²⁸ Там же.— № 95 (239).— 26 апр.

²⁹ Путь Правды.— 1914.— № 82.— 10 мая.

³⁰ Там же.— № 85.— 13 мая.

ність пролетаріату і всіх трудящих в революційній боротьбі, самодержавство у союзі з буржуазією почало посилено підігрівати націоналістичну істерію. Небувалий розгул великодержавного шовінізму в царській Росії, яка, за визначенням В. І. Леніна, була «тюрмою народів», висунув національне питання в ряд найголовніших питань суспільного життя країни.

Перебуваючи в авангарді боротьби на захист прав усіх пригноблених народів, ленінська «Правда» виступила з рядом публікацій, у яких одержала дальший розвиток програма більшовицької партії з національного питання. Виключно важливу роль в інтернаціональному вихованні мас, у тому числі демократичного студентства, у викритті всіх форм буржуазного націоналізму відіграли вміщені у цьому друкованому органі статті В. І. Леніна «Кадети про українське питання», «Національний склад учнів у російській школі», «Ще про поділ шкільної справи за національностями»³¹.

Борючись за інтернаціональне згуртування всіх загонів молодіжного руху, більшовицькі газети надавали особливого значення зміцненню зв'язків передової молоді, що вчилася, з національних окраїн Росії з революційними студентами Петербурга та Москви, які йшли в авангарді антиурядової боротьби російського демократичного студентства. Коли в березні 1913 р. по всій Росії прокотилася хвиля студентських страйків, викликаних розгромом властями Військово-медичної академії (Петербург), «Правда» широко і всебічно висвітлювала рух солідарності передових студентів країни з товаришами із столиці. Газета повідомляла і про страйки, оголошені у всіх вузах Києва, на медичному факультеті Харківського університету, жіночих медичних курсах, і про протест студентів медичного факультету Новоросійського університету³²⁻³³.

Послідовне проведення більшовиками своєї політики, їх стійка, цілеспрямована боротьба за революційне розв'язання національного питання мали важливе значення у зриві спроб націоналістів усіх мастей підкорити своєму впливу студентський рух. Виявилися марними спроби українських буржуазних націоналістів отруїти свідомість студентства своєю пропагандою, про що переконливо свідчать події, пов'язані з святкуванням 100-річчя з дня народження великого революціонера-демократа Т. Г. Шевченка у 1914 р. У той час як ідеолог українських буржуазних націоналістів М. Грушевський на догоду царизмові заявив, що нерозумно робити з імені Т. Г. Шевченка лозунг протесту проти існуючого державного ладу³⁴, демократична студентська молодь Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава активно підтримала протест пролетаріату проти заборони святкування ювілею великого Кобзаря. Особливо значними були демонстрації робітників і студентів Києва 25 і 26 лютого 1914 р., якими керували більшовики³⁵. Детально висвітлюючи хід і значення масових народних виступів у дні шевченківського ювілею, «Правда» з особливою силою підкреслювала їх виняткову роль у політичному вихованні трудящих різних національностей, в інтернаціональному згуртуванні російського демократичного студентства. Показово, що слідом за робітничим класом передова частина вузівської молоді з Петербурга, Москви, Казані та інших міст Росії на знак солідарності з вільною боротьбою українського народу провела численні сходки і демонстрації, на яких висловлювався протест проти великодержавної шовіністичної політики самодержавства³⁶.

³¹ Рабочая правда. — 1913. — № 3. — 16 июля; Пролетарская правда. — 1913. — № 7. — 14 дек.; № 9. — 17 дек.

³²⁻³³ Правда. — 1913. — № 68 (272). — 22 марта; № 59 (263). — 12 марта; № 60 (264). — 13 марта; № 69 (273). — 23 марта.

³⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 148.

³⁵ Лавров П. А. Ювілей Т. Г. Шевченка в Києві // Пам'яті Т. Г. Шевченка : 36. статей до 125-річчя з дня народження, 1814—1939. — К., 1939. — С. 183.

³⁶ Путь Правды. — 1914. — № 21. — 25 февр.; № 22. — 26 февр.; Марголис Ю. Д.

Усе це доводить обгрунтованість лєнінського висновку про те, що заборона царизмом вшанування Т. Г. Шевченка на ділі обернулася «...таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду...»³⁷.

Боротьба більшовицької преси за згуртування передової студентської молоді сприяла зростанню її революційних настроїв, дальшій активізації виступів проти самодержавства, ще тіснішому злиттю з пролетарським революційним рухом. У соціал-демократичну фракцію Думи, в редакції «Правды» і «Звезды» стали надходити численні листи від прогресивно настроєних студентів, у яких висловлювалися відданість революційним ідеалам пролетаріату, містилися теплі побажання на адресу робітничої преси. З одним з таких листів знайомить опублікована в № 136 «Правды» стаття більшовика — депутата у Державній думі Г. І. Петровського. «Тільки й надихаєшся героїчною боротьбою робітників, коли читаєш газету «Правда», — писали київські студенти. — Незважаючи на те, що життя звалило на плечі робітників непосильний тягар матеріальних та інших турбот, робітники все ж долають все горе, всі нещастя — і борються за світле майбутнє. Товариші робітники! Ми до вас і за вами йдемо. Тільки одним вам дано прорвати загати, щоб життя в Росії пішло широкою і вільною рікою»³⁸.

Приділяючи першочергову увагу політичному вихованню пролетарських мас і залученню їх кращих представників у ряди більшовицької партії, «Правда» і «Звезда» відіграли важливу роль в ідейному та організаційному згуртуванні демократичного студентства навколо більшовиків у вищих навчальних закладах, у підготовці з середовища молоді, що вчилася, переконаних і стійких революціонерів, більшовиків-лєнінців. Студентські партійні групи РСДРП, які були тісно зв'язані з міськими комітетами партії та працювали під їх керівництвом, існували в роки нового революційного піднесення у значних вузівських центрах України: у м. Києві — в університеті, політехнічному і комерційному інститутах, на Вищих жіночих курсах³⁹, Харкові та Одесі — в університетах⁴⁰. У їхніх рядах розпочинали свій шлях у революцію К. Я. Бауман, Я. Є. Боград, Л. Й. Картвелішвілі, М. П. Тарноградський та інші більшовики, які стали в майбутньому відомими діячами Комуністичної партії та Радянської держави. Один з керівників студентського руху в Київському комерційному інституті, член більшовицької партії з 1913 р. Г. Н. Аронштам відмічав, що знайомство із «Звездой» і особливо з «Правдой» відіграло вирішальну роль у його ідейному становленні, остаточно визначило долю революціонера-професіонала⁴¹.

До своєї агітаційно-пропагандистської діяльності серед робітників, селян, демократичних верств міста місцеві партійні організації залуча-

Т. Г. Шевченко и Петербургский университет.— Л., 1983.— С. 107—113; Круглова З. С. Из истории студенческого движения в России накануне первой мировой войны (Петербург и Москва) // Уч. зап-ки Моск. гос. ин-та им. В. И. Ленина, № 229. Материалы и исследования по истории СССР. — М., 1965. — С. 193.

³⁷ Лєнін В. І. До питання про національну політику // Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 64.

³⁸ Правда.— 1913.— № 136.— 15 юня.

³⁹ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— С. 99.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4091, арк. 121; Альошкін О. Т., Пикн-форчук І. П. Нелегальна організація РСДРП Новоросійського (Одеського) університету в період між двома буржуазно-демократичними революціями, 1907 — березень 1917 рр. // Ювілейна наук. сесія, присвячена 100-річчю Одеськ. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Сусп., іст. та юридич. науки (тези доповідей).— Одеса, 1965.— С. 9; Є також агентурні відомості про наявність соціал-демократичних гуртків і груп серед слухачок Харківських і Одеських вищих жіночих курсів (ЦДАЖР СРСР, ф. ДП 00, 1911, спр. 59, ч. 88, арк. Б, арк. 148; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 2, спр. 25, арк. 145 зв).

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, спр. 78, арк. 2—4. Г. Н. Аронштам — активний учасник Жовтневого збройного повстання у Москві, в роки громадянської війни бився добровольцем у рядах Червоної Армії. У майбутньому був на відповідальній партійній роботі, обирався секретарем ЦК ВКП(б).

ли революційно настроєних студентів, які тяжіли до більшовиків, що несли у маси лєнінські ідеї про збереження та зміцнення єдності революційної марксистської партії, про союз робітничого класу з селянством при гегемонії пролетаріату, про рівноправність націй тощо. В ряді вищих навчальних закладів України працювали кореспонденти, що здійснювали листування з редакціями «Звезды» і «Правды» з більшовиками — депутатами IV Державної думи. Вони мали також зв'язки із Закордонним більшовицьким центром на чолі з В. І. Леніним, звідки систематично надходили директивні настанови, важливі партійні документи. Протягом 1912—1914 рр. поліція не раз виявляла примірники «Правды» а також матеріали VI (Празької) Всеросійської партійної конференції, Краківської та Поронінської нарад ЦК РСДРП з партійними робітниками у революційно настроєних студентів м. Києва — А. Г. Власенка і М. П. Зарніцина (університет), С. Д. Мікадзе (комерційний інститут), Л. Г. Хвостовського (політехнічний інститут)⁴². Для київських більшовиків «Правда» була могутнім засобом мобілізації демократичного студентства на спільні з пролетаріатом виступи проти самодержавства. Так, агітуючи за демонстрацію з нагоди 2-ї річниці лєнського розстрілу, студент політехнічного інституту Р. Ш. Левик — член міського комітету РСДРП — у кінці березня 1914 р. активно поширював серед заводських робітників газету «Путь правды», матеріали якої закликали до організованої боротьби⁴³. Активними кореспондентами «Правды» у Новоросійському університеті були колишній студент Я. Є. Боград, студент Н. П. Долгальов. Під час обшуку в останнього у квітні 1913 р. поліція знайшла 45 примірників газети⁴⁴. Використовуючи «Правду» і «Звезду», одеські студенти-більшовики вели протиурядову пропаганду серед портових працівників⁴⁵.

Демократична молодь, що вчилася, у тому числі України, вважала «Правду» і «Звезду» своїми газетами, які відбивали її справжні інтереси і сподівання, подавала їм матеріальну й моральну допомогу. В редакції цих газет надходили гроші від київських, харківських студентів, групи демократичної молоді Одеси⁴⁶. Особливо багато грошових надходжень було до дня робітничої преси у 1914 р. Так, на зборах у Київському комерційному інституті в квітні 1914 р. студенти провели збирання грошей і відправили в редакцію «Правды»⁴⁷. Аналогічні заходи здійснили студенти Харківського технологічного інституту, група студенток жіночого медичного інституту в Києві⁴⁸.

Поряд з цим в редакції більшовицьких газет і думську соціал-демократичну фракцію почали надходити листи з висловлюваннями протесту проти гонінь на робітничу пресу, кількість яких набагато зросла у зв'язку з підготовкою урядовими колами драконівського законопроекту про пресу. В одному з перехоплених охранкою листів у редакцію газети «Путь правды» (квітень 1914 р.) від групи демократичних студентів Києва говорилося: «У... річницю марксистської робітничої преси шлемо палкий привіт і побажання стійко захищати інтереси пролетаріату... Відчуваючи свій ідейний зв'язок, ми приєднуємо свій обурений голос протесту проти даного законопроекту». Разом з цим привітанням надсилалися зібрані у фонд газети гроші — 17 крб. 43 коп.⁴⁹ А в листі,

⁴² Твори В. І. Леніна на Україні, 1894—лютий 1917 рр.: Показчик арх. документів.— К., 1977.— С. 209, 210, 213, 214, 218; Червинский В. И. Роль газеты «Правда» в укреплении большевистских организаций Украины...— С. 60; ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 3295, арк. 80, 87; оп. 4, спр. 370, арк. 8 зв.—9; ф. 318, оп. 1, спр. 2553, арк. 12.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 348, арк. 24, 102 зв.

⁴⁴ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 2704, арк. 3; Історія Одеського університету.— С. 79.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2705, арк. 19.

⁴⁶ Звезда.—1912.—№ 33(69).—22 апр.; За Правду.—1913.—№ 10.—15 окт.; Правда.—1913.—№ 129(333).—7 июня; Путь правды.—1914.—№ 77.—4 мая.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 370, арк. 21.

⁴⁸ Путь правды.—1914.—№ 82.—10 мая; № 83.—11 мая.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 365, арк. 279.

що був направлений з Києва в Петербург, йшлося про гостру боротьбу між більшовиками і меншовиками, під час збирання грошей на допомогу робітничій пресі⁵⁰. Всебічна матеріальна і моральна підтримка більшовицької преси, діяльності думської фракції більшовиків стали яскравими свідченнями зростаючого впливу робітничого класу та його партії на кращу частину демократичної молоді, що вчилася. Вона дедалі більше перетворювалася на надійний резерв революційного пролетарського руху.

Аналіз матеріалів про студентський рух на Україні, що містився в «Правде» та «Звезде» в період нового революційного піднесення, переконливо показує невтомну діяльність більшовиків на чолі з В. І. Леніним по вихованню марксистського світогляду передової молоді, що навчалася у вузах, її залученню до загальнопролетарської боротьби. Більшовики пояснювали спільні завдання, об'єктивну єдність економічних та політичних інтересів робітничого класу і демократичної більшості студентства у буржуазно-демократичній революції, тобто те, що було основою для їх спільної боротьби проти самодержавства. Важливим було й те, що газети «Правда» і «Звезда» докладно висвітлювали хід цієї боротьби, викривали її недоліки та пропагували позитивний досвід, вказували вірні шляхи визволення від самодержавного гноблення. Послідовне спростування більшовиками на сторінках робітничих газет спроб буржуазних лібералів та опортуністів усіх мастей підкорити своєму впливові виступи передової молоді, що вчилася, сприяло дальшому об'єднанню студентського демократичного руху з пролетарським, стало дієвим засобом у боротьбі ленінської партії за створення політичної армії революції.

⁵⁰ Там же, арк. 309 зв.

ПРОМИСЛОВІ МОНОПОЛІЇ І ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ НА УКРАЇНІ

Б. А. КРУГЛЯК (Сизрань)

В епоху імперіалізму внутрішня торгівля країни залишалася важливою галуззю народного господарства й поряд з іншими зазнала якісних зрушень. Проте радянські історики та економісти вивчали лише ті зміни, які відбувалися в промисловості й сільському господарстві, а стан внутрішньої торгівлі та зрушення в ній аналізувалися побіжно.

В радянській історіографії ці питання розглядалися лише в зв'язку з дослідженням інших соціально-економічних проблем історії Росії доби імперіалізму¹. Проблема розвитку внутрішньої торгівлі на Україні певною мірою висвітлювалася в багатотомній «Історії Української РСР»². Пропоноване повідомлення є спробою дослідити питання, зокрема на матеріалах важкої промисловості.

В міру становлення капіталістичних відносин у Росії розширювався її внутрішній ринок. Одним з важливих факторів цього було збільшення товарообігу, головним чином через систему внутрішньої торгівлі. В епоху імперіалізму (1900—1913 рр.) він неухильно зростав. Щоправда, його динаміка залежала від промислового циклу: під час кризи і депре-

¹ Цукерник А. С. Синдикат «Продамет».— М., 1959.— 303 с.; Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России.— М., 1960.— 233 с.; Хромов П. А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма.— М., 1960.— 240 с.; Нетесин Ю. П. Синдикаты «Гвоздь» и «Проволока» // Истор. зап.— М., 1961.— Вып. 70.— С. 113—146; Лившин Я. И. Монополии в экономике России.— М., 1961.— 332 с.; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине.— К., 1962.— Ч. II.— 580 с.

² Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 4.— С. 239—240.

сії значно скорочувався, а в роки економічного піднесення, навпаки, — зростав. Товарооборот залежав також від стану сільського господарства (врожайності й розміру валових зборів зерна та інших сільсько-господарських культур). На його рівень величезний вплив мав і ступінь купівельної спроможності трудящих країни.

Обсяг внутрішньої торгівлі визначити надзвичайно важко, на що звертали увагу як дореволюційні економісти, так і радянські дослідники³. На наш погляд, це пояснюється великою розбіжністю офіційних статистичних даних і різною методикою підрахунків торговельних оборотів. «Баланси багатьох акціонерних товариств, — зауважував з цього приводу В. І. Ленін, — схожі на ті відомі з епохи середніх віків палімпсести^{*}, на яких треба було спочатку стерти написане, щоб виявити знаки, які стоять під ним і дають справжній зміст рукопису»⁴. Тому у різних дослідників ми знаходимо цифрові дані, які подекуди різко відрізняються між собою. Так, сума торговельних оборотів країни в 1900 р. коливається від 4,414 млрд. крб. до 12,3 млрд., а в 1913 р. — від 8,943 млрд. до 19,6 млрд. крб.⁵. За нашими даними, обсяг внутрішньої торгівлі Росії в ті роки становив, відповідно, близько 12 млрд. крб.⁶ і 18—19 млрд., а на Україні — 1,57 млрд.⁷ і близько 3 млрд. крб.^{*}

У Росії швидко зростала мережа закладів стаціонарної торгівлі. Якщо в 1900 р. налічувалося 854 тис. різних торговельних підприємств, то в 1913 р. — вже 1188 тис.⁸ (на Україні їх кількість за вказаний період збільшилася з 87 тис.⁹ до 120 тис.^{**}). Серед них переважали дрібні й середні лавки та крамниці. Проте не вони, а гастрономи і фірми визначали розміри та обсяг торговельних операцій. Наприкінці XIX — початку XX ст. дедалі помітніше місце у внутрішній торгівлі Росії й України, зокрема, займали монополії. В ряді галузей вони починають виконувати провідну роль.

Монополістичний капітал намагався заволодіти внутрішнім ринком, установити на ньому своє нероздільне панування. Це зумовлювалося, на наш погляд, такими причинами. По-перше, прибуток від торгівлі в Росії був значно вищим за промисловий, а посередництво дуже дорого обходилося підприємцям. Так, за офіційними даними, у 1906—1907 рр. дивіденди виробничих машинобудівних і механічних підприємств становили 2—2,7%, а торговельних підприємств (за цими ж звітами) — 6—7,9%. «Звичайно, — зауважує П. І. Лященко, — дійсні розміри дивідентів як промислових, так і торговельних акціонерних підприємств перевищують ці невеликі цифри прибутків, вказаних в офіційних звітах»¹⁰. Нас у даному випадку цікавить лише той факт, що промислові прибутки

³ Фабрично-заводская промышленность и торговля в России.— СПб., 1896.— С. 410; Хромов П. А. Указ. соч.— С. 217; Гиндин И. Ф. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране.— В кн.: Свержение самодержавия.— М., 1970.— С. 53.

^{*} «Палімпсести,—пояснює Володимир Ілліч,—пергамент, на якому основний рукопис затертий і по затертому написано інше».

⁴ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 326.

⁵ Огановский Н. П. Сельское хозяйство, индустрия, рынок в XX веке.— М., 1924.— С. 27—28; Лященко П. И. История народного хозяйства СССР.— М., 1956.— Т. II.— С. 393; Струмилин С. Г. Статистико-экономические очерки.— М., 1958.— С. 680; Дихтяр Г. А. Указ. соч.— С. 79; Хромов П. А. Указ. соч.— С. 217; Лившин Я. И. Указ. соч.— С. 356.

⁶ Кругляк Б. А. Развитие капиталистических форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60—90-х роках XIX ст.— Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1980.— Вип. 14.— С. 51.

⁷ Кругляк Б. А. Развитие внутренней торговли на Украине в 60—90-х годах XIX века.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1976.— С. 21.

^{*} Підрахунки автора.

⁸ Струмилин С. Г. Указ. соч.— С. 674; Хромов П. А. Указ. соч.— С. 217.

⁹ Кругляк Б. А. Развитие капиталистических форм...— С. 50.

^{**} Підрахунки автора.

¹⁰ Лященко П. И. Указ. соч.— С. 292.

(якими б високими вони не були) майже в три рази поступалися торговельним.

По-друге, останні стимулювали постійне зростання торговельних обігів, які у 1900—1913 рр., за нашими підрахунками, перевищували промислові в 1,62 раза ¹¹.

По-третє, в кінці XIX — на початку XX ст. сформувалися єдині все-російські промисловий і товарний хлібний ринки. Це означало, що виник такий момент, коли коливання цін на ті чи інші вироби й товари, а також на хліб регулювалися по всій країні єдиною вартістю і більш-менш однаковою ринковою ціною. На початку XX ст. створилися сприятливі економічні умови й для завершення формування єдиного аграрного ринку.

Одним з регіонів Росії, де якісні зрушення відбувалися в системі внутрішньої торгівлі, була Україна. Це пояснювалося не тільки тим, що вона стала другим за значенням промисловим районом країни і займала значне місце у виробництві та реалізації сільськогосподарської продукції, а й особливостями її економічного розвитку. Справа в тому, як зауважував О. О. Нестеренко, що основна промисловість цього регіону створилася буквально за десять років (у 90-ті роки XIX ст.) ¹². На це свого часу вказував В. І. Ленін. «Вже кілька десятиріч, — писав Володимир Ілліч, — цілком визначився процес більш швидкого економічного розвитку півдня, тобто України...» ¹³. Промисловість там виникла переважно в акціонерній формі, що полегшувало її монополізацію. Тому не випадково, що на Україні функціонують великі монополії, створюються сприятливі умови для встановлення ними жорстокого контролю за внутрішньою торгівлею.

Вже в останній чверті XIX ст. у Росії і на Україні, зокрема, з'являються перші монополістичні об'єднання, які діють лише в галузі товарообігу, не зачіпаючи самого процесу виробництва. Спочатку вони виникли у вигляді так званих рингів і корнерів. Для них було притаманне насамперед те, що угоди між окремими підприємцями укладалися на якийсь певний строк, найчастіше на сезон, й головним чином для спекуляції сільськогосподарськими продуктами.

Вищою формою монополістичних об'єднань стали синдикати. На відміну від рингів і корнерів вони не тільки підписували угоди, а й займалися реалізацією готових товарів. Синдикати виникали передусім у тих галузях виробництва, продукція яких користувалася великим попитом на внутрішньому ринку і мала високу конкурентоспроможність у країні або у певній місцевості.

З кінця 90-х років XIX ст. у Росії швидко розвивається важка промисловість. У 1913 р., порівнюючи з 1890 р., темпи її розвитку становили 625%, а легкої — тільки 300% ¹⁴. Активно зростав попит на метал, паливо й продукцію вітчизняного машинобудування. Зокрема, на Україні зосереджувалася переважна частина вугільно-металургійної промисловості та значна частина машинобудування, особливо важкого і сільськогосподарського. Там розмішувалося понад 1/5 підприємств країни, вартість продукції яких становила 17,5% ¹⁵. На початку XX ст. у Росії виникають такі могутні синдикати, як «Продамет», «Продвугілля», «Дріт», «Цвях», «Продвагон» й інші, а одним з районів їх промислово-торговельної діяльності стає місцевий ринок на Україні.

Монополістичні об'єднання намагалися захопити у свої руки ринки збуту або поділити його на сфери впливу, витіснити конкурентів і вста-

¹¹ Лившин Я. И. Указ. соч.— С. 356.

¹² Нестеренко О. О. Назв. праця.— Ч. II.— С. 302.

¹³ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 125.

¹⁴ Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны.— М., 1957.— С. 13.

¹⁵ Хромов П. А. Указ. соч.— С. 66—67.

новити для себе низькі закупівельні ціни на сировину і високі — на продукцію їх підприємств. Капіталісти всіляко маскували цю мету, заявляючи, що вони дбають про головного покупця їх продукції, яким є народ¹⁶. Однак у деяких документах, яких, до речі, збереглося не так багато, наприклад, в анкеті «Відповіді товариств «Продвугілля», «Продамет», «Дріт», «Покрівля» про синдикати і трести», датованій 1913—1914 рр., на запитання про «мету майбутньої угоди» вони відповідали одноставно: «розширення ринку збуту, подолання конкуренції, контроль за цінами»¹⁷. Для досягнення цього було створено єдиний апарат, і кожний з учасників угоди (контрагент) позбавлявся права купувати договірні вироби та реалізовувати готову продукцію на ринку або через інші підприємства, які не входили до складу даного синдикату¹⁸. Коли в 1910 р. в Одесі було засновано комісію для організації консервного синдикату, її голова Г. І. Ді-Барбієрі закликав власників заводів приєднатися до створюваного об'єднання як єдиного засобу впорядкування продажу й збільшення масштабів збуту їх продукції тощо¹⁹.

Отже, головне завдання торговельного апарату полягало в забезпеченні монополіям панування на внутрішньому ринку й утримання цін на гранично високому рівні. Ці об'єднання, вказував В. І. Ленін, «...ділять між собою області збуту. Вони визначають кількість вироблюваних продуктів. Вони встановлюють ціни. Вони розподіляють між окремими підприємствами прибуток і т. д.»²⁰.

На Україні діями різноманітні монополії. Для одних з них вона становила тільки частину ринку для реалізації їх численних товарів, для інших — сфера економічного впливу поширювалася на певний її регіон, а для третіх — лише на окремі губернії й навіть повіти.

До першої групи монополій слід віднести синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Покрівля», «Продпаровоз», «Продруда», «Трубопрод» й ін. Найбільшим з них був «Продамет». Вартість проданої у 1912 р. через його контори продукції перевершувала, наприклад, «Продвугілля» майже в 2,5 раза, «Продвагон» — у 4, а «Покрівлю» — більш як у 8 разів. У цілому обсяг комерційних операцій, здійснюваних «Продаметом» (131 млн. крб.), був на третину більше, ніж у всіх названих вище монополій, узятих разом²¹.

У сферу торговельної діяльності монополій потрапив і місцевий ринок на Україні. Зокрема, «Продамет» поділяв його на чотири райони: Катеринославський, Київський, Одеський і Харківський з прилеглими до кожного з них губерніями²². «Продвугілля» мав свої представництва у Південному гірничовугільному, Чорноморському, Харківсько-Курському і Південно-Західному районах²³. До сфери дії синдикату «Цвях» у 1904 р. було віднесено Київський і Одеський, а «Трубопроду» — Харківський, Одеський та Київський райони. Отже, кожний з них діяв у найбільш промислово розвинутих районах України.

Вони встановлювали безпосередні контакти з різними підприємствами, виступаючи як споживачами, так і продавцями. Так, «Продвугілля» постачав промисловості 50,2% усієї видобутої ним сировини, 28,0% — залізницям, 4,1% — пароплавствам²⁴. Крім того, металургійним заво-

¹⁶ Промышленность и торговля.—1908.—№ 11.—С. 701.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 14, спр. 489, арк. 2.

¹⁸ Там же.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 575, оп. 1, спр. 585, арк. 1.

²⁰ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму // Повне зібр. творів.—Т. 27.—С. 298.

²¹ Цукерник А. Л. Указ. соч.—С. 19.

²² Там же.—С. 24—25.

²³ Мерцалов В. Г. Каменноугольная промышленность.—В кн.: Богатства СССР.—М., 1924.—Вып. II.—С. 41; Нетесин Ю. П. Указ. соч.—С. 125; Гливиц И. Потребление железа в России.—СПб., 1913.—С. 72.

²⁴ Мерцалов В. Г. Каменноугольная промышленность.—С. 41; Мерцалов В. Г. Потребление топлива в России.—В кн.: Журнал русского металлургического общества.—СПб., 1914.—Ч. I.—С. 46.

дам пропонувався кокс і побіжні продукти коксування. Залізна руда з керченських і криворізьких рудників надходила на підприємства двох товариств — Таганрозького металургійного та «Російський провіданс», а також «Продамету»²⁵. Згодом, після створення у 1908 р. синдикату «Продруда», який сконцентрував у своїх руках понад 4/5 її продажу, ця продукція постачалася металургійним підприємствам півдня через його контори²⁶. «Продамет» відправляв монополістичним об'єднанням «Трубопрод», «Цвях», «Дріт», «Продпаровоз», синдикату сільськогосподарських машин залізо різних сортів, а також державним заводам, зокрема київському «Арсеналу»²⁷ та залізниці.

Іншою формою їх діяльності було відкриття спеціальних контор, через які й здійснювалася значна частина торговельних операцій. На Україні вони зосереджувалися в центрах названих вище районів. Кожна з них користувалася монополічним правом торгівлі виробами синдикатів. Наприклад, у 1903 р. «Продамет» доручив їм збувати балки й швелери, а з 1904 р. — реалізувати чавунні водопровідні і каналізаційні труби та т. ін. В 1908 р. через контори на ринок стали надходити сортове, обручне, ресорне, вуглове і фасонне залізо, а також рудникові рейки²⁸. Через контори «Продамету», які функціонували на Україні, в 1909—1910 рр. було продано 22% листового й широкоштабового заліза, 20% балок, 35% бандажів і осей, 34% сортового заліза²⁹. Якщо взяти до уваги, що на частку «Продамету» припадало сортового заліза 88,08%, листового й універсального — 82,41%, балок і швелерів — 83,33%, бандажів — 74,06%, осей — 100% загального російського ринкового збуту³⁰, то стане очевидним, яку велику питому вагу мав місцевий ринок на Україні у споживанні залізобудівної продукції.

Синдикат «Продвугілля» через свої контори реалізував значну частину товарів. У 1912 р. на ринки найближчих районів було відправлено 108 млн. пудів цінної сировини (8,2% всього видобутого ним вугілля), а за допомогою залізниці — 898 млн. пудів (68,2%)³¹⁻³².

Потреба країни у паровозах і вагонах задовольнялася майже повністю за рахунок вітчизняного виробництва. «Продпаровоз» та «Продвагон» протягом 1907—1910 рр. реалізували 2420 вагонів та паровозів на суму 876 409 крб. 40% виробництва і, безумовно, збуту останніх припадало на Україну³³.

Торговельні контори синдикатів часто-густо свої операції здійснювали через посередництво великих фірм, які спеціалізувалися на окремих видах продукції монополій. Вони були зацікавлені у скороченні кількості оптових торговців й тому охоче йшли на угоди з такими фірмами, які намагалися одержати монополічне право на збут продукції синдикатів не тільки в підконтрольному районі, а й за його межами. Вони розподіляли між собою не тільки ринок, але й види продукції. Одні, наприклад, спеціалізувалися на реалізації лише листового, інші — сортового заліза, треті — швелерів, балок тощо. Нерідко такі посередницькі фірми об'єднувалися між собою, створюючи своєрідні картелі і синдикати, і диктували споживачам ціни на ті чи інші вироби. Так, ще в 1886 р. було засновано картель залізопрокатних і цвяхових заводів, що

²⁵ Тухалка В. Л. Железные и марганцевые руды.— В кн.: Богатства СССР.— М., 1925.— Вып. III.— С. 43, 46.

²⁶ Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности.— М., 1910.— С. 90.

²⁷ Київ. міськ. держарх., ф. 338, оп. 2, спр. 311, 333, 347.

²⁸ Кафенгауз Л. Б. Указ. соч.— С. 80—86.

²⁹ Цукерник А. Л. Указ. соч.— С. 75; Гливиц И. Указ. соч.— С. 89.

³⁰ Лось Ф. Е. Робітничий клас на Україні в 1907—1913 рр.— К., 1962.— С. 39.

³¹⁻³² Мерцалов Г. В. Каменноугольная промышленность.— С. 39.

³³ Карелин А. П. Монополии в паровозо- и вагоностроительной промышленности в России.— В кн.: Вопр. ист. капиталистической России: Проблема многоукладности.— Свердловск, 1978.— С. 159; Гливиц И. Железная промышленность России.— СПб., 1911.— С. 80; Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности, положение пролетариата Украины конца XIX — начала XX в.— К., 1954.— С. 37—38.

спеціалізувався на збуті лише їх продукції. Власники фірм, що ввійшли до нього, встановили єдину ціну й були позбавлені права без його дозволу самостійно їх змінювати³⁴. Утворився своєрідний синдикат, який продавав балки й швелери «Продамету». Торговельні монополії були цілком залежні від виробничих синдикатів. Наприклад, «Цвях» кожного року видавав картелю премії залежно від розміру покупки. В 1906 р. перед ним було поставлено умову купити не менш як 1 млн. 200 тис. пудів дротяних виробів. За це було видано премію по 12 коп. за пуд.

Синдикат «Продвугілля» зобов'язав Московську торгову фірму забрати в 1909 р. не менш як 60% відправленого в Московський район допесцького вугілля. За невиконання цього зобов'язання остання повинна була сплачувати неустойку³⁵. Торгові фірми не раз намагалися вирватися з залізних лабетів синдикатів. Так, у 1907 р. деякі з них спробували бунтувати проти «Продамету». Обминувши спеціальні контори, вони уклали з деякими контрагентами синдикату угоду на закупку заліза нібито для вивозу за кордон. Насправді цей метал реалізовувався на внутрішньому ринку. Це зробити було легко, оскільки, за митними правилами, товар, який вивозився з Росії, внаслідок встановлення його низької якості на місці призначення міг бути повернений назад безмитно. Знайти спосіб для фіктивного бракування продукції для фірм не становило великих труднощів. «Продамет» відчув, що подібні операції можуть серйозно підірвати його монопольне становище на внутрішньому ринку. Виходячи з цього, він попередив своїх контрагентів, що більше не допустить таких порушень укладеної між ними угоди й за договором 1912 р. заборонив усяку торгову самостійність фірм³⁶. Відтоді контрагенти були позбавлені будь-якої виробничої та комерційної незалежності й повністю підпорядковували свої дії центральному апарату «Продамету». Отже, як у виробництві товарів, так і в торгівлі ними поглибився процес монополізації, і «Продамет» набув усіх рис тресту.

Підвищення попиту на сільськогосподарське машинобудування прискорило процес монополізації цієї галузі виробництва. В 1907 р. відбулося злиття трьох найбільших фірм півдня Росії — Р. і Т. Ельворта (Елисаветград), Гена (Одеса), О. Коппа (Олександрівськ) з постійним правлінням у Москві й капіталом у 1,5 млн. крб.³⁷. Однак високі монопольні ціни на метал та вугілля не давали йому можливості конкурувати з іноземними фірмами. На деякий час він припинив свою діяльність. В 1913 р. почав її знову. Синдикат на той час об'єднував уже 18 найбільших фірм і зосередив у своїх руках 73% виробництва сівалок та 72% — іншого сільськогосподарського знаряддя³⁸. Ціни на цю продукцію відразу ж різко підскочили. Більша частина виробів реалізовувалася через його власні, а також посередницькі торговельні склади.

Застосовуючи нові форми та методи торгівлі, монополії використовували й старі, які збереглися з феодальних часів, зокрема великі ярмарки. Це не випадково, адже Росія за складом населення лишалася селянською країною і була обплутана численними феодально-кріпосницькими пережитками, які позначилися на її економіці, в тому числі на торгівлі. В кінці XIX ст. залізо на Київській контрактній надходило з Німеччини й замовлялося споживачем через постійних агентів її торгових фірм, які були в місті³⁹. На початку XX ст. їх було витіснено з ринку і з того часу на Київській біржі вже пропонувався метал вітчизняних підприємств⁴⁰. Особливо великі операції із залізом через Харківську кам'яновугільну і залізоторговельну біржу та на ярмарках Харкова здій-

³⁴ Загорский С. О. Синдикаты и тресты.— СПб., 1914.— С. 85—86.

³⁵ Там же.— С. 160—161.

³⁶ Цукерник А. Л. Указ. соч.— С. 158—159.

³⁷ Загорский С. О. Указ. соч.— С. 112.

³⁸ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— Ч. II.— С. 416—417.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 626, спр. 277, арк. 13.

⁴⁰ Там же, оп. 634, спр. 724, арк. 13.

снював «Продамет»⁴¹. На бердичівському Успенському ярмарку з початку XX ст. діяли агентства підприємств сільськогосподарського машинобудування, які пропонували свою продукцію поміщицьким економіям і куркульським господарствам⁴².

Отже, синдикати, монополізуючи й розширюючи масштаби реалізації вироблюваної заводами продукції, створили для цього спеціальний розгалужений торговельний апарат, який був покликаний не допустити вільної конкуренції та ціноутворення на внутрішньому ринку й забезпечити панування монополістичного капіталу в такій важливій високопробутковій галузі економіки, як внутрішня торгівля.

Однією з його основних функцій було утримання високих цін на синдикувану продукцію. Невипадково у секретних документах про створення в 1902 р. «Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів («Продамет») говорилося, що його метою є підписання контрактів за більш високими цінами, які встановлюються на ринку в разі вільної конкуренції⁴³. Дійсно, початок його функціонування відразу ж ознаменувався підвищенням цін на залізо, особливо на півдні Росії, де він на той час майже не мав конкурентів. Так, у Харкові в грудні 1902 р. його вартість підскочила з 1 крб. 40 коп. за пуд до 1 крб. 70 коп. Це, в свою чергу, зумовило збільшення виробництва металу й викликало посилення конкуренції з боку позасиндикатних фірм, що швидко виникали. Внаслідок цього «Продамет» на деякий час скоротив обсяг реалізації заліза і на 10% знизив ціни на нього⁴⁴. З 1908 р., витіснивши фірми з ринку, він знову підвищив їх на 15%⁴⁵. В 1909 р. цей процес продовжувався. В 1914 р. їх індекс зріс майже в 1,5 раза⁴⁶.

Таку політику втілювали в життя й інші монополії. Синдикати не тільки впливали на зростання цін, а й змушували споживачів купувати невигідну, дорогу продукцію, погрожуючи, що інакше вони відмовляться від будь-яких ділових контактів з ними. Наприклад, об'єднання «Покрівля» в 1908 р. у Харкові продикувало такі умови, за якими 20% дешевого дахового заліза відпускатися їм лише тоді, коли придбають 80% дорогих сортів⁴⁷. Приблизно таку ж норму відпуску вугілля встановив і «Продвугілля».

Одним із засобів, який давав можливість монополіям конкретно реалізовувати політику високих цін, був штучно створюваний «товарний голод». З цією метою синдикати спеціально зменшували обсяг виробництва того чи іншого виду продукції, створювали дефіцит відповідної сировини й готового промислового товару. Так, наприклад, торговельні контори «Продвугілля» уважно вивчали кон'юнктуру внутрішнього ринку й відповідно до цього встановлювали граничні межі виробництва та ціни на продукцію шахт Донбасу. Виробнича потужність останніх повністю не використовувалася. Зокрема, в 1907 р. коефіцієнт введення її в дію становив лише 80%, а згодом постійно зменшувався: в 1908 р. — до 74, в 1909 р. — 73, в 1910 р. — до 65%. І в роки промислового піднесення, незважаючи на підвищений попит, цей синдикат продовжував стримувати видобуток вугілля.

Дослідження торговельної діяльності монополій дає можливість зробити висновок, що в основному вона охоплювала лише промислово розвинуті райони. Значні ж території, де переважало сільське населення й функціонували дрібні підприємства та кустарні промисли, дуже повільно втягувалися в орбіту дії монополістичного капіталу. До того ж

⁴¹ Отчет комитета Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи за 1907 год. — Харьков, 1908. — С. 358—360.

⁴² Торгово-промышленная газета. — 1902. — 27 авг.

⁴³ Цукерник А. Л. Указ. соч. — С. 22.

⁴⁴ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности... — С. 122.

⁴⁵ Финансовое обозрение. — 1910. — № 7. — С. 4.

⁴⁶ Гефтер М. Я. Царизм и монополистический капитал в металлургии. — Ист. зап. АН СССР. — М., 1953. — Вып. 43. — С. 107 (Підрахунки автора).

⁴⁷ Финансовое обозрение. — 1910. — № 7. — С. 4.

низька купівельна спроможність селянства також значно обмежувала місткість внутрішнього ринку. Невипадково організатор «Продамету» І. І. Ясюкович говорив: «Дайте нам покупця, який би мав купівельні кошти, й іншого заохочення ми не вимагаємо»⁴⁸. Таким покупцем, особливо після століпінської аграрної реформи, дедалі частіше ставали куркулі. Їм потрібні були залізо різних сортів, машини та реманент для сільського господарства. Споживачем металу й деякого сільськогосподарського реманенту була й частина середнього селянства. Торгівлю цими виробами для села намагалися зосередити в своїх руках земства. Вони відкривали спеціалізовані склади у повітових містах, волосних центрах та великих селах. Тільки за 1901—1907 рр. обсяг їх торгівлі згаданими вище товарами подвоївся⁴⁹. За той же період вартість металу, проданого на Україні із земських складів Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Харківської і Чернігівської губерній, за нашими підрахунками, зросла в 1,2, а продаж сільськогосподарських машин і реманенту — майже у 2,2 рази⁵⁰.

Земства прагнули до певної самостійності в такого роду господарській діяльності. На їх прохання 27 липня 1902 р. було видано урядовий циркуляр, згідно з яким вони здобули право замовляти залізо і сільськогосподарські машини не на заводах, а безпосередньо через найближчі біржі, де підприємства мали своїх постійних представників. Неабияку роль у цьому відігравала Харківська кам'яновугільна залізоторгова біржа, яка на початку ХХ ст. перетворилася в значний і єдиний (подібного роду) торговий центр на Лівобережній Україні. Земства мали також право брати в Державному банку під замовлені залізо й машини позику у розрахунок 4% річних⁵¹. Крім того, на початку ХХ ст. вони почали створювати своєрідні торговельно-оптові організації, які, встановлюючи безпосередні ділові контакти із зарубіжними фірмами по виробництву та збуту сільськогосподарських машин, закуповували їх продукцію⁵².

Зрозуміло, що монополістичний капітал не міг залишити поза увагою цей більш-менш постійний ринок для реалізації своїх товарів. У зв'язку з цим на ХХVI—ХХVIII з'їздах гірничопромисловців півдня Росії було поставлене питання про встановлення ділових контактів із земствами. Спеціальна комісія, створена для вивчення цієї проблеми, рекомендувала надати їм деякі тимчасові пільги, але за умови, щоб вони купували продукцію лише вітчизняних металургійних і машинобудівних заводів⁵³.

З початку ХХ ст. в Росії і на Україні зростає кооперативний рух. Пік його інтенсивності припадає на 1905—1914 рр., саме на той період, коли почали створюватися промислові й торговельні монополії. У своїй діяльності вони виявляли великий інтерес до кооперативів і встановлювали з деякими з них безпосередні зв'язки.

Монопольне становище на внутрішньому ринку здобувалося в жорстокій конкурентній боротьбі. Так, із часу заснування «Продамет» повів її проти металургійних монополій Уралу і поступово витіснив їх не тільки з місцевого ринку на Україні, а й з ряду інших. Синдикат заснував торговельні агентства для Уралу та Західного Сибіру в Челябінську, для Східного Сибіру та Забайкалля — в Ташкенті тощо⁵⁴. До 1913 р. він

⁴⁸ Лившин Я. И. Указ. соч.— С. 359.

⁴⁹ Кафенгауз Л. Б. Указ. соч.— С. 179—181.

⁵⁰ Материалы по вопросу о деятельности земств империи по снабжению населения кровельным и сортовым железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями.— Харьков, 1903.— С. 13—14; Земская торговля железом, сельскохозяйственными машинами и орудиями в 1901—1907 гг.— Харьков, 1909.— С. 4—5.

⁵¹ Материалы по вопросу о деятельности земств... — С. 1—2.

⁵² Торгово-промышленная газета: Прибавление к № 259.— 1902.— 23 нояб.

⁵³ Материалы по вопросу о деятельности земств... — С. 3; Торгово-промышленная газета: Прибавление к № 256.— 1902.— 18 нояб.

⁵⁴ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности.— С. 121.

уже повністю контролював ринки Північно-Західної й Центральної Росії, куди входили такі великі індустріальні центри, як Петербург і Москва⁵⁵.

Боротьбу з конкурентами вів і синдикат «Продвугілля», причому не тільки проти монополій, а й споживчої кооперації. Остання намагалася поліпшити матеріальне становище своїх членів, продаючи їм паливо по цінах, які були нижче ринкових. Коли один з таких кооперативів — харківське товариство «Труд» — у 1907 р. відкрив склад палива, згаданий синдикат застосував різні методи нейтралізації свого конкурента. Він заснував цілу мережу крамниць для продажу вугілля, знизив на нього ціну до такого рівня, що споживачам стало невигідно купувати його в кооперативі. Після того, як «Труд» повністю розорився і змушений був припинити свою діяльність, «Продвугілля» знову різко підвищив вартість палива⁵⁶. Характеризуючи такого роду торговельну діяльність монополій, В. І. Ленін відзначав, що це вже «...не конкуренційна боротьба дрібних і великих... підприємств. Перед нами — удушення монополістами тих, хто не скоряється монополії, її гнітові, її сваволі»⁵⁷.

До другої групи монополій належали, як вказувалося вище, ті, що панували в основному на місцевому ринку України або в певному її регіоні. Їх виникнення диктувалося, як правило, кон'юктурою даного ринку, прагненням завоювати провідне становище на ньому й підтримувати високий рівень цін. Серед них були створені в 1901—1903 рр. синдикати цементних заводів та джутовий, товариство по виробництву міцного дроту для електрики, які контролювали виробництво і збут продукції на півдні України⁵⁸.

До третьої групи належали синдикати, сфера впливу яких обмежувалася територією губернії. Це були, передусім, цегельні й вапняні монополії об'єднання. Вони діяли в Київській, Катеринославській і Харківській губерніях⁵⁹. Виникали синдикати й в інших галузях виробництва. Більша частина їх ховалася під вивіскою акціонерних товариств і фірм. Тільки в Одесі у 1914 р. їх налічувалося понад 320⁶⁰.

Монополії другої і третьої груп, крім спеціальних торговельних контор, використовували заклади стаціонарної торгівлі, а також діючі на базарах склади та велику армію перекупників. Вони укладали контракти з власниками магазинів і крамниць, надсилали їм товари лише за зумовленими цінами й дбали про утримання їх граничного рівня.

Однією з характерних рис внутрішньої торгівлі у період імперіалізму стала широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал з промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни, зокрема металевому. Вони спекулювали цеглою, цементом, мануфактурними виробами тощо.

Отже, монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат. За його допомогою забезпечувалося майже цілкове панування синдикатів на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність усієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували собі великі ярмарки й базари. Монополістичні об'єднання встановили жорстоку диктатуру цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Цей висновок підтверджують численні факти. Так, за період з 1909 по 1913 рр. прибутки найбільших південних металургійних товариств збільшилися

⁵⁵ Цукерник А. Л. Указ. соч.— С. 151—152.

⁵⁶ Балабанов М. История рабочей кооперации в России: Очерки по истории рабочего кооперативного движения.— Киев, 1923.— С. 134.

⁵⁷ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 302.

⁵⁸ Загорский О. С. Указ. соч.— С. 105, 106—109; Лившин Я. И. Указ. соч.— С. 38.

⁵⁹ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности.— С. 39; Финансовое обозрение.— 1910.— № 6.— С. 13; Гольдштейн И. М. Благоприятна ли русская действительность для синдикатов и трестов.— М., 1913.— С. 44—45.

⁶⁰ Загоруйко В. А. Формування і крах державно-монополістичного капіталу на Півдні України.— УІЖ.— 1972.— № 8.— С. 67.

з 9 до 32%. Напередодні першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4%, тобто в 2 рази більше, ніж у дворян-землевласників⁶¹. Звичайно, що їх левову частину одержував монополістичний капітал. Уся політика монополій була спрямована на забезпечення лише своїх матеріальних інтересів. Їй увесь торговельний капітал — від великих підприємців і до дрібних торговців — намагався урвати побільше за рахунок трудящих. Отже, за своєю соціальною спрямованістю внутрішня торгівля епохи імперіалізму була антинародною. Наслідком її було постійне підвищення цін, обмеження купівельної спроможності людей праці, зменшення реальної заробітної плати робітників та реальних доходів селян, різке погіршення їх матеріального становища. Все це зумовлювало загострення соціальних конфліктів. Таким чином, і в цій, одній з важливих галузей економіки Росії назрівали передумови соціалістичної революції.

⁶¹ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.— М., 1975.— С. 127.

ТРУДОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО МОЛОДІ СРСР І НДР У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В 70-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр.

Н. В. КРИВЕЦЬ (Київ)

Успішний розвиток соціалістичної економічної інтеграції є результатом постійного піклування братніх комуністичних і робітничих партій про зміцнення господарських та політичних зв'язків країн соціалістичної співдружності.

На Економічній нараді держав — членів РЕВ на найвищому рівні, що відбулася 12—14 червня 1984 р. в Москві, відзначалося, що практика повністю підтвердила «правильність і своєчасність колективно виробленого курсу на поглиблення співробітництва і розвиток соціалістичної економічної інтеграції, які стали важливим фактором всебічного прогресу кожної з братніх країн і зближення рівнів їх економічного розвитку»¹.

Виявом історичного процесу зближення соціалістичних держав та націй є, зокрема, розвиток відносин між Радянським Союзом і Німецькою Демократичною Республікою, їх всебічне співробітництво у галузі політики, економіки й ідеології. Дедалі зростаючу роль у ньому відіграє суспільно-політична активність широких трудящих мас.

Плодотворне співробітництво СРСР і НДР створило об'єктивні умови для зростання трудової активності молоді обох країн та її авангарду — ВЛКСМ і Спілки вільної німецької молоді (СВНМ). Ленінський комсомол та СВНМ у 70-ті — на початку 80-х років помітно активізували свою роботу по залученню юнаків і дівчат до широкої участі в реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. У досліджуваний період їх увага концентрувалася на таких найважливіших завданнях, як мобілізація молодого покоління на активну участь у будівництві соціалізму й комунізму, розв'язання завдань науково-технічної революції, реалізація Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції; спільна участь молоді в спорудженні найважливіших об'єктів Ради Економічної Взаємодопомоги; взаємний обмін передовим виробничим досвідом у справі залучення молодих працівників до боротьби за підвищення ефективності суспільного виробництва; коор-

¹ Рад. Україна.— 1984.— 16 черв.

динація зусиль молодих учених та спеціалістів обох держав у розробці науково-технічних проблем; шефство молоді над якісним і своєчасним випуском та доставкою експортно-імпоротної продукції; розвиток ділових зв'язків між підприємствами й науково-дослідними установами, які співробітничать на основі міждержавних угод; розвиток інтернаціонального соціалістичного змагання молодіжних виробничих колективів Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки й ін.

Новою перспективною формою співробітництва країн — членів РЕВ, у тому числі СРСР і НДР, стало об'єднання їх трудових та матеріальних ресурсів на багатосторонній основі з метою будівництва нових народногосподарських об'єктів для одержання палива, сировини й інших видів продукції, в яких зацікавлені ці держави.

Перед юнаками і дівчатами Радянського Союзу, Німецької Демократичної Республіки, інших братніх країн відкрилися нові рубежі у розвитку їх взаємозв'язків, розширилися форми безпосереднього трудового співробітництва братніх спілок молоді. Це насамперед стосується їх колективного шефства над спорудженням та експлуатацією важливих народногосподарських об'єктів у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги.

В умовах швидкого розвитку співробітництва країн соціалістичної співдружності й соціалістичної економічної інтеграції з кожним роком з'являється дедалі більше об'єктів, що споруджуються зусиллями кількох держав соціалізму. У 70-і — 80-і роки молодь СРСР і НДР брала активну участь у будівництві атомної електростанції «Норд», найбільших в Європі ТЕЦ — «Тірбах», «Боксберг», «Хагенвердер», «Єншвальде», газопроводу «Союз», Усть-Ілімського целюлозно-паперового комбінату, Кнембаєвського азбестового гірничозбагачувального комбінату, газопроводу «Уренгой—Помари—Ужгород» та ін.

Одним з найбільш яскравих прикладів ефективності об'єднаних зусиль країн — членів РЕВ стала найбільша в Європі газотранспортна система, що пролягала від Оренбурга до західного кордону СРСР (1974—1978 рр.). Під час спорудження цього об'єкту відкрилися нові можливості для дальшого розвитку й поглиблення трудового співробітництва, з'явилися нові перспективні форми взаємозв'язків між Ленінським комсомолом і СВНМ, іншими спілками молоді братніх держав.

В 1975 р. ЦК ВЛКСМ оголосив будівництво газопроводу «Союз» Всесоюзною ударною комсомольською будовою й разом з молодіжними спілками соціалістичних країн взяв над нею шефство. СВНМ у свою чергу назвала спорудження «Союзу» центральним молодіжним об'єктом². 26 березня 1975 р. на мітингу молоді у Берліні в зв'язку з від'їздом перших добровольців на будівництво газопроводу було прийнято листа на ім'я Генерального секретаря ЦК СЄПН товариша Е. Хонеккера. У ньому відзначалося: «Разом з комсомольцями ми виконаємо в країні Леніна наш патріотичний та інтернаціональний обов'язок, ... зробимо своєю працею вагомий внесок у зміцнення братерського союзу із СРСР, Ленінським комсомолом»³. Понад 6 тис. членів Спілки вільної німецької молоді, які приїхали для спорудження «Союзу» (там працювало чимало спеціалістів з Німецької Демократичної Республіки)⁴, мали можливість вивчати досвід Ленінського комсомолу і, в свою чергу, поділитися з ними своїм.

Надаючи важливого значення дальшому підвищенню ролі комсомольців та молоді в будівництві цього унікального об'єкту, Бюро ЦК ВЛКСМ 12 липня 1976 р. прийняло постанову «Про роботу комсомольських організацій у зв'язку із спорудженням газопроводу Оренбург—Західний кордон СРСР». У ній, зокрема, підкреслювалося: «Найперший обов'язок комітетів комсомолу забезпечити у взаємовідносинах із зару-

² Geschichte der Freien Deutschen Jugend.— Berlin, 1982.— S. 597.

³ Neues Deutschland.— 1975.— 27 März.

⁴ Vom X. zum XI. Parlament.— Berlin, 1981.— S. 46.

біжними друзями атмосферу товариства й братерства, всебічно сприяти розширенню професійно-ділових, особистих контактів з радянською молоддю. Добиватися, щоб кожний комсомольський працівник, активіст, кожний комсомолец своєю самовідданою працею, активною суспільно-політичною роботою показав би для представників братніх спілок молоді приклад відповідального ставлення до дорученої справи, був би зразком високих ідейно-моральних і професійних якостей»⁵.

Відповідно до постанови на будівництві газопроводу було створено штаб ЦК ВЛКСМ та комсомольські штаби на його окремих ділянках для координації дій різних відомств й організацій. Штаб ЦК ВЛКСМ, комітети комсомолу областей, міст і районів, по території яких проходило спорудження четвертої ділянки об'єкту, де працювали юнаки й дівчата з НДР, проводили роботу по мобілізації будівельників на довстрокове виконання планів та соціалістичних зобов'язань, розробляли конкретні заходи по дальшому поліпшенню шефства над будовою. Серед них найбільш ефективними були такі: створювані при міськкомах і райкомах комсомолу ради по інтернаціональних зв'язках з молодими будівельниками Німецької Демократичної Республіки, до роботи в яких залучалися представники культурно-освітніх органів, будівельних та спортивних організацій і навчальних закладів; організація при обкомах, міськкомах та райкомах комсомолу штабів по шефству над спорудженням газопроводу; розроблення спільних планів роботи обкомів, міськкомів і райкомів ВЛКСМ з територіальними первинними організаціями СВНМ; проведення спільних семінарів, активів, пленумів, конференцій представників обох країн для обміну досвідом роботи; укладення договорів про соціалістичне змагання між комсомольсько-молодіжними колективами й бригадами будівельників з НДР; проведення спільних конкурсів професійної майстерності, шкіл передового досвіду, колективних виставок науково-технічної творчості молоді та ін.; спільні екскурсії й походи по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу, відзначення знаменних дат і ювілеїв у житті братніх держав та міжнародного молодіжного руху; проведення в дні національних свят обох народів тематичних вечорів, вікторин, книжкових виставок, виступів колективів художньої самодіяльності й ін.

Із самого початку на будівництві газопроводу «Союз» набули розвитку різні форми інтернаціональних зв'язків. Однією з найбільш діючих стало соціалістичне змагання. Важливу роль у його виникненні відіграла постанова Бюро ЦК ВЛКСМ від 12 липня 1976 р., в якій відзначалася необхідність «розгорнути широке соціалістичне змагання серед молодих будівельників газопроводу, активно залучати до нього молодіжні колективи національних ділянок соціалістичних країн»⁶. По узгодженню з братніми спілками молоді Центральний Комітет комсомолу встановив для нагородження кращих молодіжних бригад — переможців соціалістичного змагання — перехідні вимпели ЦК ВЛКСМ та загону радянських космонавтів (по одному для колективів ЧСРСР, УНР, ПНР і НДР)⁷. Молодіжні колективи СРСР та Німецької Демократичної Республіки — переможці соціалістичного змагання — нагороджувалися також прапорами ЦК СЄПН, Почесним Червоним прапором ЦК ЛКСМУ, Почесним прапором будівельників БАМу, який було передано СВНМ на III фестивалі дружби молоді Радянського Союзу і НДР у м. Гале, прапорами, почесними вимпелами й грамотами ЦК ЛКСМУ, обкомів, міськкомів та райкомів комсомолу.

Комітети комсомолу й Спілки вільної німецької молоді газопроводу посилили увагу до організації соціалістичного змагання, почали краще використовувати різноманітні засоби залучення будівельників до руху за високопродуктивну, творчу працю. Так, цікавою формою вияву

⁵ Документи ЦК ВЛКСМ.— 1976.— М., 1977.— С. 109.

⁶ Там же.— С. 108.

⁷ Там же.

трудової активності молоді СРСР і Німецької Демократичної Республіки було змагання, яке розгорнули в 1975 р. первинні організації СВНМ за почесне право носити імена Героїв Радянського Союзу. 128 колективів німецьких будівельників включилися у нього. Наприкінці 1977 р. вже 68 їх бригад були удостоєні цієї високої честі⁸. Широкого розвитку набуло також трудове суперництво й взаємодопомога між молодими робітниками НДР та комсомольсько-молодіжними колективами тих областей, де вони працювали. 86 з 134 німецьких молодіжних бригад уклали договори із своїми радянськими друзями про соціалістичне змагання, які передбачали дострокове виконання планів, підвищення продуктивності праці, економію матеріалів і енергії, піднесення культурно-виховної й спортивної роботи тощо.

На спорудженні газопроводу «Союз» народилася така нова форма співробітництва молоді, як спільні інтернаціональні бригади. Робота в них стала для молодих робітників своєрідною школою міжнародного передового досвіду.

Значною подією у 1977 р. була інтернаціональна естафета трудової слави «Траса дружби», присвячена 60-річчю Великого Жовтня. На всіх ділянках, де вона проходила, організовувалися спільні суботники на найважливіших об'єктах будівництва, «вахти дружби», дні ударної праці, трудових рекордів.

Спорудження газопроводу «Союз» стало яскравим виявом соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення дружби та співробітництва молодого покоління СРСР і Німецької Демократичної Республіки, допомогло вихованню в робітників розуміння загальних інтернаціональних завдань у будівництві соціалізму й комунізму. Багатий досвід трудового співробітництва молоді СРСР та НДР, нагромаджений під час будівництва газопроводу «Союз», становить велику цінність. Найбільш перспективні його форми набули дальшого розвитку на спорудженні іншого важливого народногосподарського об'єкту країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги — газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород.

ЦК ВЛКСМ згідно з постановою його Бюро «Про участь комсомольських організацій у будівництві системи магістральних газопроводів у 1981—1985 рр.» від 9 вересня 1981 р. оголосив спорудження газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород всесоюзною ударною комсомольською будовою⁹⁻¹⁰. Разом з радянськими робітниками на спорудженні цього важливого об'єкту соціалістичної економічної інтеграції несли трудову вахту молоді будівельники з Німецької Демократичної Республіки, якій було відведено в цій будові дві ділянки — 126 км в Івано-Франківській області й 420 км — у Липецькій. СВНМ назвала їх центральним молодіжним об'єктом республіки¹¹. Крім цього, молодим будівельникам з НДР треба було спорудити 7 компресорних станцій, а також ряд об'єктів виробничого і соціально-побутового призначення¹².

Участь молодіжних бригад Німецької Демократичної Республіки у будівництві газопроводу на території СРСР є свідченням того, що Соціалістична єдина партія Німеччини довіряє молоді відповідальні завдання. На X з'їзді СЄПН Генеральний секретар її ЦК Е. Хонеккер підкреслював: «Ми будемо й надалі дотримуватися принципу, що виправдав себе — повністю довіряти молоді та покладати на неї велику відповідальність. При цьому особливу увагу ми повинні приділяти робітничій молоді»¹³. В листі, направленому на ім'я Е. Хонеккера, молоді будівельники — члени перших бригад Спілки вільної німецької молоді, які відправлялися на спорудження газопроводу, — запевнили керівництво Соціалістичної єдиної партії Німеччини у тому, що взяті на себе високі

⁸ Кулинич И. М. Трасса братского сотрудничества. — Киев, 1980. — С. 63.

⁹⁻¹⁰ Документы ЦК ВЛКСМ, 1981. — М., 1982. — С. 125.

¹¹ Junge Welt. — 1982. — 17 Febr.

¹² Молодежь ГДР в 80-е годы. — Дрезден, 1982. — С. 32.

¹³ X съезд Социалистической единой партии Германии. — М., 1982. — С. 151.

зобов'язання вони з честю виконають. Зокрема, вони писали: «Ми зробимо центральний молодіжний об'єкт «Газова траса» школою комуністичного виховання, прикладом боротьби за високу ефективність і високу якість, кузницею кадрів робітничої молоді й центром цікавої та багатосторонньої діяльності СВНМ»¹⁴.

Дружба радянської й німецької молоді на будівництві газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород міцніла з кожним днем. Тісне співробітництво між Вінницьким, Закарпатським, Івано-Франківським і Тернопільським обкомами ЛКСМУ та первинними організаціями Спілки вільної німецької молоді на спорудженні траси збагатило цікавим досвідом обидві сторони. Договори про дружбу й співробітництво між ними передбачали проведення соціалістичного змагання, інтернаціональних конкурсів професійної майстерності, естафет ударних справ і т. п. В них знайшли відображення не тільки суто виробничі завдання, а й такі питання, як зміцнення та поглиблення відносин дружби і братерства, виховання свідомих борців за комуністичні ідеали, ініціативних трудівників. Широкого розвитку набули зустрічі комсомольських працівників з активом СВНМ, проведення спільних зборів, різних семінарів, участь молодих будівельників НДР у роботі зльотів передовиків виробництва, пленумів райкомів комсомолу, взаємний обмін інформацією про досягнення в ідейно-виховній та внутріспілковій роботі.

Спорудження газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород називають будовою століття. У виконанні замовлень для неї брали участь сотні підприємств. Незважаючи на величезні масштаби робіт, трудові колективи Радянського Союзу прагнули достроково виконати зобов'язання по спорудженню газової магістралі. Особливо це стало важливим, коли адміністрація Рейгана намагалася зірвати її будівництво, застосувавши ембарго на постачання замовленого устаткування й техніки для газопроводу. Трудові колективи підприємств і організації ряду міністерств виступили з патріотичною ініціативою — забезпечити своєчасне введення об'єкту в дію. Вона знайшла гарячий відгук серед радянської молоді. Так, у постанові Секретаріату ЦК ВЛКСМ «Про заходи по дальшому посиленню шефства комсомолу над спорудженням системи магістральних газопроводів північ Тюменської області — центральні райони Європейської частини СРСР та експортного газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород» від 24 серпня 1982 р. підкреслювалось: «У відповідь на дискримінаційні заходи адміністрації США, спрямовані на зрив строків введення газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород, радянська молодь твердо заявляє про свою рішучість ударною працею довести, що експортний газопровід буде введено в дію своєчасно й з високою якістю»¹⁵.

З метою успішного розв'язання цих завдань молоді будівельники магістралі прийняли підвищені соціалістичні зобов'язання, взяли шефство над виготовленням вітчизняної техніки, розгорнули змагання за принципом «Робітничої естафети», під час якого у ряді комсомольських організацій країни народилися цінні починання та ініціативи¹⁶.

Молоді будівельники з Німецької Демократичної Республіки підтримали рішення комсомольців достроково завершити всі роботи, виконати поставлені перед ними завдання. Саме в процесі спорудження таких об'єктів, як траса Уренгой—Помари—Ужгород, коли молодих робітників об'єднують єдині конкретні завдання і загальна мета, виникають сприятливі умови для більш ефективного й наочного трудового суперництва, повсякденного обміну досвідом роботи.

З усіх робітників з НДР, які приїхали на будівництво газопроводу, — 3 тис. були членами СВНМ¹⁷. На спорудженні ділянки, відведеної Німецькій Демократичній Республіці, працювали 134 молодіжних колек-

¹⁴ ГДР, 1982.— № 8.— С. 2.

¹⁵ Документи ЦК ВЛКСМ. 1982.— М., 1983.— С. 174.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Neues Deutschland.— 1983.— 27 Sept.

тиви¹⁸. Всі вони, за прикладом Ленінського комсомолу, змагалися за право носити імена Героїв Радянського Союзу¹⁹. Між первинними комсомольськими організаціями Івано-Франківської, Вінницької та Закарпатської областей і молодіжними колективами з НДР, які працювали на будівництві газопроводу, щороку укладалися договори про соціалістичне змагання. Так, лише в Івано-Франківській області за 1982—1983 роки їх підписали 17 комсомольсько-молодіжних колективів²⁰.

Для переможців соціалістичного змагання комітети комсомолу встановили перехідні Червоні прапори та вимпели «Кращій молодіжній бригаді», а для кращих трудових колективів Німецької Демократичної Республіки — пам'ятний Червоний прапор «Переможцю соціалістичного змагання у рік Карла Маркса». Першими його володарями стали молоді будівельники компресорної станції поблизу міста Бар Вінницької області, які добилися найкращих показників по підсумках інтернаціонального змагання за півріччя 1983 р.²¹.

Дружба радянських та німецьких будівельників, широко розгорнуте соціалістичне змагання між ними допомогли молодим робітникам з НДР успішно виконати свої зобов'язання, здати всі об'єкти траси достроково й з високою якістю.

На пірвоку раніше визначеного часу вони зварили «червоний стик» на 137-кілометровій ділянці трубопроводу між Богородчанами і Гусятином²². Від імені молодих будівельників Німецької Демократичної Республіки, які працювали на спорудженні газопроводу, Бернд Готтштрейн рапортував конгресу робітничої молоді, який проходив у Берліні в червні 1983 р.^{*}, що напередодні відкриття форуму був зварений останній шов на ділянці, прокладення якої було доручено будівельникам з НДР²³.

Важливою подією для радянських та німецьких молодих робітників став VI фестиваль дружби молоді СРСР і Німецької Демократичної Республіки, який відбувся у жовтні 1983 р. в Києві. Юнаки і дівчата з НДР вирішили зробити форуму трудовий подарунок. 50 об'єктів на своїй ділянці траси члени Спілки вільної німецької молоді оголосили фестивальними — й усі вони були здані в експлуатацію у дні проведення цього свята дружби²⁴.

Під час зустрічі делегації учасників і почесних гостей VI фестивалю дружби молоді Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки з будівельниками з НДР перший секретар Центральної Ради СВНМ Е. Кренц сказав: «Будівництво газопроводу — нова сторінка дружби між обома братніми країнами, партіями, молодіжними організаціями, яких об'єднує марксистсько-ленінська теорія і пролетарський інтернаціоналізм. Ви зараз не в Києві, але фестиваль у ваших серцях. Дружбу радянської і німецької молоді ви кожний день демонструєте ударною працею»²⁵.

Напередодні 66-річчя Великого Жовтня молоді будівельники з Німецької Демократичної Республіки доповідали Генеральному секретареві ЦК СЄПН, Голові Державної Ради НДР Е. Хонеккеру, що всі важ-

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Комс. знамя.— 1983.— 12 окт.

²⁰ Молодь України.— 1983.— 19 черв.

²¹ Комс. знамя.— 1983.— 4 окт.

²² Там же.— 13 окт.

^{*} Конгрес робітничої молоді НДР був організований спільно Спілкою вільної німецької молоді і Об'єднанням вільних німецьких профспілок. На ньому були присутні більш як 3500 молодих делегатів — робітників промислових підприємств та активістів СВНМ. Оцінити внесок юнаків і дівчат НДР у виконання рішень X з'їзду СЄПН, намітити нові плани — така була головна мета цього традиційного форуму, який проводиться з 1948 року.

²³ Junge Welt.— 1983.— 20 Juni.

²⁴ Neues Deutschland.— 1983.— 27 Sept.

²⁵ Молодь України.— 1983.— 1 жовт.

ливі завдання на спорудженні траси виконано достроково й з високою якістю ²⁶.

Будівництво газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород стало для молодих робітників із СРСР та Німецької Демократичної Республіки школою інтернаціонального виховання й трудового загартування. В процесі спорудження таких великих об'єктів відкриваються нові можливості для підвищення трудової активності юнаків і дівчат, дальшого розвитку та поглиблення всебічного співробітництва між братніми спілками молоді. Ця велика будова назавжди увійде до літопису дружби радянської й німецької молоді як яскравий приклад справжнього інтернаціонального трудового співробітництва.

Новий імпульс дальшому піднесенню творчої активності молодих будівельників, ширшому розгортанню соціалістичного змагання на інтернаціональних ділянках спорудження різних об'єктів дав підписаний 6 грудня 1984 р. в Москві договір про співробітництво й дружні зв'язки між організаціями ВЛКСМ і Спілки вільної німецької молоді, які беруть участь у будівництві магістральних газопроводів на території Радянського Союзу ²⁷. Молодь НДР пліч-о-пліч з комсомольцями успішно працює на Україні, в Пермській, Тульській, Тамбовській, Липецькій та Московській областях ²⁸.

Таким чином, участь молоді СРСР і Німецької Демократичної Республіки у спорудженні найважливіших об'єктів в рамках Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції — це не тільки боротьба за високі трудові показники, ударну працю, а й практична школа пролетарського інтернаціоналізму.

Курс братніх країн на міжнародний соціалістичний поділ праці, зростання взаємних господарських зв'язків сприяли дальшому розвитку нових ефективних форм співробітництва молоді Радянського Союзу і НДР.

Однією з них є шефство юнаків і дівчат над якісним і своєчасним випуском експортно-імпоротної продукції, а також ефективним використанням устаткування. Чудовою ініціативою молоді СРСР та Німецької Демократичної Республіки став «Міст дружби», запроваджений з метою своєчасного й якісного забезпечення морських перевозок торгових вантажів між Ростоком, Клайпедою, Ригою, Мурманськом і Архангельськом. У 1974 р. було підписано перший договір між докерами Риги та Ростка ²⁹. Він передбачав за рахунок поліпшення організації праці забезпечити чітке дотримання графіку перевозок. Так, завдяки «Мосту дружби» час прямого й зворотного рейсу між Ростоком і Ригою, включаючи вантажно-розвантажувальні роботи, дорівнює 5—6 дням, тоді як до підписання договору на це було потрібно 2 тижні ³⁰. Користь від цього досягнення очевидна: в 1976 р. морським шляхом між Радянським Союзом та НДР було перевезено 5 млн. тонн вантажів, а у 1980 р. вже 7,2 млн. Отже, перевозки збільшилися на 42,5% ³¹. Екіпаж теплоходу «Максхютте» — один з кращих у торговому флоті Німецької Демократичної Республіки — тільки за 7 місяців 1983 р. доставив по «Мосту дружби» понад план 7 тис. т чорних й 1,2 т кольорових металів ³². Щороку Ростоцький, Вісмарський і Штральзундський порти приймають до 1200 радянських суден. Це означає, що кожного року до НДР прибувають 40 тис. радянських моряків, які постійно мають контакт із своїми німецькими колегами. Вони зустрічаються, зокрема, в рамках первинних організацій СВНМ та інтернаціональному клубі моряків ^{33—34}.

²⁶ Neues Deutschland.— 1983.— 5, 16 Nov.

²⁷ Комс. правда — 1984.— 7 дек.

²⁸ Там же.— 18 дек.

²⁹ Там же.— 1982.— 8 сент.

³⁰ ГДР, 1981.— № 11.— С. 28.

³¹ Там же.

³² Комс. знамя.— 1983.— 12 окт.

^{33—34} ГДР, 1981.— № 11.— С. 28.

Крім економічного ефекту, величезне значення цієї ініціативи полягає у тому, що вона сприяє встановленню й розвитку тісних дружніх зв'язків між молодіжними екіпажами суден і портовими організаціями ВЛКСМ та Спілки вільної німецької молоді на основі двосторонніх угод і договорів про співробітництво, які передбачають взаємну участь у соціалістичному змаганні, обмін виробничою інформацією й досвідом роботи з молоддю, проведення спільних політичних, культурних, спортивних заходів тощо.

«Замовлення друзів — своєчасно і з високою якістю!» — під таким девізом проводиться соціалістичне змагання радянської молоді на ділянках виробництва, зайнятих виготовленням продукції для Німецької Демократичної Республіки та інших соціалістичних країн. На честь VI фестивалю дружби молоді СРСР і НДР приладобудівники Ужгорода й Мукачєвого, мебельники Сваляви, верстатобудівники Кольчина виконували почесні замовлення для німецьких друзів. Наприклад, комсомольсько-молодіжний колектив заводу «Мукачевприлад» відвантажив колегам з Німецької Демократичної Республіки велику партію приладів, удостоєних державного Знака якості³⁵. Комсомольці Кременчуцького автозаводу на честь фестивалю зібрали 15 потужних великовантажних автомобілів для молодих водіїв з НДР. У змаганні за кращий трудовий подарунок для свята молоді брали участь понад 50 комсомольсько-молодіжних колективів цього підприємства³⁶.

«Важливим напрямом удосконалення економічного механізму співробітництва, підвищення його ефективності, — підкреслювалося в Заяві про основні напрями дальшого розвитку і поглиблення економічного та науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ, — учасники Наради вважають широкий розвиток виробничої кооперації і встановлення прямих зв'язків між об'єднаннями, підприємствами та організаціями...»³⁷. Нині більш як 300 підприємств і комбінатів Німецької Демократичної Республіки співробітничать із спорідненими підприємствами та об'єднаннями Радянського Союзу³⁸.

Постійні виробничі й суспільно-політичні контакти між молодіжними трудовими колективами промислових підприємств СРСР і НДР, які співробітничать на договірній основі, стали ефективною формою інтернаціональних зв'язків.

Особливого поширення в останні роки набуло соцзмагання між молодіжними колективами споріднених підприємств Радянського Союзу та Німецької Демократичної Республіки, яке організаційно закріплюється договором або соціалістичними зобов'язаннями і проводиться, як правило, на основі таких показників: виконання плану товарної продукції в оптових цінах й у процентах; рух новаторів та рух «майстрів завтрашнього дня»^{*}; підвищення й одержання кваліфікації молоддю в процентах від загальної кількості членів молодіжних організацій; охоплення юнаків і дівчат навчанням у гуртках по підвищенню ідейно-політичного рівня та в школах робітничої молоді; участь молодих робітників у громадському житті підприємства; виховання в них комуністичного ставлення до праці; участь юнаків і дівчат у суботниках та неділянках, охоплення молоді спортом та туризмом. При цьому важливо те, що дедалі більше місце у договорах займають питання соціального характеру.

³⁵ Комс. знамя.— 1983.— 30 сент.

³⁶ Там же.— 15 окт.

³⁷ Рад. Україна.— 1984.— 16 черв.

³⁸ Германская Демократическая Республика.— М., 1983.— С. 332.

^{*} Майстри завтрашнього дня — це масовий рух науково-технічної творчості молоді НДР. Перша виставка «майстрів завтрашнього дня» була організована у 1958 році в Лейпцигу. Тоді вперше з'явилося коротке позначення виставки — МММ (мессе дер майстер фон морген). Огляди науково-технічної творчості в НДР проводяться щорічно, починаючи з низових ланок (підприємств, шкіл) і до міського, районного, окружного та загальнореспубліканського рівня.

Порівняно новою й досить плідною формою виробничих зв'язків молодих робітників соціалістичних держав став обмін між спорідненими підприємствами молодіжними бригадами для роботи безпосередньо на робочих місцях, так званий обмін «від верстату до верстату». Така форма співробітництва сприяє повсякденній передачі досвіду безпосередньо на виробництві, більш глибокій обізнаності молодих робітників із суспільно-політичним і культурним життям обох братніх країн.

Одними з перших у 1972 р. обмінялися молодіжними бригадами Донецький машинобудівний завод ім. Ленінського комсомолу України та Магдебурзький комбінат машинобудування ім. Ернста Тельмана³⁹. Напередодні VI фестивалю дружби молоді СРСР і НДР комсомольсько-молодіжна бригада механоскладального цеху Донецького заводу, яку очолював Микола Литвиненко, їздила на комбінат важкого машинобудування ім. Е. Тельмана, а їх робочі місця на той час зайняли верстатники з Магдебурга, з якими змагається даний колектив⁴⁰. Це дало їм можливість краще вивчити передовий досвід один одного, освоїти нові методи роботи, прогресивні технологічні процеси, збагатити свою професійну майстерність.

Взаємний обмін бригадами допомагає молодим робітникам успішно виконувати виробничі плани, з найменшими затратами добиватися високих якісних показників у праці.

Яскравим прикладом плідного міжнародного змагання є трудове суперництво між молодими робітниками Київського домобудівного комбінату № 3 та будівельного комбінату «Лейпціг». У 1978 році між ними було укладено перший договір про співробітництво й змагання⁴¹. Щороку вони обмінуються молодіжними бригадами, які працюють безпосередньо на робочих місцях. За методом німецьких колег, київські будівельники нині застосовують новий прилад для перевірки правильності монтажу стінних панелей, вдосконалили транспортери подачі сипучих матеріалів у бетонозмішувач (це зменшило втрати останніх до 20 т на рік)⁴². Лейпцігські ж будівельники вивчали в киян досвід роботи за методом М. Злобіна і нині успішно запроваджують його у себе на комбінаті⁴³.

Уже понад двадцять років підтримують також тісні контакти молодіжні бригади Київського заводу верстатів-автоматів імені М. Горького і заводу «Дреємашіненверк» з Лейпціга⁴⁴ та інших підприємств обох країн.

Розвиток соціалістичної економічної інтеграції значною мірою пов'язаний з розширенням і поглибленням науково-технічного співробітництва, дедалі повнішим й ефективнішим поєднанням досягнень НТР з перевагами системи господарювання за соціалізмом. Тому питання масового залучення молодих працівників до широкої участі в науково-технічній творчості постійно займають важливе місце у співробітництві братніх спілок молоді. На нараді з питань прискорення науково-технічного прогресу (Москва, червень 1985 р.) Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов відзначав, що в розв'язанні корінного питання економічної політики партії «особливо багато ми чекаємо від молоді, її енергії та допитливого розуму, інтересу до всього нового, передового»⁴⁵. Ленінський комсомол і СВНМ вважають своїм важливим завданням виховання всебічно розвиненої, технічно грамотної молоді, здібної компетентно й повноправно брати участь в удосконаленні соціалістичного

³⁹ Дружба — Фройндшафт. О братских связях трудящихся Донецкой области и Магдебургского округа ГДР. — Донецк, 1977. — С. 13.

⁴⁰ Дружба — Freundschaft. — 1983. — 13 окт.

⁴¹ Веч. Київ. — 1983. — 15 жовт.

⁴² Молода гвардія. — 1983. — 12 жовт.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Рад. Україна. — 1983. — 14 жовт.

⁴⁵ Там же. — 1985. — 12 черв.

виробництва. Важливе місце в організації цієї роботи займають різноманітні форми науково-технічної творчості молоді (НТТМ).

Організаційною основою цього руху у нашій країні став Всесоюзний огляд науково-технічної творчості молоді, який проводиться ЦК ВЛКСМ спільно з Державним комітетом СРСР у справах науки і техніки. За ініціативою комсомолу нині на кожному підприємстві створюються загони НТТМ, громадські творчі бригади, школи молодих раціоналізаторів, штаби та пости по впровадженню нової техніки, проводяться конкурси професійної майстерності⁴⁶.

Конкретним виявом залучення молоді в Німецькій Демократичній Республіці до науково-технічної творчості став рух «майстрів завтрашнього дня» (МММ)⁴⁷. У 1980—1981 рр., наприклад, його учасники працювали над розв'язанням 1487 тис. наукових і технічних завдань⁴⁸. У 1981 р. їх розробки дали можливість вивільнити 2835 робітників, заощадити понад 20 тис. тонн матеріалів й 11 тис. тонн палива, зберегти 65 тис. квт. год. електроенергії⁴⁹. В 1983 р. понад 800 тис. молодих робітників, членів сільськогосподарських виробничих кооперативів і студентів взяли участь у русі «майстрів завтрашнього дня». Народногосподарський ефект від їх раціоналізаторської діяльності становив 1,2 млрд. марок⁵⁰. Протягом 1983 р. частка молоді в загальній чисельності винахідників НДР зросла з 10 до 14%⁵¹.

В Москві та Лейпцигу відбуваються традиційні виставки науково-технічної творчості молоді. Завдання їх полягає не лише в демонстрації винаходів, а й у сприянні впровадженню новинок у виробництво. Тому постановою Ради Міністрів Німецької Демократичної Республіки зобов'язала відвідувати виставки «майстрів завтрашнього дня» директорів усіх промислових комбінатів республіки. Керівники підприємств приїжджають туди із своїми експертами, які дають кваліфіковані висновки про доцільність впровадження у виробництво різних експонатів⁵².

Участь у виставках НТТМ і МММ допомагає молодим новаторам СРСР та НДР зміцнити ділові зв'язки для розв'язання спільних завдань по розробці нової технології виробничих процесів, запровадженню раціоналізаторських пропозицій тощо. Взаємний обмін досвідом роботи молодих представників передової технічної думки допомагає ширше й повніше використовувати можливості економічної інтеграції, відкриває нові перспективи для поглиблення зв'язків молоді обох країн, яка вносить вагомий внесок у зміцнення господарської могутності країн соціалістичної співдружності. Саме в процесі розвитку виробничих, економічних і науково-технічних зв'язків молодих працівників двох країн відбувається інтенсивний обмін передовим досвідом роботи. На важливості взаємного використання передового досвіду країн соціалізму наголошувалося, зокрема, на XXVII з'їзді КПРС. «Все більшого значення, — відзначав тов. М. С. Горбачов, — КПРС надає живому, широкому спілкуванню громадян соціалістичних країн, людей різних професій, різних поколінь.

Це — джерело взаємного духовного спілкування, канал обміну думками, ідеями, досвідом соціалістичного будівництва... Бережливе ставлення до досвіду одне одного, застосування його на практиці — величезний резерв соціалістичного світу»⁵³. У розв'язанні цього важливого завдання важлива роль належить молоді СРСР та НДР.

⁴⁶ Комс. правда.— 1981.— 27 янв.

⁴⁷ Geschichte der Freien Deutschen Jugend.— Berlin, 1982.— S. 597.

⁴⁸ Актуальные вопросы международного молодежного движения.— М., 1983.— С. 63.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Neues Deutschland.— 1983.— 16 Nov.

⁵¹ Ibid.— 1984.— 27 Juli.

⁵² Комс. правда.— 1983.— 23 нояб.

⁵³ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 88.

СТРАЙК АНГЛІЙСЬКИХ ГІРНИКІВ (БЕРЕЗЕНЬ 1984 — БЕРЕЗЕНЬ 1985 рр.)

А. Ф. ТРУБАЙЧУК (Київ)

Сучасний капіталізм, криза якого поглиблюється з кожним роком, намагається виробити комплекс захисних заходів, які покликані загальмувати цей процес, відтягнути неминучий крах експлуататорського ладу. Буржуазна держава прагне добитися певних результатів на даному шляху, розв'язати найбільш гострі проблеми капіталістичного суспільства.

Безсумнівно, головною соціальною недугою світу капіталу є масове безробіття. Як було підкреслено в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, «капіталізм 80-х років, капіталізм віку електроніки й інформатики, комп'ютерів і роботів викидає на вулицю нові мільйони людей, в тому числі молодих і освічених»¹. Із середини 70-х років постійні економічні кризи та чергова технологічна перебудова виробництва змінили загальну обстановку, сприяли тому, що капітал перейшов у контрнаступ, щоб позбавити трудящих значної частини їх соціальних завоювань².

Страйкові бої, що загострилися в цих умовах, репресії, які правлячий клас обрушував на трудящих, антипрофспілкові закони, що затверджувалися парламентами під тиском монополій, — все це є переконливим доказом загинання сучасного капіталізму, свідчить про те, що не лише можновладці, а й сама капіталістична держава пішли у наступ на права трудівників. Замість спроб декласувати робітників, роз'єднати їх соціальна система використовує інші засоби — від реакційної преси та парламентів до поліції й армії. Але й ця стратегія не допомагає ліквідувати всі суперечності капіталізму, суспільства, де «ще гострішим стає конфлікт між продуктивними силами, які гігантськи зросли, і приватновласницьким характером суспільних відносин»³.

Страйк англійських шахтарів 1984—1985 рр. є яскравим прикладом такого бою між одним із загонів робітничого класу і державною машиною, яка стала на захист інтересів великого промислового й фінансового капіталу. Причини його, хід і мета, до якої прагнули гірники, що потрапили у безвихідне становище, із самого початку стали об'єктом фальсифікації буржуазної преси. Рішимість і принципову позицію вугільників вона намагалася зобразити, як «змову проти британської економіки, антидемократичний, фашистського напрямку тиск на конституційні устої», замах на «британські демократичні інститути». Вимога доведених до відчаю гірників та членів їх родин зберегти за ними право на працю, на життя розцінювалась, як намагання розв'язати «класову війну» у країні. Рупор фінансових кіл газета «Файненшл таймс» відверто закликала уряд розпочати боротьбу й довести її до перемоги, яких би енергії та витрат це не коштувало йому⁴⁻⁵.

Багато хто з буржуазних дослідників шукав першопричину класового конфлікту в особистій неприязні, яку відчували один до одного прем'єр-міністр М. Тетчер та лідер Національної профспілки гірників (НПГ) А. Скаргілл.

Першопричини страйку шахтарів своїм корінням уходять у післявоєнні роки, коли під приводом підвищення рентабельності цієї націоналізованої галузі почали зачинятися найбільш нерентабельні шахти. Але до кінця 50-х років основу енергетичного балансу країни, як і раніше, становило вугілля. В наступні роки викликана масовим імпортом

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 11.

² Див.: Там же.— С. 15—16.

³ Там же.— С. 15.

⁴⁻⁵ Financial Times.— 1984.— 5 May; New Statesmen.— 1984.— 8 July.— Р. 12; The Sun.— 1984.— 31 May.

дешевої близькосхідної нафти «енергетична революція» призвела до вимушеного згортання цієї традиційної для Великобританії галузі. Загальна кількість націоналізованих шахт скоротилася з 840 у 1956 р. до 376 — 1967 р. За той же період чисельність гірників зменшилася з 698 тис. до 365 тис. чол.⁶⁻⁷

Це торкнулося й видобування вугілля: якщо у 1958 р. було видобуто 219 млн. т (середньорічний рівень у 50-х роках становив 200 млн. т), що в 1978 р. — усього 124 млн. т, а використано ще менше — 120 млн. т. У наступні роки ця тенденція збереглася. В 1979—1982 рр. було зачищено 58 шахт, 29 тис. чол. втратили роботу, а 30 тис. — місця у зв'язку із скороченням штатів на діючих копальнях. При цьому мізерне утримання по безробіттю сплачувалося лише 35 тис. звільнених з роботи. В особливо важке становище потрапили ті, кому виповнилося 55 років і чий шанси влаштуватися на нове місце виявилися безперспективними⁸.

До комерційних міркувань додалися й соціально-політичні. Різке скорочення обсягів вуглевидобутку підривало сили Національної профспілки гірників. Значно зменшилася кількість її членів. Саме цю мету її переслідував правлячий клас країни, оскільки НППГ протягом багатьох десятиріч була одним із найбільш згуртованих загонів англійського робітничого класу*.

Найкатастрофічніше становище склалося в Шотландії. Якщо загальний обсяг видобування вугілля на шахтах глибокого залягання знизився на 25% за останні десять років, то в цьому регіоні — на 40%. До того ж, 17% від загальної кількості вугілля, що споживалося там, припадало на імпортоване із-за кордону паливо. Заморожування рівня вуглевидобутку (100 млн. т на рік) означало скорочення числа шахт у Шотландії до 5 (з 12, які існували до початку 1984 р.). У цьому випадку армія безробітних збільшувалася, щонайменше, на 6 тис. чол.⁹.

Більш про вугільну промисловість, який було видано в 1980 р., значною мірою розв'язав уряд руки в боротьбі із гірниками. В 1983 р. у підготовленій британськими промисловцями «доповіді» про ефективність виробництва пропонувалося поступово зачинити переважну більшість шахт з вугіллям глибокого залягання й сконцентрувати до 70% усього вуглевидобутку в Шотландії та Уельсі на високомеханізованих копальнях і відкритих розрізах із збереженням лише 10% робочої сили¹⁰.

На фоні цих змін в інфраструктурі галузі відбувалися серйозні зрушення й у НППГ, як, до речі, й в усьому англійському робітничому русі. До керівних органів профспілки та її відділень було обрано діячів лівого напрямку — М. Макгехі, Л. Дейлі та ін. Значно змінилися програмні й статутні положення НППГ. Тому не випадково, що вже на початку 70-х років конфлікт між вугільниками та урядом загострився.

Після того, як консервативна більшість у палаті громад проголосувала за вступ Англії до ЄЕТ, почалися пошуки принципів «адаптації» її економіки до умов товариства. І першими жертвами цього стали гірники. На початку січня 1972 р. НУВП оголосило про намір зачинити ряд шахт, внаслідок чого під загрозою безробіття опинилися десятки тисяч людей. Одночасно уряд зменшив вугільникам зарплату й запровадив обмеження на перегляд колективних договорів.

У відповідь на ці кроки офіційних властей Національна профспілка гірників, у складі якої на той час налічувалося 250 тис. робітників, оголосила загальнонаціональний страйк. Підтримані різними загонами про-

⁶⁻⁷ Хатт Аллен. Британский тред-юнионизм.—М., 1981.—С. 232.

⁸ Labour Research.—1979.—N 4.—P. 7; New Statesmen.—1984.—20 Jan.

* Бойовитість НППГ лякала англійську буржуазію ще в 1920-ті роки, коли вона була ініціатором проведення загальних страйків 1925 та 1926 рр. (Див. детально: Гурович П. В. Всеобщая стачка в Англии 1926 года.—М., 1959.—222 с.; Лепешинская А. В. Английская всеобщая забастовка 1926 г. (Опыт исследования).—М.; Л., 1930; Мэррей Дж. Всеобщая стачка 1926 года в Англии.—М., 1954.—97 с.

⁹ New Statesmen.—1985.—11 Jan.—P. 12.

¹⁰ Ibid.—1985.—20 Jan.—P. 12.

летаріату, шахтарі змусили уряд капітулювати. Їх перемога допомогла мільйонам англійських робітників поліпшити своє матеріальне становище*.

Але восени 1973 р. уряд торі здійснив чергову атаку на шахтарів, викликавши новий промисловий конфлікт¹¹. Намагаючись захистити інтереси монополістичного капіталу, кабінет Є. Хіта рішуче відмовився задовольнити справедливі вимоги гірників про підвищення заробітної плати й, як пише біограф М. Тетчер А. Брюс, втратив витримку¹². Створений у відповідності із законом «Про відносини у промисловості» промисловий трибунал в ультимативній формі зажадав від вугільників негайно припинити страйк і повернутися на робочі місця. Однак робітники не звернули на це увагу¹³.

З новою силою конфлікт між урядом та гірниками спалахнув на початку 1980-х років. Після перемоги партії великого капіталу на виборах 1979 р. Англія перетворилася на своєрідний майданчик для перевірки ідейно-теоретичних, політичних і економічних концепцій «нового торізму», більш відомого під назвою «тетчеризм».

Економічна криза середини 70-х років, яка переросла в черговий спад на початку 1980-х років, вплинула на Англію сильніше, ніж на інші промислово розвинуті країни капіталу. Вона, зокрема, привела до значного зменшення прибутків британських компаній. У 1981 р. вони виявилися на 15%, а без прибутків нафтових монополій — на 40% нижчими, ніж у 1978 р. Усе це підштовхнуло підприємців до рішучих дій з тим, щоб перекласти певну частину тягара на середній і дрібний бізнес, але насамперед компенсувати свої втрати за рахунок трудящих¹⁴.

Під виглядом підвищення ефективності економіки уряд М. Тетчер передусім розгорнув продаж державних підприємств, що призвело, зокрема, до дальшого згортання вугільної промисловості. Багато шахтарських родин, які втратили засоби до життя, було доведено до катастрофічного стану. Хоча офіційною причиною скорочення вуглевидобутку було названо необхідність підвищити рентабельність і конкурентноспроможність британської економіки, насправді ж, як свідчать надруковані в журналі «Економіст» матеріали, це стало логічним продовженням тривалої суперечки між буржуазією та непокірними вугільниками.

Ще в 1978 р. для вироблення антипрофспілкової стратегії керівництво торі створило спеціальну групу на чолі з представником правого крила «неоконсерваторів» Н. Рідлі (згодом — міністр транспорту в кабінеті М. Тетчер). Вона підготувала доповідь, мета якої — виробити заходи для боротьби з профспілками (оскільки конфлікт з гірниками вважався неминучим). Автори цієї доповіді рекомендували створити значні запаси вугілля, втілювати в життя тактику звільнення кадрових робітників і набору неорганізованої робочої сили. За рахунок цього скорочувалася кількість членів НППГ, звужувалася сфера її дій. Було розроблено заходи, спрямовані на скорочення страхових фондів профспілки, й т. ін.¹⁵

* Див. детально: Байкова А. Н. Британские профсоюзы и классовая борьба.— М., 1976.— С. 167—169; Хатт Аллен. Британский тред-юнионизм.— С. 250—256; Трубайчук А. Ф., Махмурян Г. Г. Крах антирабочей политики консервативного правительства Великобритании в 1970—1974 гг.— Сб.: Социальная природа буржуазных партий в современном капиталистическом мире.— Киев, 1980.— С. 143—161; Международная жизнь.— 1972.— № 3.— С. 127—128.

¹¹ Див.: Байкова А. Н. Указ. соч.— С. 183—188 та ін.

¹² Bruce Arnold. Margaret Thatcher. A study in power.— London.— 1984.— P. 107.

¹³ Report of 106th Annual Trades Unions Congress.— London.— 1974.— P. 221—222.

¹⁴ Див.: Современный капитализм.— М., 1985.— С. 315—335; Хесни Е., Студенцов В. Англия: от кейнсианства к монетаризму.— МЭМО.— 1984.— № 6.— С. 66—78; Под знаменем ленинизма.— 1985.— № 7.— С. 67—70.

¹⁵ The Economist.— 1978.— 26 May.— P. 7; New Statesmen.— 1985.— 8 March.— P. 23; Les Echo.— 1984.— 25 Oct.

Накреслено й плани додаткового ввозу вугілля із-за кордону, зокрема розширено державні закупки дешевого палива з Австралії, яке видобувалося у відкритих вугільних розрізах, а також у деяких країнах ЄЄТ. Було рекомендовано запровадити на електростанціях подвійну систему енергопостачання (вугілля — нафта), підготувати «скебів» (штрейкбрехерів). Інакше кажучи, було враховано особливості класових конфліктів попередніх років. Комісія Рідлі запропонувала уряду вибрати для вирішальної битви найбільш сприятливий момент, доклавши при цьому максимум зусиль до ізоляції шахтарів, а також у жодному випадку не допустити розпалення конфліктів в енергетичній та газовій промисловості. Рекомендувалося спеціально готувати великі мобільні загони поліції та армію для дій проти пікетників¹⁶.

«Перевірка сил» відбулася в лютому 1981 р., коли керівник НУВП Д. Езра та міністр енергетики Д. Хауел оголосили про наступне зачинення 20 нерентабельних шахт, що призвело до нового скорочення обсягу вуглевидобутку й звільнення десятків гірників. У відповідь на це 17 лютого застрайкували 26 тис. шахтарів Уельсу, до них приєдналися вуглекопи Кента. Про свою готовність підтримати страйкарів заявили гірники Йоркширу, Дербіширу та Шотландії: загалом 130 тис. чол.¹⁷.

З'ясувавши реальну розстановку сил, НУВП вирішило відступити. «Те, що відбувається нині з шахтарями, — заявив з трибуни палати громад депутат від шахтарського виборчого округу Х. Макферсон, — це просто трагедія. Люди, які кожного дня ризикують життям, працюють у тяжких умовах підземного видобування вугілля, поставлені перед неминучістю втратити роботу...»¹⁸⁻¹⁹.

Фактично спровокований урядом страйк почався 12 березня 1984 р. Від імені шахтарів НПП висунула вимогу скасувати рішення НУВП про ліквідацію шахт і не допустити збільшення числа безробітних, дотримуватися досягнутих у попередні роки угод про збалансований розвиток нафтової, вугільної та енергетичної галузей промисловості. Для визначення рентабельності, а, отже, і долі тієї чи іншої шахти гірники пропонували створити спеціальний орган, в роботі якого брали б участь представники не тільки уряду, а й заінтересованих профспілок. Підтримуючи ці позиції НПП, БКТ, а також керівництво лейбористської партії зажадали від уряду здійснення збалансованої національної енергетичної політики, в межах якої у майбутньому певне місце відводилося і вугіллю.

Один за одним загони робітників-вугільників виходили на поверхню, їх пікети займали місце біля воріт підприємств, захищаючи їх від «скебів», які моментально з'явилися там. В усіх вугільних районах країни розгорнулася вперта боротьба, бо зачинення шахт означало смерть і безнадію для мешканців багатьох шахтарських містечок. А. Скаргілл підкреслив, що НУВП намагається за допомогою втілення в життя політики зачинення шахт спустошити Південний Уельс, Шотландію та Північно-Західний басейн.

Офіційний привід для цього, як обґрунтовано заявив генеральний секретар НПП П. Хітфілд, був лише прикриттям для справжніх цілей уряду — розгорнути наступ не лише на профспілку вугільників, а й відібрати в організованого робітничого класу його права та завоювання, які дісталися йому у тривалій важкій боротьбі, що тривала більш як півстоліття²⁰.

Особливістю цього страйку були не лише тривалість, масовість і впертий характер, а й те, що із самого початку він супроводжувався насильством. Такої жорстокості, за словами лідера лейбористської партії Н. Кіннока, Англія не бачила вже півстоліття. Причому цю ситуацію

¹⁶ Tribune.— 1985.— 27 Novem.— P. 6; The Economist.— 1978.— 25 May.— P. 7.

¹⁷ Morning Star.— 1981.— 22 Febr.

¹⁸⁻¹⁹ Tribune.— 1984.— 23 March.— P. 8.

²⁰ Ibid.— 20 April.— P. 6.

було штучно створено урядом М. Тетчер. Торі свідомо кинули виклик робітничому класу, вирішили на прикладі шахтарів «дати» йому наочний урок²¹.

Проти страйкарів було направлено численні штурмові групи поліції, спеціально підготовлені й оснащені бронемашинами, пожежними установками з потужними водометальними пристроями. Все це дуже нагадувало сутички англійських «томмі» з непокірними жителями Ольстера. Невипадково ліволейбористський щотижневик «Трібюн» писав, що найсучасніші засоби придушення «заворушень», у тому числі й пляшки із запальною рідиною, котрі раніше вибухали лише в Деррі й Белфасті, вперше стали атрибутами баталій на вулицях йоркширських міст²².

Слід сказати, що заходи уряду не були несподіванкою для керівництва НПГ. Одразу після початку страйку воно попередило всі місцеві організації про можливі великі операції, що готувала поліція — наймасштабніші після історичного виступу трудящих у 1926 р.²³

Знаючи, що страйковий фонд НПГ є досить обмеженим, уряд заборонив іншим профспілкам подавати допомогу родинам гірників, тим самим прирікаючи їх на напівголодне існування. Скаргілл у своєму виступі на 116-му з'їзді БКТ, розповідаючи про становище у шахтарських містечках, особливо підкреслив, що гірники переживають труднощі, яких вони не бачили ні в 1926, ні в 1930 рр. НПГ змушена була влаштовувати громадські пункти харчування, щоб якось підтримати голодних людей, а також організувати збирання коштів для допомоги дітям страйкарів²⁴.

Намагаючись внести розкол у лави гірників, НУВП напередодні різдвяних свят оголосило, що кожному, хто погодиться вийти на роботу, воно готове виплатити премію у розмірі 1400 фунтів стерлінгів. У відповідь на цю спокусливу, але небезпечну пропозицію А. Скаргілл сказав, що шахтарі не для того багато місяців голодували, щоб скласти зброю перед тими, хто свавільно намагається вирішувати долю їх родин, цілої галузі промисловості²⁵.

У своєму намаганні зламати опір страйкарів уряд ішов на будь-які витрати. За даними виконкому лейбористської партії і НПГ, лише протягом десяти місяців він асигнував для придушення цього виступу трудящих майже 5 млрд. фунтів стерлінгів (однією з офіційно оголошених причин зачинення шахт було, мовляв, прагнення зекономити 350 млн. фунтів)^{25а}.

На гірників було обрушено всю силу пропагандистського апарату, зведено гору наклепів. На перших сторінках буржуазних видань за вказівкою властей великим шрифтом, на зразок анонсів про спортивні рекорди, друкувалися сфальсифіковані дані про кількість штрейкбрехерів, що повернулися на робочі місця. НПГ викрила ці фальшивки і навела дані про те, що чисельність страйкуючих у листопаді становила 144 тис. чол.

Консерватори не гидували ніякими засобами, щоб зламати опір гірників, які відмовлялися йти у забої. Один за одним штампувалися вироки про стягнення з місцевих організацій профспілки штрафів, заборону користуватися фондами НПГ тощо. 28 вересня 1984 р. суд першої інстанції оголосив страйк незаконним і засудив НПГ до виплати значної суми грошей. У відповідь на відмову керівництва профспілки виконати цю вимогу суд наклав арешт на всі її авуари. Чекаючи подібного повороту подій, НПГ завчасно продала своє приміщення в Лондоні. Надзвичайна конференція делегатів від місцевих організацій НПГ, яку

²¹ Le Matin.— 1984.— 24 Oct.

²² Tribune.— 1984.— 21 Decem.— P. 7.

²³ New Statesmen.— 1984.— 23 March.— P. 10.

²⁴ Report of 116th Annual Congress...— P. 400.

²⁵ Morning Star.— 1984.— 20 Novem.

^{25а} Tribune.— 1985.— 12 May.— P. 9.

було скликано 3 грудня 1984 р., прийняла рішення про продовження боротьби²⁶.

Страйк супроводжувався масовими арештами пікетників, гірників, їх дружин, які сміливо заявили про свою готовність допомогти чоловікам. Заарештовували навіть тих, хто виявляв симпатії до вугільників і відверто засуджував дії поліції. Лише за півроку страйку за ґрати було кинуте 6 тис. чол., причому 90% з них не мали ніякого відношення до зіткнень з поліцією²⁷.

У своїх виступах М. Тетчер неодноразово звинувачувала гірників у тому, що вони — «п'ята колона політичних активістів, що намагаються підірвати засади британського способу життя». «Нам довелося воювати із зовнішнім ворогом, — заявила прем'єр-міністр, нагадуючи про «перемогу» біля Фолклендських (Мальвінських) островів, — нині ми знаємо, що нам належить перемогти внутрішнього ворога, більш небезпечного для наших свобод». Коментуючи цю заяву, французький журнал «Монд дипломатік» писав, що це було неприховано різким оголошенням війни гірникам²⁸.

Але, незважаючи на ці заходи, вугільники не припиняли своєї боротьби. Їх підтримали, зокрема члени їх родин, дружини. У шахтарських містечках і у центрах вугільних басейнів було створено жіночі групи сприяння страйкові. Вони розгорнули широку кампанію проти штрейкбрехерів, за збирання коштів для допомоги родинам вугільників, організацію пунктів харчування й т. ін. Одного травневого дня 1984 р. почався марш тридцяти жінок, які вийшли з Рондди, невеличкого шахтарського селища, що заховалося серед пагорбків Йоркширу, в напрямку м. Барнслі. Коли його учасниці дійшли до цього міста, їх уже налічувалося 10 тис. чол. На мітингу маніфестантки говорили про долю своїх дітей, майбутнє селищ і міст тощо²⁹.

Дружини гірників організовували багатотисячні демонстрації на підтримку страйкарів у Манчестері та Лондоні. На чолі їх ішли відомі діячі комітету «Жінки проти зачинення шахт», представники лейбористської партії та члени палати громад, різних масових жіночих організацій. «Тетчер припустилася найсерйознішої у житті помилки, — сказала в розмові з кореспондентом «Обсервер» дружина одного із шахтарів, — вона розбурхала нас... Вона просто не розуміє, які ми сильні»³⁰.

Характерно, що навіть після закінчення страйку вони не розпустили свої організації, продовжують роботу по поданню допомоги сім'ям звільнених і засуджених гірників, збирають кошти й продовольчі посилки для пенсіонерів та безробітних. Багато жінок вступили до лав лейбористської партії. «Більшість із моїх співвітчизниць, — заявила активістка жіночого руху Х. Хоукслі, — вперше зрозуміла, як глибоко політика торкається їх повсякденного життя»³¹.

Спираючись у своїх діях проти шахтарів та інших загонів робітничого класу на антипрофспілкові закони 1980 р., 1982 та 1983 рр., уряд значно обмежив права трудящих на страйк, перегляд колективних договорів, оголосив поза законом учасників пікетів (особливо летючих) та мітингів солідарності. Власті жорстоко переслідували цехових організаторів, інших профспілкових керівників. Були заарештовані й А. Скаргілл та його дружина. Парламент у ході цього страйку прийняв антипрофспілкове законодавство 1984 р., яке передбачало обов'язкове таємне голосування серед робітників у питаннях проведення будь-якого їх виступу за чотири тижні до його початку. Причому за страйк повинні ви-

²⁶ Morning Star.— 1984.— 4 Decem.

²⁷ Report of 116th Annual Congress...— P. 400.

²⁸ New Statesmen.— 1984.— 24 April.— P. 9; Le Mond Diplomatique.— 1985.— Janvier.

²⁹ New Statesmen.— 1984.— 15 June.— P. 13.

³⁰ Morning Star.— 1985.— 21 Jan.

³¹ The Times.— 1985.— 25 March; За рубежом.— 1985.— № 20.— С. 11.

словитися більш як 55% членів профспілки, в іншому випадку він вважається незаконним.

Гостра дискусія навколо цього законодавства розгорнулася на 114 з'їзді БКТ. Вона завершилася прийняттям антиурядового рішення — проводити масові кампанії, відмовитися від практики голосування всіх членів тред-юніону з приводу тих чи інших дій виконавчих органів. З'їзд закликав тред-юніони налагодити більш міцне співробітництво між окремими загонами робітничого класу, вести переговори з підприємцями на принципах уже перевірених практикою трудових угод. Але восени 1983 р. після поразки на парламентських виборах під тиском лідерів правореформістського напрямку, що втратили надію на швидкий прихід лейбористів до влади, черговий з'їзд БКТ прийняв резолюцію розпочати «розумні дискусії з урядом». Саме ця позиція БКТ, як засвідчили подальші дії, зміцнила кабінет торі у рішучості остаточно роз'єднати профспілки і, використовуючи це положення, нарешті покінчити з гірниками³².

Але, як продемонстрували події, цим надіям не судилося здійснитися до кінця. Впевненість шахтарів зустріла підтримку багатьох загонів робітничого класу країни³³, зокрема друкарів, які стали новою жертвою урядової політики згортання виробництва в 1986 р.³⁴ Напередодні чергового з'їзду БКТ генеральний секретар профспілки транспортних і некваліфікованих робітників Р. Тодд закликав трудящих солідаризуватися із страйкарями: «Або ми (профспілки) будемо один за одного, або нас переб'ють по одному». Він виступив із закликом підтримати НПГ усупереч драконівському антипрофспілковому законодавству, спираючись на яке уряд намагається посіяти ворожнечу між тред-юніонами, нацькувати їх один на другого³⁵.

Справжню сенсацію в країні викликало рішення Національної асоціації наземних робітників шахт (НАКОДС), яка об'єднує 17 тис. членів, припинити роботу на знак солідарності з вуглекопами. Знаменно, що ця подія відбулася у досить спокійному районі Ноттінгемширу, де через різні причини багато шахтарів не брали участі у страйку. Це завдавало їй чималої шкоди, оскільки у жовтні 1984 р. тутешні копальні давали 50% вуглевидобутку в країні. Підтримка страйкуючих персоналом, який відповідав за техніку безпеки на шахтах — членами НАКОДС, означала колосальне зрушення в бік гірників³⁶.

Страйкарів рішуче підтримали делегати 116 з'їзду Британського конгресу тред-юніонів. Вони спеціально обговорили ситуацію, яка виникла. Оратори від імені галузевих тред-юніонів висловили свою підтримку героїчній боротьбі вуглекопів. «Ми багатьом зобов'язані нашим братам — гірникам за їх вклад у загальну справу, — підкреслив делегат від профспілки робітників меблевої та деревообробної промисловості. — Нас звинувачують в тому, що ми розв'язали громадянську війну, але її справжнього автора слід шукати за дверима особняка на Даунінг-стріт № 10»³⁷.

Нетрадиційним був і виступ лідера БКТ Л. Меррея. Він сказав, що спілку втягнуто в найтриваліший і найбільш жорстокий (за всю повоєнну історію англійського робітничого руху) трудовий конфлікт і закликав усіх членів тред-юніонів підтримати шахтарів та їх родини, спільними зусиллями змусити уряд та НУВП повернутися за стіл переговорів, а також добитися угоди, яка б задовольнила вимоги гірників. Разом з тим у його промові знайшла вираз і позиція представників поміркованого

³² Report of 114th Annual Congress of Trades Unions.— London.— 1982.— P. 359; Труд.— 1983.— 30 окт.

³³ Financial Times.— 1984.— 30 Aug.

³⁴ New Statesmen.— 1984.— 6 July.— P. 12.

³⁵ Report of 116th Annual Congress of Trades Unions.— London.— 1984.— P. 405; Tribune.— 1984.— 31 Aug.— P. 6.

³⁶ Le Matin.— 1984.— 24 Oct.

³⁷ Report of 116th Annual Congress...— P. 406.

напряму, які віддавали перевагу (як і в 1974 р.) переговорам від імені генради³⁸.

У резолюції 116-го з'їзду БКТ було висловлено повну підтримку рішучим діям НПГ, запропоновано уряду розпочати переговори з нею, засуджено політику поліцейських репресій проти страйкарів. Делегати вимагали скасувати все антипрофспілкове законодавство й закликали тред-юніони, що входять до складу БКТ, розгорнути на всіх рівнях боротьбу за право на працю, поліпшення її умов тощо³⁹.

Шахтарів підтримав світовий пролетаріат, їх колеги—гірники з багатьох країн світу. У своїй спеціальній заяві Всесвітня федерація профспілок рішуче засудила репресії проти вуглекопів і закликала міжнародний профспілковий рух об'єднати сили для підтримки англійських шахтарів і професійних спілок Великобританії. На користь страйкуючих відрахували частину свого заробітку гірники США, Австралії, західноєвропейських держав, країн—членів РЕВ, Афганістану, Індії. Багато профцентрів здійснили ряд практичних заходів для того, щоб припинити експорт вугілля у Великобританію⁴⁰.

У деяких містах Європи відбулися інтернаціональні мітинги солідарності з англійськими вуглекопами. Під час відправки корабля «Лібра» з вантажем продовольства від трудящих Радянського Союзу, Чехословаччини, Болгарії, НДР, Данії та Швеції масовий мітинг пройшов у місті Росток. Його учасники заявили про готовність подавати постійну моральну й матеріальну допомогу шахтарям Великобританії⁴¹.

Страйкарів підтримали, зокрема, радянські гірники. У рамках кампанії солідарності відбулися збори у шахтарських центрах Кузбасу, України, Підмосков'я.

Масові мітинги на підтримку англійських шахтарів відбулися у багатьох містах Донбасу. Гірники та службовці магіївської шахти імені XXV з'їзду КПРС гаряче привітали виступ одного з лідерів профспілки вугільників Південного Йоркширу Р. Дерек. Гості з Англії відвідали (й виступили на мітингах) шахтарські колективи Донецької, Ворошиловградської та інших областей республіки.

У фонд допомоги родинам вуглекопів Англії шахтарі нашої країни перерахували частину свого заробітку. Як зазначив у статті, надрукованій в газеті «Морнінг стар», лідер шотландських вугільників віце-голова НПГ М. Макгехі, до листопада 1984 р. у цей фонд від радянських товаришів надійшло продуктів харчування, одягу та інших матеріальних коштів на суму 1 млн. 138 тис. доларів, у тому числі від шахтарських колективів Української РСР — понад 500 тис. доларів. За даними Укрпрофради, протягом березня — листопада 1984 р. у фонд допомоги було перераховано більш як 700 тис. крб.⁴²

Реакційна англійська преса, як і завжди, почала поширювати брехливі чутки про те, що, мовляв, страйк організовано «на радянські гроші». У відповідь на ці вигадки секретар Кентського відділення НПГ Дж. Коллінз сказав: «Нам, гірникам, не звикати до таких нападів. Від кого ж нам ще чекати допомоги, як не від пролетаріату, який тримає в руках владу у своїй країні»⁴³.

Героїчний виступ англійських шахтарів закінчився 5 березня 1985 р. Незначною більшістю голосів (98 проти 91) конференція делегатів усіх басейнових відділень НПГ прийняла резолюцію про вихід на роботу. Як не намагалися торі примусити Національну профспілку гірників підписати угоду, яка надавала б уряду право зачиняти шахти на свій розсуд, їм цього не вдалося зробити.

³⁸ Ibid.— P. 398—399, 653.

³⁹ Ibid.— P. 399, 653.

⁴⁰ Rudé Právo.— 1984.— 23.III.

⁴¹ Труд.— 1984.— 11 арг.

⁴² Morning Star.— 1984.— 19 Novem.; Пот. арх. Укрпрофради.— 1984.— С. 1.

⁴³ Morning Star.— 1984.— 19 Oct.; Труд.— 1984.— 23 ноябр.

Справедливу боротьбу шахтарів підтримала Комуністична партія Великобританії. Ще 10 березня 1984 р. її виконком закликав робітничий клас, усіх трудящих країни подати всіляку допомогу страйкарям, а комуністів—розгорнути широку кампанію на захист гірників, націоналізованої вугільної промисловості. Компартія організувала ряд масових мітингів на підтримку вугільників. Виступаючи на одному з таких масових заходів, національний організатор КПВ Іен Мак Кей заявив, що ніхто в Англії не може стояти осторонь боротьби шахтарів, оскільки їхня боротьба — це битва за життєві інтереси кожного британця і всієї Британії. Віддаючи належне героїчній боротьбі шахтарів, Генеральний секретар КПВ Г. Макленнан, зокрема, підкреслював, що опір — свідчення рішимості англійських робітників відстоювати своє право на працю⁴⁴.

Могутнім засобом боротьби КПВ за справедливу справу шахтарів виступив її орган — газета «Морнінг стар», на шпальтах якої щоденно вміщувалися матеріали про хід страйку, аналізувалися антиробітничі політика уряду М. Тетчер.

Характеризуючи обстановку, що створилася в країні, лідер англійських комуністів з трибуни XXVII з'їзду КПКРС закликав усі прогресивні сили Великобританії об'єднатися, щоб добитися зміни антинародного курсу торі, створити широкий демократичний союз на чолі з робітничим класом для боротьби за повернення до влади лейбористського уряду⁴⁵.

Безприкладна боротьба вуглекопів стала важливою політичною подією, яка мала мобілізуючий вплив на інші загони англійських робітників. Сам страйк, рух солідарності з ним, який охопив різні регіони світу, — все це наочно підтвердило справедливість висновку В. І. Леніна про те, що лише «боротьба виховує експлуатований клас, тільки боротьба відкриває йому міру його сил, розширяє його кругозір, підносить його здібності, прояснює його розум, виховує його волю»⁴⁶. Своєю впертою боротьбою гірники добилися того, що урядовий план зачинення шахт був зірваний. Вони рішуче відкинули вимогу НУВП закривати шахти за так званими «економічними» принципами й вирвали згоду властей на створення незалежної арбітражної комісії — органу, який визначав би рентабельність копалень, враховуючи при цьому думку Національної профспілки гірників.

Це протиборство двох класів, без сумніву, сприяло об'єднанню сил трудящих країни у боротьбі проти наслідків економічної кризи, раціоналізації виробництва по-капіталістичному, тобто за рахунок зростання масового безробіття й дальшого наступу на завоювання трудівників, на їх життєві права.

⁴⁴ Morning Star.— 1984.— 12 March; 28 April; 14 Novem.; 22 Decem.; 1985.— 23 Jan.

⁴⁵ Правда.— 1986.— 6 марта.

⁴⁶ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 296.

Борці за щастя народу

Ю. Й. ЖУРАВСЬКИЙ (Харків),
Б. П. ЗАЙЦЕВ (Харків)
**ІСТОРИК-ДЕКАБРИСТ
В. Д. СУХОРУКОВ**

Серед перших російських дворянських революціонерів-декабристів чільне місце по праву належить Василю Дмитровичу Сухорукову — історичу, археологу, журналісту, етнографу, людині непростой долі.

У радянській декабристознавчій літературі ім'я В. Д. Сухорукова зустрічається нечасто. Він більше відомий як літератор, історик і археолог, що зібрав велику кількість краєзнавчих матеріалів і написав ряд цікавих праць.

В. Д. Сухоруков народився 1795 р.¹ у сім'ї донського козачого офіцера. Навчався у Новочеркаській гімназії, а 1815 р. закінчив повний курс відділення правознавства Харківського університету, здобувши ступінь кандидата права. Після навчання в університеті він повернувся на Дон, де служив у військовій канцелярії, офіцером з особливих доручень при отамані. Серед офіцерів В. Д. Сухоруков виділявся загальною ерудицією, глибокими знаннями в галузі історії та філософії, схильністю до наукових досліджень. У зв'язку з цим 1821 р. його було залучено до роботи в Комітеті по виробленню положення про устрій Війська Донського. Він наполегливо збирав різноманітні матеріали з історії Подоння і Війська Донського: переглянув не лише архіви присутствених місць і станиць Донської землі, а й працював в архівах Саратова, Царицина, Астрахані та інших міст, вивчав народні легенди, перекази, пісні, думи, записував розповіді старожилів. Проводив він на Донській землі і плідні археологічні дослідження*. На працелюбність, серйозність і виняткову старанність В. Д. Сухорукова звернув увагу голова комітету генерал-ад'ютант О. І. Чернишов, у майбутньому воєнний міністр Росії. У грудні 1821 р., виїжджаючи до Петербурга, він взяв з собою Василя Дмитровича, зарахувавши його згодом у лейб-гвардії козацький полк, де йому було присвоєно чин поручика.

Перебуваючи в столиці, В. Д. Сухоруков продовжував збирати матеріали про землю Війська Донського. З цією ж метою він побував у Москві. На петербурзький період життя В. Д. Сухорукова припадає його знайомство з багатьма освіченими людьми того часу, зокрема письменником О. С. Грибоєдовим, відомими істориками і літераторами М. М. Карамзіним, К. Ф. Калайдовичем, О. Ф. Малиновським, О. М. Оленіним, М. О. Полевим, П. М. Строевим, які допомагали молодому дослідникові порадами і пошуками необхідних йому матеріалів. Особливо корисною була допомога історика і археографа, майбутнього академіка П. М. Строева. Протягом 1823—1824 рр. він надіслав В. Д. Сухорукову понад 3 тис. аркушів виписок з московського архіву колегії закордонних справ². У ці ж роки В. Д. Сухоруков опублікував

¹ У літературі зустрічаються різні дати народження В. Д. Сухорукова: 1794, 1795, 1796 рр., проте автори переважної більшості пайновіших праць одностайно вважають найбільш імовірним саме 1795 р. Число і місяць народження В. Д. Сухорукова, на жаль, не встановлені.

* Докладніше про археологічні дослідження В. Д. Сухорукова див.: Коршиков Н. С. Археологические исследования на Дону декабриста В. Д. Сухорукова // Сов. археология.— 1985.— № 1.— С. 122—130.

² Липин А. М. Историк Дона В. Д. Сухоруков и А. С. Пушкин // Дон.— 1949.— № 2.— С. 163.

у журналах «Сын Отечества», «Северный архив», «Соревнователь просвещения и благотворения» кілька історико-етнографічних статей про Дон. Дослідницька робота, вихід ряду праць зробили ім'я В. Д. Сухорукова відомим у колі учених і літераторів. Читачам особливо імпонували яскраві розповіді автора про волелюбність, героїзм, хоробрість, любов до батьківщини, кмітливість, простоту звичаїв козаків.

Подібно до О. М. Радищева і декабристів, які ідеалізували вічний устрій древнього Новгороду, перебільшували його демократизм, В. Д. Сухоруков вбачав у давньому укладі суспільного життя донських козаків втілення жаданого ідеалу братства, рівності, свободи. Ці думки автора об'єктивно були спрямовані проти існуючого ладу, кріпосницького гніту, оскільки непомірна ідеалізація козацького самоврядування на Дону в минулому мала певний політичний сенс, особливо у зв'язку з тим, що царський уряд всіляко намагався остаточно знищити навіть жалюгідні залишки козацьких вольностей.

З працями В. Д. Сухорукова був добре знайомий О. С. Пушкін, про що свідчило, наприклад, посилання в «Истории Пугачова»³ на статтю Василя Дмитровича «О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVII столетия» для підтвердження висновку про патріархально-демократичні засади козацького самоврядування.

У 1824 р. В. Д. Сухоруков разом з членом Південного товариства декабристів істориком О. О. Корніловичем здійснив видання історико-етнографічного альманаха «Русская старина», на сторінках якого, зокрема, було надруковано дослідження В. Д. Сухорукова «Общежитие донских казаков в XVII—XVIII столетиях». Матеріали альманаха викликали значний інтерес новизною тематики, дохідливою розповіддю про життя, звичаї, побут народу. На його вихід схвальними рецензіями відгукнулися «Сын отечества», «Северный архив», «Отечественные записки», «Московский телеграф» та інші періодичні видання. М. О. Полевой, автор історичних романів та «Истории русского народа», писав, що «Русская старина» є одним з приємних явищ російської словесності. Автори альманаха, відзначав він, «обрали предмети цікаві в усіх відношеннях і говорять про них не голосом крикливого патріотизму, а голосом полум'яної любові до вітчизни і розсудливого благоговіння до звичаїв предків»⁴. О. С. Пушкін, дізнавшись про вихід альманаха, 4 грудня 1824 р. писав з Михайловського братові Л. С. Пушкіну в Петербург: «Надішли мені Старину, це приємна новина»⁵.

Про авторитет В. Д. Сухорукова — дослідника свідчив і той факт, що в 1824 р. він був обраний дійсним членом Вільного товариства любителів російської словесності — літературно-громадської організації, керували якою тоді майбутні декабристи Ф. М. Глинка (голова), брати М. О. і О. О. Бестужеви, О. О. Корнілович, В. К. Кюхельбекер, К. Ф. Рилєєв. Разом з ними В. Д. Сухоруков брав участь у обговоренні важливих питань минулого і сучасності, у друкованому органі товариства — журналі «Соревнователь просвещения и благотворения» опублікував ряд праць.

Враховуючи дружні стосунки, близькість громадських і науково-літературних інтересів, а також ідейно-політичних позицій, К. Ф. Рилєєв і О. О. Бестужев майже за рік до повстання 14 грудня 1825 р. розповіли В. Д. Сухорукову про існування Північного товариства, що ставило за мету повалення самодержавства, скасування кріпосного права, встановлення в Росії конституційного правління. Вони обговорювали з Василем Дмитровичем питання про можливість залучення до майбутнього повстання донських козаків. Дворянські революціонери були глибоко переконані, що на Дону є чимало людей, які підтримають їх виступ. У свою чергу, В. Д. Сухоруков просив керівників Північного товариства

³ Пушкін А. С. Собр. соч. в 10 томах.— М., 1976.— Т. 7.— С. 93.

⁴ Цит. за: Линин А. М. Указ. соч.— С. 174.

⁵ Пушкін А. С. Собр. соч. в 10 томах.— М., 1977.— Т. 9.— С. 119.

сприяти заснуванню на Доні нових навчальних закладів, поширенню книгодрукування, поліпшенню побуту народних мас.

Восени 1825 р. В. Д. Сухоруков повернувся на Дон. Є всі підстави стверджувати, що він мав намір проводити агітаційну роботу серед своїх колишніх товаришів по університету і службі у військовій канцелярії, знайомих з числа місцевої інтелігенції, чиї опозиційні настрої йому були добре відомі. Не можна виключати і припущення, що Північне товариство доручило В. Д. Сухорукову організаційно оформити групу земляків-однородців, які поділяли б програмні настанови декабристів, і підготувати її до майбутньої боротьби з царським урядом⁶. Це тим більш ймовірно, що факт існування на Доні декабристських таємних груп довели радянські історики⁷. Коли після поразки повстання 14 грудня 1825 р. по всій країні прокотилася хвиля арештів учасників декабристського руху, реальна загроза опинитися в казематах Петропавлівської фортеці нависла і над В. Д. Сухоруковим. Член Північного товариства Д. І. Завалішин, який під час слідства був у приміщенні Головного штабу разом з О. С. Грибоєдовим, братами Раєвськими, Ф. П. Шаховським та іншими, згадував пізніше, що вони часто вели розмови, чи проводилися арешти на Доні, чи не потрапив до рук царської охорони Сухоруков⁸. Ці побоювання були небезпідставними. Хоч формально В. Д. Сухоруков не належав до будь-якого товариства декабристів, однак і на нього спеціальна слідча комісія завела досьє. На допитах К. Ф. Рилєєва і О. О. Бестужева йшлося і про Сухорукова. Проте слідчим не вдалося повністю довести причетність В. Д. Сухорукова до подій 14 грудня. Рішення слідчої комісії, затверджене царем, було таким: В. Д. Сухорукова залишити на Доні, не відправляти в лейб-гвардії козацький полк, встановити за ним пильний таємний нагляд і щомісяця доповідати про його поведінку⁹.

За таких незвичайних обставин В. Д. Сухоруков відновив свої дослідження історії донського козацтва. Однак у лютому 1827 р. за розпорядженням уряду він був змушений здати всі зібрані матеріали і рукописи незакінчених наукових праць і відбути на Кавказ. Його зарахували на службу до окремого Кавказького корпусу. Немає сумніву, що це рішення зумовлювалося причетністю В. Д. Сухорукова до декабристів. Навіть командуючий корпусом генерал-ад'ютант І. Ф. Паскевич в одному з листів серед прізвищ ряду декабристів, за якими був встановлений пильний поліцейський нагляд, називав і В. Д. Сухорукова¹⁰. За рекомендацією О. С. Грибоєдова він був відряджений для особливих доручень до начальника штабу корпусу генерала Д. Є. Остен-Сакена, а після від'їзду останнього з Кавказу — переведений до командуючого корпусом І. Ф. Паскевича¹¹. Служба на Кавказі — надзвичайно насичений роботою, подіями, зустрічами період у житті В. Д. Сухорукова. Він брав участь у бойових діях у роки російсько-іранської і російсько-турецької війн, зустрічався з О. С. Грибоєдовим, за будь-якої нагоди спілкувався із своїми однодумцями-декабристами, за дорученням Паскевича збирав матеріали для складання хроніки подій російсько-турецької війни 1828—1829 рр.

В. Д. Сухоруков був одним із засновників і активних співробітників першої на Кавказі російськомовної газети «Тифлисске ведомости». Майже півтора року він виконував обов'язки заступника редактора, друкував чимало статей, заміток, особливо з військової тема-

⁶ История Дона (с древнейших времен до падения крепостного права).— Ростов-на-Дону, 1973.— С. 260.

⁷ Там же.— С. 258—261; Фадеев А. В. Декабристы на Дону и Кавказе.— Ростов-на-Дону, 1950.— С. 12.

⁸ Ватейшвили Д. Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века.— М., 1973.— С. 153.

⁹ Там же.— С. 154.

¹⁰ Фадеев А. В. Указ. соч.— С. 13.

¹¹ Косвен М. О. Этнография и история Кавказа.— М., 1961.— С. 178.

тики. В той час навколо газети сформувався широкий авторський актив, до якого входили і декабристи Є. О. Лачинов, І. Г. Бурцев, О. О. Бестужев (Марлінський), письменник О. С. Грибоєдов та ін. Як слушно зауважує грузинський дослідник Д. Л. Ватейшвілі, редакція «Тифлиских ведомостей» «була своєрідним легальним «пунктом єднання» висланих на Кавказ декабристів»¹². Опубліковані в газеті матеріали сприяли розвитку плідних контактів між передовими діячами Росії і Кавказу. Позитивну оцінку газеті давав О. С. Пушкін. «Тифлиские ведомости», за його словами, єдине з російських видань, котре має своє обличчя і в якому зустрічаються статті, що викликають справжній, в європейському розумінні, інтерес¹³.

На Кавказі влітку 1829 р. відбулося знайомство В. Д. Сухорукова з О. С. Пушкіним, яке згодом переросло у взаємну приязнь. «Вечори проводив я з розумним і люб'язним Сухоруковим,— писав О. С. Пушкін у «Путешествии в Арзрум»,— схожість наших занять зближувала нас»¹⁴. Однак, очевидно, не лише «схожість занять» поєднувала їх. Обидва вони страждали від постійного нагляду властей, у них були спільні знайомі і друзі з числа декабристів, гостро ненавиділи вони політичний гніт і безправ'я народу, виступали за поліпшення становища людей праці. Багато спільного було у них і в поглядах на історію, літературу, фольклор. І Пушкіна і Сухорукова глибоко цікавили події, пов'язані з іменами Степана Разіна і Омеляна Пугачова. За свідченням сучасників, О. С. Пушкін постійно піклувався про В. Д. Сухорукова¹⁵. Коли у 1830 р. останнього було заарештовано і знову відібрано всі папери і рукописи, О. С. Пушкін написав записку до III відділення на ім'я О. Х. Бенкендорфа з проханням повернути В. Д. Сухорукову матеріали, особливо з історії Війська Донського, або дозволити зняти з них копії¹⁶. У відповідь на це прохання шеф жандармів зробив цілком зрозумілий натяк на його безпідставність і навіть зуквалість¹⁷. У березні 1836 р. О. С. Пушкін запропонував В. Д. Сухорукову співробітничати в журналі «Современник», назвавши при цьому праці історика розумними, сумлінними і цікавими¹⁸. Однак з ряду причин, незалежних від В. Д. Сухорукова, йому не вдалося друкуватися у пушкінському часописі.

13 січня 1830 р. В. Д. Сухоруков, звинувачений у зловживанні друкованим словом і нелояльності, був заарештований. Формальним приводом для цього стала його полемічна стаття, опублікована в «Тифлиских ведомостях». В ній автор критикував схвалені воєнним міністром Чернишовим «Письма из Кавказского корпуса» І. Т. Раджицького, вміщені в столичних періодичних органах, де було багато помилок, перекручень, безвідповідальних тверджень. В. Д. Сухоруков висловив ряд серйозних зауважень щодо публікацій Раджицького, уточнив окремі цифрові дані, звертав увагу на топографічні помилки тощо. Це дало привід звинуватити В. Д. Сухорукова у розголошенні військових таємниць, хоча стаття була опублікована вже після закінчення війни і підписання Адріанопольського мирного договору. Справжня ж причина арешту В. Д. Сухорукова полягала в різко негативному ставленні до нього з боку уряду і особисто Чернишова за причетність до справи декабристів, гоніння на яких знову посилювалися наприкінці 1829—на початку 1830 р. Заарештованого В. Д. Сухорукова доставили в Петербург, звідки після короткого слідства він був відправлений до Фінляндії, де мав служити у козацькому полку під суворим наглядом. Тяжко переживав В. Д. Сухоруков розлуку з рідним краєм, товаришами. Він на-

¹² Ватейшвили Д. Л. Указ. соч.— С. 243.

¹³ Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 томах.— М., 1978.— Т. 10.— С. 110.

¹⁴ Там же.— М., 1975.— Т. 5.— С. 387.

¹⁵ Черейский Л. А. Пушкин и его окружение.— Л., 1976.— С. 403.

¹⁶ Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 томах.— Т. 7.— С. 315.

¹⁷ Там же.— С. 390.

¹⁸ Там же.— Т. 10.— С. 257.

полегливо добивався відставки і повернення на Дон. Зрештою у листопаді 1831 р. йому було дозволено повернутися на батьківщину. За розпорядженням генерала Чернишова місцеві власті мали пильно стежити за В. Д. Сухоруковим і про його поведінку доповідати особисто міністрам. Слід зазначити, що колишній покровитель В. Д. Сухорукова генерал О. І. Чернишов, один з найреакційніших членів особливої комісії у справах декабристів, став найнепримиреннішим його ворогом. Запопадливий слуга самодержавства, жорстокий душитель селянського повстання на Дону 1820 р., Чернишов не міг забути про зв'язки В. Д. Сухорукова з «державними злочинцями» — декабристами.

Повернувшись на Дон, В. Д. Сухоруков проводив археологічні розкопки, працював у архівах, збирав фольклорні матеріали. Особливо наголошував він на важливості для історика вивчення народних пісень, що, за його переконанням, являють собою «дзеркало, в якому відбиваються в істинних образах всі стихії народного духу, все внутрішнє життя народу»¹⁹. Проте напружена праця дослідника черговий раз була перервана. За вказівкою все того ж Чернишова В. Д. Сухоруков був удруге відправлений на Кавказ, де прослужив з серпня 1834 р. до кінця 1839 р. Після виходу у відставку в 1839 р. він оселився у Новочеркаську, де й помер у цілковитій бідності 13 серпня 1841 р., залишивши дружину з трьома малолітніми дочками. Такими є основні віхи життя і діяльності цієї самотньої й талановитої людини.

Історичні праці декабристів, до яких належать і дослідження В. Д. Сухорукова,—органічна частина вітчизняної історіографії. Складні умови життя і наукової діяльності В. Д. Сухорукова не дали йому можливості втілити багато своїх задумів. Однак статті, археологічні знахідки, кращі зразки усної народної творчості, записані і опубліковані ще за життя дослідника, були помітним внеском у російську науку і культуру. Через 30 років після його смерті журнал «Русская старина» писав: «...До числа героїв-мучеників донський народ до цього часу зараховує В. Д. Сухорукова, пам'ять про якого збереглася по всій Донській області. Його ім'я і зараз з благоговінням вимовляється у донських палатах і хатинах. Це була людина, що набула великої популярності завдяки своєму світлому розумові, прекрасній освіті, і постійній праці...»²⁰. Про цінність праць В. Д. Сухорукова свідчив і той факт, що через багато років після смерті автора друкувалися його статті, рецензії, поетичні твори. Основна праця В. Д. Сухорукова «Историческое описание земли Войска Донского» видавалася двічі (1867—1872 і 1903 рр.). У 1891 р. в Новочеркаську вперше побачило світ його «Статистическое описание земли донских казаков, составленное в 1822—1832 годах».

Незважаючи на значну фактографічність, надмірну ідеалізацію козацьких вольностей, перебільшення значення козацького самоврядування, нерозуміння автором суті класового розшарування серед козаків, для праць В. Д. Сухорукова характерні широта і різноманітність використаних джерел, показ життя народних мас, їх побуту і звичаїв, простота і виразність мови. Тракткування історії донського козацтва В. Д. Сухоруковим суперечило офіційній дворянській історіографії. Якщо, скажімо, М. М. Карамзін пояснював причину виникнення козацьких поселень на Дону великим скупченням там людей, схильних до бродяжництва, дикої вольності, ледарювання, пограбувань, то В. Д. Сухоруков писав, що селяни тікали у донські степи, рятуючись від гнобителів і визискувачів. Показовим щодо цього був інтерес В. Д. Сухорукова до народних рухів під керівництвом С. Разіна, К. Булавіна, О. Пугачова. В цілому він правильно визначив їх причини, підкреслював оригінальний

¹⁹ Цит. за: Волк С. С. Исторические взгляды декабристов.— М.; Л., 1958.— С. 299.

²⁰ Карасев А. А. В. Д. Сухоруков, донской писатель // Русская старина.— 1871.— № 2.— С. 236.

характер народного військового мистецтва, виробленого в ході боротьби. Чимало сторінок у працях В. Д. Сухорукова присвячено участі низів донського козацтва та українських селян у повстаннях на Слобідській Україні, переселенню з України на Дон селян і міщан, зв'язкам донського і запорізького козацтва, зокрема їх спільній боротьбі проти султанської Туреччини і Кримського ханства.

В. Д. Сухоруков, як і переважна більшість декабристів, негативно ставився до псевдонаукової норманської теорії походження Давньоруської держави, заперечував культуртрегерську місію варягів, вважав, що ще задовго до легендарного походу варягів на Русь східні слов'яни перебували на високому рівні економічного і культурного розвитку.

Заслугують на увагу оригінальні оцінки В. Д. Сухоруковим ряду інших важливих проблем російської історії, наприклад, правління і реформ Івана Грозного, подій так званого «смутного часу», причин польсько-шведської інтервенції початку XVII ст., епохи Петра I тощо.

В особі В. Д. Сухорукова поєднувалися хист історика з літературним обдаруванням. На жаль, його історико-літературна спадщина досліджена ще недостатньо. Дальше вивчення його життєвого шляху, творчого доробку сприятиме всебічному висвітленню історії вітчизняної історичної науки, культури, суспільного руху.

* * *

Л. В. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**ПОСЕЛЕННЯ
МУСТЬЕРСЬКОЇ ДОБИ
НА ЗАКАРПАТТІ**

В останні десятиріччя археологи досягли значних успіхів у вивченні давнього кам'яного віку на території УРСР. Виявлено нові ранньопалеолітичні регіони. Дослідження пам'яток у них стало цілеспрямованим і планомірним, що в свою чергу дало можливість успішно розв'язувати актуальні проблеми палеолітознавства, такі, як наприклад, час та шляхи первісного заселення Східної Європи, культурно-хронологічне групування пам'яток, нерівномірність розташування тогочасних поселень тощо.

До таких регіонів відноситься й Закарпатська область, де раніше були відомі лише епізодичні знахідки давнього кам'яного віку.

З метою всебічного і систематичного вивчення палеоліту на Закарпатті у 1969 р. було організовано спеціальну експедицію АН УРСР (з 1982 р. — Постійно діюча палеолітична експедиція). В результаті інтенсивних розкопок там було відкрито близько сотні пам'яток, що відносяться до всіх епох давнього кам'яного віку — від ашелю* до пізнього палеоліту. Таким чином, Закарпаття перетворилося в один з найбільш насичених тогочасними пам'ятками й досить перспективний для дальших досліджень регіон республіки. У ході робіт виявилось, що в гірських районах сліди раннього палеоліту не простежуються. Лише в одному місці знайдено залишки мисливського табору пізньопалеолітичної доби. У передгір'ях та на рівнині, навпаки, сконцентровані стоянки ашельського і мустьєрського** часу. Найбільш цікавим у цьому відношенні є район Вигорлат-Хустської вулканічної гряди.

Закарпатські поселення давнього кам'яного віку — найбільш ранні на території України. Йдеться насамперед про одне з них, відкрите

* Ашельська епоха одержала назву від містечка Сент-Ашель у Франції, датується часом 1,5 млн. — 150 тис. років тому.

** Мустьєрська епоха датується часом 150—33 тис. років тому. Назва її походить від печери Ле Мустьє у Франції.

в 1974 р. Розташоване воно на 100-метровій терасі лівого берега р. Тиси, на території каменедобувного кар'єру у смт. Королевому Виноградівського району. На цьому місці виявлені залишки 14 культурних шарів: 7 нижчих відносяться до ашельської доби, 6 наступних — до мустьєрської *, 1 — до пізнього палеоліту ¹.

Ашельські комплекси Королевого — найдавніші не тільки в республіці, а й у європейській частині СРСР — свідчать про еволюцію кам'яного виробництва протягом значного відрізка часу. Давні мешканці виготовляли знаряддя праці з андезиту, рідше застосовували з цією метою кварцит, чорний карпатський сланець, кремінь тощо. Андезитові знахідки з культурних шарів досить виразно відрізняються між собою за кольором, інтенсивністю патини, станом її збереження. Це свідчить про різний вік цих знарядь, неоднакові кліматичні умови, за яких вони зберігалися в ґрунті, різноманітний хімічний склад останнього. У період міжзледеніння, що дістало назву ріс-вюрмського (120—80 тис. років тому), ашельська доба змінюється мустьєрською. Творцем останньої епохи був неандерталець. В той час значного прогресу досягає техніка кам'яного виробництва: збільшується та урізноманітнюється асортимент знарядь праці, з'являються перші зачатки мистецтва, поховання, зростає кількість жител первісної людини, вони стають більш досконалішими.

Найбільш ранніми мустьєрськими пам'ятками в Закарпатті й усій республіці є поселення культурних шарів IV-а, IV і III у Королевому.

Найдавніший комплекс IV-а відноситься до початку вищезазначеного міжзледеніння (120 тис. років тому), IV — до його середнього періоду, III — до його кінця (80 тис. років тому). З точки зору кам'яного виробництва ці комплекси ідентичні. Вони свідчать про розвиток останнього в мустьєрську добу. Для колекції знахідок характерна левалуазька ** техніка первинного розщеплення сировини. Переважають левалуазькі нуклеуси ***, поряд з якими зустрічаються також дископодібні та призматичні. Знаряддя праці нечисленні, репрезентовані переважно скреблами. Досить часто зустрічаються вироби для рубання. Аналіз цих матеріалів, зіставлення їх з колекціями більш ранніх, ашельських зібрань Королевого дають можливість вважати їх тісно пов'язаними між собою й свідчать про їх місцеве походження.

Отже, протягом тривалого часу на території сучасного Закарпаття мешкали групи первісних людей, матеріальна культура яких відноситься до так званого левалуазького типу. Прямих аналогів цим комплексам поки що не виявлено. Втім, окремі паралелі можна простежити в матеріалах дещо пізнішої стоянки Кетроси у Середньому Подністрів'ї. На нашу думку, їх схожість є результатом переселення групи первісного населення із Закарпаття в Прикарпаття.

На рубежі вищезгаданого міжзледеніння і вюрмського льодовика у Закарпатті зафіксовані нові вияви мустьєрської культури, представлені залишками великого та, очевидно, довготривалого поселення, що названо у Королевому II-а культурно-хронологічним комплексом. У численній колекції (нуклеуси, відколки, знаряддя праці) представлені нові риси матеріальної культури, інші, ніж попередні, традиції в кам'яному виробництві. Переважають дископодібні нуклеуси. Більшу частину зна-

* В Королевому мустьєрські шари мають таку нумерацію: IV-а, IV, III, II-а, II, I (знизу вгору).

¹ Гладилін В. Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР. — К., 1975. — С. 14—16; Гладилін В. Н. Стратиграфия палеолита Закарпатья // XI конгресс ИНКВА: Тезисы докладов. — М., 1982. — Т. 3. — С. 96—97; Солдатенко Л. В. Мустье Закарпатья. — Там же. — С. 294—295.

** Назва походить від передмістя Парижа Леваллуа-Перс, де вперше були виявлені подібні вироби.

*** Нуклеус — частина кам'яного жовна, від якого у кам'яному віці відколювали пластини для виготовлення знарядь праці.

рядь становлять скребла: прості, поперечні, опуклі й двобічні. Останні досить виразні та своєрідні за технікою виконання. Серед них ножі типів Прондник, Бокштайн*. Крім скребел, часто зустрічаються зубчасті вироби, стамески, атипові ручні рубила. Як бачимо, інструментарій досить різноманітний. Однак усі типи знарядь об'єднує кілька спільних рис: вони мають листоподібну форму, однакові прийоми вторинної обробки, що знайшло вияв у ретельному нанесенні ретуші й обов'язковій наявності пристосувань для закріплення знарядь у рукояті або зручного тримання їх у руці.

Поселення це, скоріше за все, залишене прийшлою групою первісних людей. Досить чіткі аналогії їх культури можна виявити на захід від закарпатського регіону (НДР і ФРН, Чехословаччина, Польща, Румунія), в пам'ятках, відомих у науці під назвою «центральноєвропейського мікоку»². Було б помилково вважати, що ці комплекси, віддалені один від одного на сотні кілометрів, повністю тотожні в культурному відношенні. Очевидно, вони мають спільну основу, єдиний корінь, що сягає ще в ашельську епоху, й, мабуть, відносяться до групи пам'яток Зальцгіттер-Лебенштедт, що у Німеччині. У ході періодичних міграцій первісні люди просувалися на схід. Процес цей був досить тривалий та складний, мав, очевидно, хвилеподібний, переривчастий характер³⁻⁴. Отже, матеріальна культура з часом видозмінювалася, збагачувалася новими елементами.

Пізніше в Закарпатті відбулася нова хвиля міграцій. Поселенці залишили в Королевому комплексі II, розташований вище попереднього, а отже, і пізніше за часом. Їх інструментарій представлений переважно скреблами. Знаряддя ці відрізняються від подібних виробів II-а комплексу, зокрема, формою (трикутна або трапецієвидна на відміну від листоподібної у II-а комплексі), характером оформлення площадки для тримання знаряддя. Для скребел цього комплексу не характерна двобічна обробка лева. Зустрічаються також зубчасті вироби, ножі із спинкою, поодинокі скрепки. Колекція досить оригінальна і поки що не має аналогів не тільки в Закарпатті, але й на схід від нього. Лише віддалені паралелі можна побачити в матеріалах нижнього шару печери Шубаюк в Угорщині. Ці комплекси — досить своєрідне явище у всьому Карпатському регіоні. З'явившись у кількох його місцях (Закарпаття, Угорщина, можливо, Словаччина), вони зникають майже одночасно, не залишивши після себе послідовників. У Королевому цей комплекс змінюється I-а культурно-хронологічним комплексом, віднесеним до пізнього палеоліту.

Здавалося б, що на території Закарпаття з появою королівських пізньопалеолітичних матеріалів повинна закінчитися мустьєрська епоха. В такому разі ми мали б більш-менш пряму лінію розвитку палеолітичних комплексів на цій території й наступний етап роботи складався б з пошуків зв'язків між колекцією I-а комплексу Королевого та інших пізньопалеолітичних індустрій Закарпаття. Однак процес розвитку людських колективів не був прямолінійним. Накладалися одна на одну мустьєрські культури, співіснували різні етнічні групи населення. Так же, очевидно, могли існувати водночас мустьєрські й пізньопалеолітичні колективи.

Пізньопалеолітичні стоянки у Королевому змінилися поселеннями, яким притаманні були знову ж таки типово мустьєрські риси культури. Залишки їх виявлені вище від I-а комплексу в Королевому і названі

* Назва походить від місцезнаходжень згаданих ножів Прондник у Польщі та Бокштайн у Німеччині.

² Bosinski G. Die mittelpaläolitische Funde im westlichen Mitteleuropa.— Köln, 1967; Mania D., Toepfer V. Königsau. Gliederung. Ökologie und mittelpaläolitische Funde der letzten Eiszeit.— Halle, 1973; Chmielewski W. Ensembles micoquo-prondnikien en Europe Central-Geographica polonica, 1969, N 17. Назва походить від печери Ле Мікок у Франції.

³⁻⁴ Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія.— К., 1982.— Вып. 40.— С. 6, 26.

культурно-хронологічним комплексом I. Для цієї колекції характерна дископодібна і безсистемна техніка обробки сировини, переважання зубчастих і виїмчастих знарядь праці. Аналогічні зібрання того ж часу знайдено поблизу сіл Чорна і Новоселиця, що знаходяться на відстані 8—10 км. від Королевого.

В Закарпатті нині відомо більш як 40 пам'яток мустьєрського періоду. Більшість з них представлено колекціями, зібраними на поверхні. Детальний аналіз і порівняння їх з культурно-хронологічними комплексами Королевого дали змогу провести класифікацію пам'яток у межах мустьєрської доби. В результаті були виділені дві нові археологічні культури — королівська (об'єднує колекції IV-а, IV, III шарів Королевого, II, I Чорної і IX Діброви). Виявлено аналогії цій культурі на захід від Закарпаття — в Моравії, у печері Шипка.

Закарпатські знахідки повністю належать до мустьєрської культури Центральної Європи. Культурно-хронологічне групування мустьєрських пам'яток краю дало змогу виявити аналогії в широких територіальних рамках Центральної Європи, впевнено й обгрунтовано стверджувати про досить високу заселеність території сучасної Закарпатської області протягом тривалого відрізка часу. Велику насиченість регіону палеолітичними пам'ятками, розвиток матеріальної культури тут можна пояснити періодичними переселеннями, міграційними хвилями первісних людей із заходу на схід. Карпати були останньою природною перешкодою для них перед виходом на безмежні простори Руської рівнини, багатої на дичину, кам'яну сировину. Неправильно було б вважати, що всі первісні колективи проникли через Карпати на Руську рівнину. Очевидно, лише якась їх частина змогла подолати цю перешкоду, вибравши при цьому найбільш доступні шляхи. Інші групи населення залишились тут і зникли, не лишивши після себе наступників.

В. О. САВЧУК (Кам'янець-Подільський)

РОЛЬ ШКІЛЬНИХ МУЗЕЇВ БОЙОВОЇ СЛАВИ В КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ (1965—1975 рр.)

Минуло понад 40-років з того часу, коли відгриміли останні переможні залпи Великої Вітчизняної війни. В її горніли яскраво продемонстрував свою нездоланну силу радянський суспільний і державний лад. Трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії, не шкодуючи життя героїчно боролися проти ненависного ворога на фронтах, самовідданою працею кували перемогу в тилу. Довгими й суворими були для нашого народу чотири роки війни, важким був шлях до Перемоги. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, виступаючи з доповіддю на урочистих зборах у Кремлівському палаці з'їзду, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 8 травня 1985 р., говорив: «Безмежні повага і вдячність радянського народу до ветеранів війни і праці. Вам, товариші, країна зобов'язана Перемогою, і вона ніколи не забуде здійсненого вами тоді, в сорок першому — сорок п'ятому, на полях битв, у надзвичайній за напруженістю праці.

На ваших славних ділах виховуються все нові покоління радянських людей, вчатьсь мужності, відваги і стійкості, безмежної вірності комуністичним ідеалам, готовності все подолати, все перебороти, коли до цього покличе Батьківщина»¹.

Як символ всенародної пам'яті про тих, хто загинув у битві проти фашизму, хто крізь вогненні бурі проніс бойовий прапор до дня Перемоги, в нашій країні встановлено пам'ятники, обеліски, відкрито меморіальні дошки. Ніколи не перестане звучати гімн мужності й стійкості радянським людям. З покоління у покоління передаватимуться розповіді про їх ратний і трудовий подвиг.

Серед широкого кола питань, які вирішуються в ході реформи загальноосвітньої та професійної школи, важливе місце займає вдосконалення військово-патріотичного виховання молоді. Це надзвичайно актуально нині, коли наше мирне будівництво відбувається в умовах загострення міжнародної обстановки, посилення ідейного протиборства двох протилежних економічних і політичних систем. Буржуазна пропаганда всіляко силкується очорнити соціалізм, підірвати соціально-політичну та ідейну єдність радянського народу.

За таких умов дуже важливо прищепити кожному юнакові й дівчині почуття любові до соціалістичної Батьківщини, вірність ленинським ідеалам, як політичної, моральної основи життя радянських людей, сформувати ясне розуміння того, в ім'я якої мети потрібно жити, в ім'я чого боротися.

В школах УРСР, як і всієї країни, нагромаджено великий досвід героїко-патріотичного виховання учнівської молоді. Всенародне святкування 40-річчя Великої Перемоги дало йому новий імпульс. Форми й методи цієї роботи різноманітні: це уроки мужності, на яких виступають ветерани війни і праці, народні університети майбутнього воїна, походи по місцях революційної, бойової та трудової слави, діяльність червоних слідопитів, різноманітних клубів і героїко-патріотичних об'єд-

¹ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг радянського народу.— К., 1985.— С. 4.

нань. Школярі беруть також найактивнішу участь у всесоюзній пошуковій експедиції «Літопис Великої Вітчизняної». Як свідчить практика, ефективним засобом виховання учнів стали музеї, зали, кімнати та кутки бойової слави.

В історичній, історико-партійній і педагогічній літературі, присвяченій проблемам героїко-патріотичного виховання, висвітлюються роль та значення музеїв², зокрема шкільних, історія їх створення, специфічні форми й методи роботи. Вивчення, узагальнення досвіду цих закладів має наукове і виховне значення.

Як відомо, музеї, музейні кімнати у школах республіки почали створюватись уже в перші роки Радянської влади. Вони були логічним результатом краєзнавчої роботи учнів та педколективів. Музеї ж бойової слави з'явилися у повоєнні роки, особливо коли в краєзнавчому русі широко розвинулася діяльність червоних слідопитів, спрямована на висвітлення героїчних подвигів радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Оскільки спочатку червоні слідопити вивчали в основному історію подвигів піонерів у воєнні роки, логічним завершенням цих пошуків було створення музеїв піонерської слави. Далі юні краєзнавці почали досліджувати історію підпільних комсомольсько-молодіжних організацій, зокрема героїв-молодогвардійців. У багатьох школах відкрилися музеї «Молодої гвардії».

У 1963 р. в республіці розгорнулася підготовка до видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». У зв'язку з цим червоні слідопити взяли широко досліджувати бойові подвиги воїнів-земляків. За результатами пошуків у багатьох школах виникли краєзнавчі музеї, кімнати, кутки, в яких спеціальні експозиції та розділи розповідали про героїв війни, в тому числі земляків.

Досліджуючи мужню боротьбу народних месників у тилу ворога, слідопити простежували шляхи загонів народних месників, які діяли на території певних району чи області. На основі зібраних матеріалів створювалися шкільні музеї партизанської слави.

Важливе значення для дальшого розвитку музейної справи мала постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих»³. У ній визначені конкретні завдання цих закладів щодо пропаганди революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Реалізація вимог цього важливого документа сприяла вдосконаленню різних форм краєзнавчої роботи, діяльності громадських музеїв, у тому числі й шкільних.

Новим поштовхом у цьому русі стала всенародна підготовка до святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. В травні 1965 р. ЦК ВЛКСМ оголосив Всесоюзний туристський похід комсомольців та молоді по місцях революційної, бойової й трудової слави. Цей похід супроводжувався, зокрема, створенням нових музеїв, кімнат і кутків бойової слави. Якщо у 1965 р. в школах республіки їх налічувалося близько 500, то у 1966 р.— вже 2500⁴.

В рамках Всесоюзного походу комітети комсомолу спільно з відділами народної освіти й комітетами ДТСААФ у 1966—1967 рр. провели обласні огляди шкільних музеїв. Наприклад, у Тернопільській області в них взяли участь 557 шкіл, Сумській — 375, Львівській — 357, Одеській —

² Василенко А. С. Літопис слави народної.— К., 1974; Фарворовський В. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников.— К., 1978; Омельченко Ю. А. Школьные музеи.— К., 1981; Ожицкая М. И. Деятельность Компартии Украины по повышению роли общественных музеев и музейных комнат в коммунистическом воспитании трудящихся (1965—1970).— Львов, 1980.

³ Роль музеев в коммунистическом воспитании трудящихся.— М., 1966.— С. 2.

⁴ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР, ф. 161, оп. 15, спр. 6129, арк. 2 (далі — ЦДАЖР УРСР).

300, Полтавській—240⁵, Хмельницькій—140⁶. Під час оглядів кількість музеїв та кімнат бойової слави в УРСР більше ніж подвоїлася й становила у 1967 р. 6158⁷. Зокрема, в Донецькій області у 1968 р. діяли 163 музеї, 400 кімнат і кутків бойової слави⁸, Харківській — 103 музеї та 500 кімнат⁹, Дніпропетровській — 100 музеїв¹⁰, Запорізькій — 119¹¹, Київській — 242¹². Поглибився зміст, чіткіше визначилося спрямування, збагатилися форми й методи їх боротьби.

В м. Ровеньки Ворошиловградської області силами шкіл і громадськості було зібрано матеріали про героїв-молодогвардійців для музею «Пам'яті загиблих». Учні відтворили обстановку колишньої катівні. Тут же наведено написи: «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах», «Живі, відомстіться за нас!», «Помру — не здамся!», «Краще смерть, ніж рабство».

В музеї — понад 3 тис. експонатів. У ньому побували мільйони відвідувачів з усіх кінців нашої країни. Про значення й виховний вплив цього закладу свідчать записи в книзі відгуків. Так учні Дергачівської школи Харківської області писали: «Неможливо без сліз входити в камеру допитів патріотів Вітчизни. Але це ще раз кличе нас наполегливо вчитись, віддавати всі свої сили, знання зміцненню нашої любимой Батьківщини. Щоб не повторились жахи фашизму, клянемось бути стійкими, мужніми, любити Вітчизну, як любили її молодогвардійці»¹³.

Велику увагу створенню музеїв на громадських засадах приділяли обкоми, міськкоми, райкоми партії. Вони залучали до цієї справи державні установи, громадськість, наукових працівників, учителів. Наприклад, у січні 1966 р. бюро Львівського обкому партії розглянуло питання «Про створення народних музеїв та музейних кімнат в області». На його засіданні підкреслювалося, що в ряді районів партійні організації широко використовують їх для поліпшення виховної роботи серед трудящих. Відзначалася, зокрема, активна діяльність музею бойової слави Львівської середньої школи № 6. Та водночас відмічалось, що в області траплялися випадки недооцінки ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих, насамперед молоді, слабо налагодженої лекційної роботи в цих закладах, недоліків у тематичній структурі їх експозицій. Бюро обкому партії затвердило заходи для поліпшення діяльності громадських музеїв¹⁴.

Активними організаторами музеїв і кімнат бойової слави стали осередки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. До слідопитської роботи з учнями вони активно залучили широку громадськість, насамперед учителів. У 1968 р. в школах республіки налічувалося вже більше трьох тисяч педагогів-організаторів пошукової роботи, ентузіастів музейної справи¹⁵.

Розширенню участі вчителів у краєзнавчій роботі сприяло те, що партійні та комсомольські комітети, органи народної освіти, правління Товариства охорони пам'яток історії й культури проводили науково-практичні та методичні конференції, організовували педагогічні читання, семінари, на яких ґрунтовно вивчався та узагальнювався кращий досвід використання музеїв для комуністичного виховання молодого покоління. Конференції ухвалювали рекомендації щодо дальшого вдосконалення цієї роботи.

⁵ Там же, спр. 5219, арк. 10.

⁶ Парт. архів Хмельн. обкому Компартії України, ф. 862, оп. 10, спр. 1, арк. 46.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 160, оп. 15, спр. 5219, арк. 10.

⁸ Комсомолець Донбасу. — 1968. — 12 листоп.

⁹ Ленінська зміна. — 1968. — 6 лют.

¹⁰ Прапор юності. — 1968. — 31 серп.

¹¹ Комсомолець Запоріжжя. — 1968. — 16 трав.

¹² Київ. обл. держ. арх., ф. 144, оп. 9, спр. 729, арк. 185.

¹³ Донцов Г. Ф. Наш народний музей // Рад. школа. — 1968. — № 5. — С. 92.

¹⁴ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1867, арк. 88, 194.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4715, оп. 1, спр. 282, арк. 22.

Так, учасники вчительської конференції, що проходила 18—19 грудня 1965 р. у Сімферополі, звернулися із закликом спрямувати діяльність педколективів Кримської області на дальший розвиток слідопитського руху, в кожній школі створити краєзнавчі музеї, музеї бойової й піонерської слави, організувати експедиційні загони червоних слідопитів, визначити їм конкретні завдання¹⁶.

В період підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції розпочався процес перетворення шкільних музеїв революційної, бойової та трудової слави у народні. Заслухавши звіт штабу червоних слідопитів, виконком Данилобалківської сільської Ради Кіровоградської області, наприклад, прийняв рішення перетворити шкільний музей на народний і виділити для нього окреме приміщення. Аналогічні музеї було відкрито в с. Ясенів на Миколаївщині¹⁷, с. Дмихайлівці Магдалинського району, с. Царичниці Царинського району, с. Новоолександрівці Синельниківського району на Дніпропетровщині¹⁸ та ін.

На честь 50-річчя ВЛКСМ у 1968 р. пройшов республіканський огляд музеїв революційної, бойової й трудової слави. За його підсумками 172 шкільні музеї були нагороджені грамотами. Серед них 10 — у Волинській області, 14 — Дніпропетровській, 19 — Кримській, 10 — Одеській, 8 — Хмельницькій¹⁹.

Новий етап розвитку шкільних музеїв бойової слави почався в період підготовки до святкування 25-річчя Перемоги. Насамперед відбулися зміни в їх структурі. Відкривалися музеї окремих військових частин, підрозділів, партизанських з'єднань, героїв війни. Вони з'являлися на місцях партизанських стоянок, підпільних явок, командних пунктів. Так, у середній школі № 5 м. Червоноармійська Донецької області обладнали музей Кантемирівської дивізії, в середній школі № 9 Львова — Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова²⁰, у Києві в середній школі № 128 — партизанів України, № 122 — Героя Радянського Союзу М. Боровиченко, № 91 — 40-ї армії, № 72 — героїв Бреста, № 174 — героїв Севастополя²¹.

Активну роботу розгорнула, зокрема, рада музею бойової слави Сімеїзької середньої школи Кримської області. В процесі пошуку учні встановлювали адреси рідних героїв, похованих на місцевому кладовищі, зустрічалися з ветеранами, що проживали в селищі, знаходили могили учасників війни за даними архіву Міністерства оборони СРСР, Центрального військово-морського архіву, краєзнавчих музеїв Ялти, Сімферополя, Севастополя, вирушали у походи по місцях бойових дій військових частин і партизанських загонів, з'ясовували імена випускників школи — учасників Великої Вітчизняної війни, описували бойові подвиги своїх рідних та близьких, збирали матеріали про героїв під час змагання піонерських загонів і комсомольських організацій за право носити їх імена. В музеї працювали групи оформлювачів та екскурсіводів. За активну роботу заклад нагороджено вимпелом Радянського Комітету ветеранів війни, йому присвоєно звання народного²².

Водночас із поглибленням змісту роботи музеїв зростала й їх кількість. У 1974 р. ЦК ВЛКСМ і Міністерство освіти СРСР прийняли положення «Про шкільні музеї бойової та трудової слави». На його основі було проведено їх паспортизацію. Чисельність цих закладів у 1975 р. в УРСР становила 12 тис.²³

¹⁶ Крим. обл. держ. арх., ф. Р-1752, оп. 10, спр. 243, арк. 40.

¹⁷ Рад. освіта. — 1967. — 4 берез.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5219, арк. 10.

¹⁹ Там же, ф. 4715, оп. 1, спр. 285, арк. 8.

²⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 724, арк. 42 (далі — ПА ІІП).

²¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 779, оп. 10, спр. 23, арк. 3.

²² Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 147, оп. 1, спр. 1256, арк. 110.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1166, арк. 143; Поточ. арх. М-ва освіти УРСР, спр. 9383, арк. 52.

На всіх етапах становлення й розвитку шкільних музеїв, кімнат і кутків бойової слави великий вплив на зміст їх роботи справляють державні музеї, наукові співробітники яких дають консультації, розробляють завдання пошуковим загонам, вчать їх методики організації роботи, створення експозицій, нагромадження фондів. Так, за дорученням Чернігівської державного історичного музею юні патріоти Городнянської середньої школи № 12 зібрали матеріали про партизанський рух в їхньому районі²⁴. На пропозицію Центрального музею Радянської Армії учні львівських середніх шкіл №№ 58, 59, 67 та 74 зібрали відомості про бойові дії 17-го стрілецького корпусу, 121-ї Київської Червонопрапорної дивізії²⁵.

У шкільних музеях, залах, кімнатах і кутках бойової слави зосереджувалися цінні документи, які засвідчують героїзм, мужність радянських людей під час захисту Батьківщини. Це — важливе джерело оновлення фондів державних музеїв. Так, юні краєзнавці Ясенівської середньої школи Одеської області передали в обласний державний архів близько 1400 експонатів²⁶. За один тільки 1966 р. Одеський історико-краєзнавчий музей поповнився 831 експонатом, переданим червоними слідопитами²⁷. Учні Тарчинської середньої школи Луцького району Волинської області передали в обласний краєзнавчий музей більш як 300 експонатів²⁸.

Ради музеїв розробляли плани різноманітних пошуків, маршрути походів, заслуховували звіти й повідомлення юних краєзнавців. У ході цієї роботи учні відкривали нові імена борців проти фашизму.

Червоні слідопити конотопської середньої школи № 4 вивчали біографію партизанки Надії Волкової. На основі зібраних ними матеріалів у 1965 р. їй посмертно було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу²⁹. В тому ж році Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєно (посмертно) звання Героя Радянського Союзу секретарю Харківського підпільного обкому партії Івану Івановичу Бакуліну. Цьому також сприяв пошук слідопитів Харківської школи-інтернату № 3³⁰.

Учні Рава-Руської школи-інтернату Нестерівського району Львівської області відновили картину героїчної оборони свого міста у 1941 р. 91-ю Червонопрапорною прикордонною заставою та 41-ю стрілецькою дивізією. Був зібраний великий документальний матеріал, який свідчив про те, що в перші дні боїв мужні захисники Рави-Руської знищили більш як 2 тис. фашистських загарбників. На основі зібраних школярами матеріалів і архівних даних начальника прикордонної застави лейтенантові Моріну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу³¹.

У 1971—1972 навчальному році червоні слідопити Ворошиловграда проводили пошук даних про своїх земляків — Героїв Радянського Союзу, зокрема тих 183, чиї імена увічнені на обеліску Слави, встановленому на їх честь в обласному центрі. Вони з'ясували місце проживання 103 з них, які лишилися живими, також налагодили зв'язки з усіма містами, де поховані ворошиловградці — Герої Радянського Союзу. Із 20 міст надійшли фотознімки їх пам'ятників. Завдяки копіткій праці червоних слідопитів на грудях М. В. Андрушко, А. С. Топалера, Л. І. Міненка, А. К. Шляхтича, В. Є. Ярцева засяяли Золоті зірки Героїв Радянського Союзу³².

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4715, оп. 1, спр. 196, арк. 56.

²⁵ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 66, оп. 22, спр. 18, арк. 40.

²⁶ Омельченко Ю. А. Школьные музеи. — К., 1981. — С. 79.

²⁷ Комсом. іскра. — 1967. — 9 квіт.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1073, арк. 7.

²⁹ Патріот Батьківщини. — 1970. — 5 лют.

³⁰ Боброва Е. Е. Репортаж о красных следопытах Харькова // Вожатый. — 1966. — № 2. — С. 7.

³¹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 66, оп. 26, спр. 64, арк. 64.

³² Остапенко Л. Внесок юних // Пам'ятники України. — 1974. — № 2. — С. 14—16.

Юні слідопити школи № 21 Керчі зібрали багатий матеріал про героїчний шлях колишнього начальника політвідділу 32-ї Таманської дивізії, уродженця міста О. С. Рудя, здійснили пошук даних про бойову діяльність командуючого окремою Приморською армією І. Ю. Петрова. За активну роботу й організацію музею бойової слави школи у 1975 р. присвоєно ім'я цього командира³³.

В музеях застосовувалися різноманітні форми увічнення пам'яті героїв. У Костромській середній школі на Дніпропетровщині, наприклад, на стенді вміщено фотографії всіх воїнів, які загинули при визволенні села. Окремо оформлено куток Героя Радянського Союзу А. Ф. Климашкіна³⁴. В Севастопольській середній школі № 1 у 1965 р. відкрито галерею з 60 портретами Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги, звершені біля стін міста-героя³⁵.

3 березня 1943 р. поблизу с. Таранівка на Харківщині стрілецький взвод під командуванням гвардії лейтенанта Петра Широніна повторив подвиг героїв-панфіловців. Нерівний бій 25 радянських воїнів з переважними силами ворога тривав понад три години. Перед позицією взводу завмерли 13 підбитих фашистських танків, 2 самохідні гармати, полягло більше сотні гітлерівців. Усім 25 безстрашним бійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Про подвиг широнінців розповідають численні експонати музею Таранівської середньої школи: фронтові газети, документи, фотопортрети, особисті речі воїнів. У музеї зберігаються також присвячені мужнім воїнам твори художників та скульпторів³⁶.

Шкільні музеї є не тільки важливою формою увічнення всенародного подвигу, а й засобом героїко-патріотичного виховання підростаючого покоління.

Про революційні, бойові та трудові традиції партії й народу розповідають численні матеріали шкільних музеїв. У музеї «Партизанська іскра» Кримської області «Знак Пошани» середньої школи Первомайського району Миколаївської області зібрано матеріали про членів цієї підпільної організації. Тут демонструються грамоти Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу колишнім учням П. М. Гречаному, Д. Г. Дяченку й директору школи В. С. Моргуненку, а також книги про «Партизанську іскру»³⁷.

Близько 400 фотографій, різних макетів, моделей, документів та інших матеріалів про партизанську боротьбу на Херсонщині у період Великої Вітчизняної війни, про бойовий шлях 295-ї стрілецької дивізії, яка в березні 1944 р. визволила обласний центр, зібрано в музеї Херсонської середньої школи № 36. Багато документів висвітлюють діяльність молодіжної підпільної організації під керівництвом 18-річного Іллі Кулика³⁸.

У музеї Березнівської школи-інтернату Ровенської області привертає увагу саморобна алюмінієва кварта з написом «Победа! 9 мая 1945 г.» Вона була відлита у Берліні в той вікопомний день. Тут же — експонати, привезені з Брестської фортеці, книги з автографами учасників її героїчної оборони в 1941 р., дрібки її священної землі, макет прикордонного стовпа № 176, магазин від автомата, гільзи, знайдені в казематах. З цікавістю оглядали відвідувачі музею книги з дарчими написами двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, комісара

³³ Мордвіна І. О. Для прийдешніх поколінь // Пам'ятники України.— 1975.— № 4.— С. 13.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4715, оп. 1, спр. 285, арк. 19.

³⁵ Учнт. газ.— 1965.— 1 янв.

³⁶ Юный ленинец.— 1975.— 8 янв.

³⁷ Рубан-Задольський М. Л. З іменем «Партизанської Іскри» // Рад. школа.— 1976.— № 5.— С. 31.

³⁸ Обідіна Л. В. Громадянин — значить патріот // Рад. школа.— 1974.— № 10.— С. 14.

партизанського загону Д. М. Медведєва — С. Т. Стехова, офіцерів і генералів Радянської Армії³⁹.

Про велику популярність шкільних музеїв свідчить те, що кількість їх відвідувачів дедалі зростає. Так тільки за 1968 р. у музеї бойової слави Житомирської середньої школи № 20 побувало 7 тис. чол., за 1970 р. у музеї Черкаської середньої школи № 14 — 9 тис.⁴⁰

Позитивною тенденцією в діяльності музеїв стало розширення роботи з фондами, в тому числі і з експонатами, не представленими в експозиціях. Учні самостійно вивчали їх під час підготовки до уроків, ленінського заліку, написання різноманітних рефератів і доповідей. Посилювався зв'язок музеїв з навчальним процесом, вивченням програмного матеріалу з історії, суспільствознавства та інших предметів у школі.

Червоні слідопити Дерев'яської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області створили музей Дніпровської переправи. Лише протягом 1974—1975 навчального року в ньому було проведено 27 уроків, 6 виховних годин, 26 екскурсій. Відвідавши музей, ушлявлений полководець О. І. Родимцев у книзі відгуків записав: «Дорогі друзі! Я радий, що на мою долю випала велика честь визволити ваше село від німецько-фашистських загарбників. Тепер, через 22 роки, я побачив Дерев'яку зовсім іншою. Я радий, що жителі села, учні школи, педколектив свято бережуть пам'ять про тих, хто віддав найдорожче — життя — за врятування свободи й незалежності Батьківщини»⁴¹.

Шкільні музеї нерідко виступали ініціаторами нових форм політико-виховної роботи серед учнів. Там їх урочисто приймають у піонери та комсомол. Так, тільки в Донецькій області з 3 по 10 травня 1972 р. в музеях комсомольські квитки одержали понад 1 тис. юнаків і дівчат⁴².

В Івано-Франківській середній школі № 14 було нагромаджено великий досвід пошукової роботи. Вивчаючи її ефективність, міськомком комсомолу та міський відділ народної освіти в 1968 р. провели анкетування серед червоних слідопитів. На запитання «Які якості необхідні людині, щоб здійснити подвиг?», «Як ти ставишся до подвигу Олександра Матросова?», «Чого ти навчився в корчагінському загоні?» учні школи відповідали, що для здійснення подвигу необхідні такі якості, як сила волі, любов до Батьківщини, мужність, відвага, сміливість, чесність.

Багато підлітків висловило захоплення подвигом О. Матросова й готовність його повторити. Про це свідчили такі відповіді: «Щоразу, коли чую про подвиг Матросова, я питаю себе: «Чи змогла б зробити так само?» Мені здається, змогла б. Образ Матросова для мене — сама досконалість радянської людини». «До подвигу Матросова ставлюся з повагою. Якби потрібно було закрити грудьми товариша, я б, не задумуючись, зробив це».

Відповіді на третє запитання свідчили про активну громадянську позицію підростаючого покоління: «Я навчився цінувати й поважати мужність наших батьків», «Навчився розуміти труднощі, які здолали наші старші брати і батьки»⁴³.

Особливої активності набула робота шкільних музеїв у зв'язку із святкуванням 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Розширилася їх мережа, посилилися контакти шкільних музейних закладів з державними музеями. Було переглянуто існуючі експозиції, поповнено їх новими експонатами, які свідчили про здійснення ленінських заповітів щодо захисту соціалістичної Батьківщини, розкривали суть і джерела героїзму радянських людей. Дедалі активніше використовуються ці матеріали на шкільних уроках та й під час позакласної роботи.

³⁹ Сіренко М. С. Зустрічі з ветеранами // Рад. школа. — 1975. — № 14. — С. 21.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4715, оп. 1, с. 285, арк. 54, 57, 105.

⁴¹ Поточ. арх. М-ва освіти УРСР, спр. 948, арк. 37—38.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1073, арк. 25.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4715, оп. 1, спр. 285, арк. 92.

Таким чином, музеї, кімнати і кутки бойової слави в школах у 1965—1975 рр. стали важливим засобом виховання підростаючого покоління в дусі безмежної відданості Комуністичній партії, ленінським ідеалам, готовності до нових звершень в ім'я Вітчизни та радянського народу, який під керівництвом КПРС буде світле майбутнє — комунізм.

А. М. БОРОВИК (Чернігів)

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА ПРО ПІДГОТОВКУ КАДРІВ У ПАРТІЙНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ (1919—1920 рр.)

У винятково складних умовах боротьби проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції в 1919 р. перед Комуністичною партією України постало завдання мобілізації всіх сил на розгром ворогів. Важливу роль в цьому процесі мало розв'язання кадрових питань. Це вимагало від більшовиків України поповнення своїх рядів за рахунок відданих справі більшовицької партії представників робітничого класу і селянства, а також зміцнення апарату партійних та державних установ. Вирішення проблеми підготовки партійних кадрів в тих умовах знаходилося в прямій залежності від організації навчальних закладів, налагодження в них учбового процесу, розробки навчальних планів, добору викладацького складу і слухачів. Важливу роль у розв'язанні цих питань відіграла партійно-радянська преса. З її допомогою ЦК КП(б)У здійснював роботу по підготовці кадрів, зокрема в партшколах.

Це питання певною мірою знайшло відображення в історико-партійній літературі¹. В основному в цих працях висвітлюються питання партійної освіти, аналізуються особливості розвитку системи партійного навчання, а про підготовку кадрів у партійних школах у досліджуваний період сказано побіжно. У статті зроблено спробу розглянути висвітлення партійно-радянською пресою питання організації та підготовки кадрів в партійних школах на Україні. В газетах «Коммунист», «Большовик» та «Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У» (органи ЦК КП(б)У), «Звезда» (Екатеринослав), «Знамя коммунара» (Николаев), «Большевик» (Одесса), «Коммунист» (Киев), «Знамя Советов» (Чернигов), «Всероссийская кочегарка» (Луганск) та інших друкованих губернських партійних органах з найбільшою повнотою відбито процес організації партійних шкіл, хід навчального процесу, тематика лекцій та практичних занять.

Однією з перших у країні партійних шкіл була московська, організована в липні 1918 р. з ініціативи Я. М. Свердлова. Спочатку це були курси агітаторів та інструкторів при ВЦВК, у січні 1919 р. вони були реорганізовані в школу радянської роботи. VIII з'їзд РКП(б) (18—23 березня 1919 р.) на основі цієї школи ухвалив створити Центральну школу радянської і партійної роботи, яка була перейменована в липні 1919 р.

¹ Хижняк В. П. Організаційно-політичне зміцнення КП(б)У на основі рішень VIII з'їзду РКП(б) (берез.—лип. 1919 р.) — В кн.: Деякі питання історії Компартії України: 36. наук. праць викладачів та аспірантів кафедр історії КПРС.— К., 1958.— С. 59—77; Пиріг Р. Я. Партійне будівництво на Україні (жовт. 1918—лют. 1919).—Вісник Харків. ун-ту.—Партійне будівництво.—1976.— № 112.— С. 27—30; Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало П. П. Партійне просвітлення: Очерки історії.— Київ, 1978.— С. 27—32; Гошуляк І. Л. Партійна печать — оружие партийных организаций Украины в борьбе за идейно-организационное укрепление своих рядов (дек. 1919 г.—дек. 1920 г.) — Науч. труды по истории КПСС.— 1978.— Вып. 97.— С. 12—20; Мусиенко В. В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (окт. 1917 г.—1920 г.) — Киев, 1986.— С. 132—134.

в Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова². Центральний орган партії газета «Правда» створення партійної школи оцінювала як найбільш ефективну форму підготовки політичних працівників³. Значну увагу організації та діяльності партійної школи приділяв В. І. Ленін. 11 липня та 29 серпня 1919 р. він прочитав в Комуністичному університеті дві лекції про державу, а 24 жовтня — виголосив промову перед слухачами—добровольцями, що відправлялись на фронт⁴. Ленінські лекції заклали методологічний фундамент і науково-методичне спрямування навчальному процесу в партійних школах.

Значну допомогу партійним організаціям України в підготовці кваліфікованих партійних кадрів надавала партійна школа при ЦК РКП(б). Так, 7 червня 1919 р. «Известия ЦК РКП(б)» сповіщали про початок навчання в партшколі, а також рознарядку згідно запитів губерній на партійний і радянський факультети, вказували в тому числі і губернії України (див. табл. 1). Наведені газетні дані свідчать, що тільки в партійній школі при ЦК РКП(б) першого набору було надано близько 200 місць для навчання комуністам України. Але потреби в кваліфікованих партійних та радянських кадрах в республіці були значно більшими. ЦК КП(б)У розумів, що розв'язати кадрове питання без створення партійних шкіл на Україні неможливо. Досвід ЦК РКП(б) в цьому питанні з урахуванням конкретних умов України, був використаний ЦК КП(б)У.

Таблиця 1

Губернське місто, організація	Кількість стипендій	
	Радянський факультет	Партійний факультет
1. Волинська	12	12
2. Катеринославська	8	8
3. Київська	12	12
4. Полтавська	15	15
5. Подільська	12	12
6. Таврійська	8	8
7. Харківська	11	11
8. Чернігівська	15	15
9. Херсонська	6	6

У 1919 р. розпочався процес створення в республіці партійних шкіл від Вищої партійної школи при ЦК КП(б)У до губернських, повітових, міських. Активну роль в організації цих закладів відіграв друкований орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист». На її сторінках друкувалась різноманітна інформація від положень та інструкцій по створенню партійних шкіл до окремих звітів та повідомлень про їх роботу. Зокрема, газета з кінця грудня 1919 р. до кінця серпня 1920 р. опублікувала більше 30 статей, заміток та інших матеріалів безпосередньо присвячених роботі партійних шкіл. З них більше 10 повідомлень розповідали про відкриття та роботу міських партійних шкіл Харкова, Києва, Одеси та інших міст (1920 р.— 1 січ., 17, 19, 25, 27 лют., 3, 25 бер. та ін.). Значна частина з них присвячена роботі партшкіл різних районів м. Харкова.

В шести статтях газети (1920 — 28 січ., 1, 28, 29 лют, 8 трав.) розповідалось про роботу Центральної партійної школи. Майже половина повідомлень інформувала читачів про роботу партійних шкіл Харківської, Одеської, Катеринославської та інших губернських шкіл, організацію політичної освіти комуністів (1920—2, 28 бер., 1 квіт., 2, 5 черв., 2, 4 лип., 6 серп. та ін.).

² Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия.— М., 1983.— С. 277.

³ Партийные школы // Правда.— 1919.— 26 февр.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 60—78, 224—231.

У зв'язку з організацією шкіл при ЦК КП(б)У був створений відділ по керівництву їх роботою. 15 квітня 1919 р. газета «Коммунист» опублікувала «Положення» про завдання цього відділу. До його складу входило дві секції — вищої школи та організаційно-інструкторська. Завданням першої секції було створення вищої школи пропаганди при ЦК (партійної школи), другої — організація та інструктування партійних шкіл при губернських та повітових комітетах КП(б)У. Одночасно газета надрукувала і відповідні для цих двох секцій «Положення».

20 травня 1919 р. газета «Коммунист» повідомляла про відкриття в м. Києві 17 травня Вищої партійної школи при ЦК КП(б)У. Навчальним планом школи передбачалося в лекційному курсі вивчення трьох циклів предметів: філософії марксизму, теорії економічного розвитку та історії революційного робітничого руху, а також проведення практичних занять з політичної економії, програми РКП(б), з журналістики, ораторського мистецтва. На час відкриття школи прибуло 48 слухачів з різних губерній республіки: з Херсонської — 7, Катеринославської — 5, Полтавської — 9, Подільської — 6, Чернігівської — 10, Київської — 6, Одеської — 5⁵. Заняття в школі проводили керівні працівники апарату ЦК та центральних державних установ — С. В. Косіор, В. П. Затонський, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, М. І. Подвойський та ін.

Влітку 1919 р. становище на фронтах громадянської війни значно ускладнилося. Загроза для країни нависла в зв'язку з наступом Денікіна і куркульсько-петлюрівськими заколотами на півдні республіки. В той час комуністи України зосередили всю увагу допомозі фронту. Партійні організації були оголошені на військовому положенні. В повному складі були направлені на фронт і слухачі Вищої партійної школи⁶.

В період роботи Центрального Комітету та уряду республіки в м. Харкові (з вересня 1919 р.) постало питання про відкриття Центральної партійної школи при ЦК КП(б)У*. 28 січня 1920 р. газета «Коммунист» повідомляла її завдання та умови прийому слухачів. На навчання направляли слухачів губкоми партії, за рекомендаціями партійних, радянських, профспілкових, кооперативних та інших робітничо-селянських організацій. Газета доводила до відому партійних комітетів кількість виділених місць для кожної губернії⁷.

28 лютого 1920 р. газета «Коммунист» повідомила про відкриття Центральної партійної школи. Перший набір становив 285 чол., з них робітників — 68%, селян — 5,5%, чоловіків — 75%, жінок — 25%, більшість з них у віці від 18 до 25 років. Протягом двох місяців навчання їм було прочитано 114 планових лекцій, 17—тематичних, 85—загальноосвітніх дисциплін і проведено 32 гурткові заняття⁸.

3 червня 1920 р. розпочалось навчання слухачів другого набору Центральної партшколи, розрахованого на 3 місяці. Відбулись суттєві зміни в штатному розкладі організації роботи школи. Було створено «колегію з шести штатних викладачів і завідуючого навчальною частиною», замість тимчасових викладачів, які крім того працювали в партійних і державних установах⁹. Змінився і навчальний план школи. Два місяці навчання слухачі знайомились із загальним курсом, а останній — працювали в спеціальних секціях радянської та партійної роботи.

⁵ Отчет ЦК КП(б)У (за апрель и май 1919 г.) // Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У. — 1919. — 8 июня.

⁶ Губернское совещание КП(б)У // Коммунист (Київ). — 1919. — 26 июня.

* Тривалість навчання в школі коливалась від 2,5 місяців у 1920 р. до 10 місяців на поч. 1921 р. (Отчет ЦК КП(б)У с декабря 1920 г. по декабрь 1921 г. // Известия ЦК КП(б)У. — 1921. — № 9. — С. 10).

⁷ Центральна партійна школа при КП(б)У. // Коммунист (Харьков). — 1920. — 28 янв.

⁸ Первый выпуск Центральной партийной школы на Украине // Коммунист (Харьков). — 1920. — 8 мая.

⁹ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября // Приложение к журналу «Коммунист». — 1920. — № 5. — С. 26.

Відбулися також зміни в розподілі місць для слухачів кожної губернії, більше їх було виділено для представників Донецької та Катеринославської губерній¹⁰. Освітній рівень слухачів був різний: 294 чол. закінчили початкову школу, 68 чол. навчалися в середній школі і 132 чол. не мали шкільної освіти (самоучки). За час навчання вибуло 133 чол. з різних причин — мобілізацій, хвороб, відкликани своїми організаціями тощо. Слухачів було розподілено по відділеннях: основне (партійне) — 332 чол., педагогічне — 11 чол., профспілкове — 81 чол., охорони праці — 32 чол., транспортне — 38 чол.¹¹

Поділ слухачів на відділення дав можливість готувати кадри партійних працівників для різних галузей народного господарства. Важливим завданням школи була також підготовка організаторів партшкіл в губернських центрах України. З цією метою в Центральній партшколі працювало педагогічне відділення, до нього було зараховано 11 кращих курсантів з першого набору з різних губерній України. Закінчивши курс навчання і здобувши навички викладацької роботи, вони стали достатньо підготовленими для організації і викладання в партійних школах¹².

26 вересня 1920 р. газета «Коммунист» повідомляла про третій набір слухачів до Центральної партійної школи. Газета в стислому вигляді інформувала про 4-х місячний курс навчання, друкувала також рознарядку курсантів.

У досліджуваний період, в умовах господарської розрухи, паперової кризи гостро стояло питання забезпечення навчальними посібниками, підручниками та політичною літературою слухачів партійних шкіл. Га-

Таблиця 2*

Назва губкомів КП(б)У та організацій, що направляли на навчання	Кількість виділених місць		
	I набір	II набір	III набір
1 ЦК КП(б)У	—	10	10
2 ЦК Комуністичної Спілки Молоді	50	20	20
3 Харківський губком КП(б)У	100	35	25
4 Полтавський	30	25	20
5 Донецький	25	80	50
6 Київський	35	30	25
7 Катеринославський	25	40	20
8 Олександрівський	—	—	20
9 Волинський	15	10	25
10 Подільський	10	10	25
11 Чернігівський	10	15	15
12 Миколаївський	—	20	20
13 Одеський	—	10	10
14 Кременчуцький	—	—	15

* Таблиця складена автором за повідомленнями газет: Коммунист (Харьков) — 1920. — 28 янв., 8 мая; Коммунист (орган ЦК КП(б)У) — 1920. — 26 сент.

зетні публікації творів В. І. Леніна, матеріалів партійних з'їздів та конференцій були важливими джерелами знань для слухачів цих шкіл. В певній мірі задовольнити потребу в навчальній літературі намагалися і працівники Центральної партійної школи, які в період навчання третього набору проводили стенографування лекцій з метою створення популярних підручників для товаришів, що працюють на місцях в справі політичної освіти¹³.

Загальну уяву про розподіл місць, що виділялись губкомом КП(б)У в перших трьох наборах Центральної партшколи дає таблиця 2.

Центральная партийная школа при ЦК КП(б)У. // Звезда (Екатеринослав). — 1920. — 13 мая.

¹⁰ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября. // Приложение к журналу «Коммунист». — 1920. — № 5. — С. 27.

¹² Там же.

¹³ Там же.

Партійно-радянська преса друкувала на своїх сторінках значну кількість матеріалів про роботу Центральної партійної школи, аналіз якої дає можливість простежити зміни, що відбулись в навчальних планах та програмах, організації навчального процесу. Привертає увагу в цьому плані стаття О. Алексакіса* в газеті «Коммунист» від 1 лютого 1920 р. «Про програму Центральної партійної школи». В ній розповідалось про обговорення двох проектів навчальних планів роботи школи на нараді представників ЦК КП(б)У, Всеукраїнського Ревкому, Харківського губкому партії та керівництва школи. Курс навчання поділявся на теоретичний і практичний. Теоретичний курс повинні були прослухати всі курсанти, а практичний — на секціях партійної роботи, журналістики, місцевого управління та ін. Кожний курсант після теоретичного курсу повинен був працювати в одній з секцій. Таким чином, в теоретичному курсі висвітлювались основи партійної і радянської роботи, а на практичних заняттях — курсанти оволодівали основами майбутньої роботи. Крім того, для оволодіння практичними навиками курсантів направляли «на пропагандистську практику в лазарети, клуби, командні курси...»¹⁴.

За час роботи Центральної партшколи в 1919—1920 рр., як відзначив орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» 19 листопада 1920 р., Центральному Комітетові Компартії України «вдалось створити високо продуктивний навчальний заклад по підготовці партійних працівників нового типу». На V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) С. В. Косіор також відзначав, що за перші два випуски школа підготувала 500 чол. і в третьому наборі завершували навчання ще 250 слухачів. Крім того, в спеціальних відділеннях навчалось близько 1000 курсантів, що «направлялись в комісаріати з різних спеціальностей», тобто політичних працівників у військові частини¹⁵.

Аналіз газетних матеріалів свідчить про те, що процес створення мережі партійних шкіл на Україні успішно проходив і на місцях. До кінця громадянської війни партійні школи були організовані при всіх губернських комітетах КП(б)У. Одним з перших в республіці 13 січня 1919 р. рішення про організацію партшколи прийняв Чернігівський губком партії¹⁶. За інформацією газети «Знамя Советов» Чернігівська губерньська партшкола розпочала роботу 22 серпня 1920 р., в якій протягом місяця навчалось 40 слухачів. Проте результати роботи школи не можна вважати задовільними, тому що був «невдалий добір слухачів» та незадовільна технічна підготовка школи до роботи¹⁷. Інших відомостей про роботу школи немає.

Друкований орган Катеринославського губкому КП(б)У газета «Известия» детально знайомила читачів з роботою губернської партшколи, де на серпень 1920 р. завершив навчання другий набір, в якому навчалось 198 чол. До складу слухачів школи входило 70% чоловіків та 30% жінок, 48% — членів партії, 22% — кандидатів у члени партії, 10% — комсомольців, решта — безпартійні. За освітнім рівнем: 11% — самоучки, 73% — з початковою освітою, 9% — навчались в гімназіях, 3% — закінчили гімназії, 0,5% — пройшли загальноосвітні курси¹⁸. Теоретичний курс складався з 52 лекцій, тематика яких була пов'язана з вивченням со-

* Алексакіс Оріон Христофорович, один з організаторів комсомолу на Україні, з січня до квітня 1919 р. — член Харківського губкому партії, з липня 1919 р. до квітня 1920 р. — лектор Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлова. (Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — С. 30).

¹⁴ Отчет ЦК КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября // Приложение к журналу «Коммунист». — 1920. — № 5. — С. 27.

¹⁵ Косіор С. В. Организационный отчет ЦК КП(б)У // Коммунист (орган ЦК КП(б)У). — 1920. — 19 нояб.

¹⁶ Черниговская губерния // Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У. — 1919. — 11 мая.

¹⁷ Знамя Советов (Чернигов). — 1920. — 2 окт.

¹⁸ 2-я сессия курсов советского строительства // Известия Екатеринославского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Екатеринославского губкома КП(б)У. — 1920. — 13 авг.

ціальньо-економічних питань, розвитку революційного руху в Росії та міжнародного робітничого руху, Жовтневої революції та змін в радянському суспільстві, історії, Програми і Статуту РКП(б). На 46 практичних заняттях слухачі вчилися проводити співбесіди, мітинги, читати лекції та аналізувати прочитане. Крім того, вони писали письмові роботи на теми: «Що я чекаю від партійної школи», «Чому я став комуністом», «Що дала партійна школа та які її недоліки» та ін. Після закінчення загального курсу слухачі розподілялись на секції: залізничну, військову, жіночу і селянську з підсекціями — продовольчу, кооперативну, організаційно-інструкторську та культосвітню, в яких продовжували спеціальне навчання.

Перший випуск 115 курсантів Катеринославської губпартшколи губерньський комітет КП(б)У розподілив на роботу таким чином: 47 чол. військової секції направили в розпорядження Дорполіту, 5 — в Політпросвіт губвійськкомату, 24 чол. залізничної секції — в Дорполіт, 5 — в розпорядження секретаря губкому партії, 6 — у відділ по роботі на селі, 6 — по роботі серед жінок, 5 — в губвиконком, 3 — до ради профспілок, інші — в радянські установи. Один з випускників був направлений на навчання в Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова¹⁹.

Газета «Всероссийская кочегарка» (орган Донецького губкома партії и губисполкома) 1 жовтня 1920 р. розповідала про роботу губерньської партійної школи при Донецькому губкомі КП(б)У в м. Луганську. Вона ознайомила з складом слухачів, яких на початку занять було 120 чол., згодом 20 чол. було мобілізовано на фронт, 15 — з різних причин повернулись додому. Більшість з них за соціальним положенням були робітники. В порівнянні з партшколою в Катеринославі навчальні плани Луганської партшколи майже нічим не відрізнялись, а строк навчання був більший на 1 місяць і становив 3 місяці.

Газета вказувала, що в роботі школи на перших порах виникли труднощі, обумовлені різним освітнім рівнем підготовки слухачів. Це сталося тому, що не всі партійні комітети при відборі слухачів керувались умовами набору, в яких передбачалось направляти на навчання комуністів, які прослухали початковий курс політичної грамоти. Тому організаторам школи довелося виходити з становища шляхом поділу слухачів на окремі групи за рівнем підготовки. Слухачі цих шкіл вивчали політико-економічні питання, одержували основні відомості про методи і прийоми організаційно-партійної та агітаційно-пропагандистської роботи, набували навичок практичної роботи. Переважаючим в навчанні був лекційний метод, але поступово практичні заняття набували все більшого значення. Значне місце в навчанні займало обговорення підготовлених слухачами рефератів по спеціально розробленій тематиці з актуальних питань суспільного життя.

На основі повідомлень губерньських друкованих партійних органів можна зробити висновок про те, що в становленні системи підготовки партійних кадрів, губерньська ланка відігравала важливу роль. Після закінчення губпартшкіл в партійні та радянські органи вливалась значна кількість підготовлених кадрів.

З метою зміцнення партійних рядів, підвищення дисципліни та ідейно-теоретичного рівня комуністів місцевих парторганізацій ЦК КП(б)У здійснював заходи по створенню міських та районних партшкіл без відриву від виробництва. В містах та повітових центрах відкривались партшколи, метою яких було підвищення політичної освіти комуністів. У травні 1919 р., наприклад, партійні школи були відкриті в 7 районах м. Києва: Шулявському, Подільському, Деміївському, Печерському, Залізничному, Слобідському, Червоноармійському²⁰. На початку 1920 р.

¹⁹ Партійная школа в Екатеринославе // Коммунист (Харьков). — 1920. — 1 июня.

²⁰ Центр. держ. арх. Жовтневої революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 795, арк. 3.

діяли партійні школи в 4 районах м. Харкова: Петинському, Холодногорському, Основ'янському, Іванівському²¹. Такі школи працювали в Миколаєві, Одесі, Чернігові, Катеринославі та інших містах України.

Заняття в райпартшколах проходили два рази на тиждень, в неробочий час. Уяву про обсяг знань, які отримували слухачі шкіл, дає програма лекційного курсу, опублікована в центральному органі ЦК КП(б)У газеті «Більшовик» 8 травня 1919 р. Програма складалась з 19 лекцій трьох циклів. До першого циклу входили 2 лекції про капіталізм та його вищу стадію розвитку — імперіалізм, 4 лекції другого циклу — про історію революційного руху на Заході, в Росії та на Україні, історію трьох Інтернаціоналів. Більше половини лекцій об'єднані в третій цикл, де вивчалися питання політичного і економічного розвитку країни після Великої Жовтневої соціалістичної революції, історії та Програми Комуністичної партії. З лекціями в районних партійних школах м. Києва, наприклад, виступали Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, І. Ю. Кулик, С. В. Косіор, М. І. Подвойський, В. П. Затонський та інші керівні працівники ЦК КП(б)У і радянських установ. Тези лекцій, підготовлених ними, заздалегідь здавались в агітаційно-пропагандистський відділ міського комітету КП(б)У²².

Програма партійної школи Миколаївського комітету партії, опублікована в газеті «Знамя коммунара»²³, відрізнялась від київської тим, що не було в ній поділу на цикли, весь курс навчання був розрахований на 17 лекцій, але теми їх майже однакові з київськими.

Газети міських партійних комітетів систематично друкували оголошення про чергові лекції в партійних школах, а також різноманітну інформацію про їх роботу. Друкувались інколи статті слухачів партшкіл. На сторінках київської газети «Коммунист», наприклад, були викладені пропозиції слухачів Шулявської райпартшколи про необхідність організації співбесід по матеріалах лекцій. В разі якщо неможливо провести співбесіди пропонували керівникам комуністичних осередків проведення на заводах аналізу останніх лекцій, прочитаних в партшколах, подавати таким чином допомогу «слухачам від верстата». Це було необхідно, так як освітній рівень серед них був різний, окремі з слухачів були неписьменні і тому необхідно було в доступній формі роз'яснювати окремі положення, «інакше від школи неможливо чекати потрібних результатів», — вказувалось в кореспонденції²⁴. Зауваження робітників сприяло поліпшенню роботи партшкіл Києва. Партійні комітети зобов'язували лекторів проводити співбесіди з слухачами по прочитаним лекціям, про що сповіщалося від 13 червня в газетних оголошеннях.

Питання організації політичної освіти комуністів розглядалось на VIII Всеросійській конференції РКП(б) в грудні 1919 р. Її рішення зобов'язували членів партії прослухати кілька лекцій, доступних для приймання широкими масами, що дають уяву про теорію, практику і політику Комуністичної партії, її організаційні принципи побудови, мету та завдання. Тому для отримання систематичних політичних знань комуністам рекомендувалось включитись в роботу гуртків політичної грамоти (шкіл, курсів)²⁵.

Виконуючи рішення VIII Всеросійської партконференції з питань організації партійних шкіл та систематичного політичного навчання комуністів, друковані партійні органи України вносили свій вклад в поліпшення цієї роботи. В статті «Про організацію партійних шкіл» орган

²¹ Партійные школы // Коммунист (Харьков).— 1920.— 19 февр.

²² От агитационно-пропагандистского отдела общегородского комитета КП(б)У // Коммунист (Киев).— 1919.— 8 мая.

²³ Партійная школа // Знамя коммунара (Орган Николаевского комитета КП(б)У).— 1919.— 28 июля.

²⁴ В. П. Заметки о партійной школе // Коммунист (Киев).— 1919.— 8 июня.

²⁵ КПРС в резолюциях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1970.— Т. 2.— С. 210.

ЦК КП(б)У газета «Коммунист» писала, що із зростанням партійних рядів «про політичну систематичну освіту комуністів говорити час настав». Далі газета вказувала, що значна частина комуністів, які вступили в члени партії під час партійних тижнів, частина старих комуністів потребують в отриманні систематичних знань по Програмі і Статуту партії, а також в інших політичних і економічних питаннях. Але, як вказувала газета, до цього часу робота партійних шкіл зводилась до проведення ряду систематичних або ж епізодичних лекцій із змінним складом слухачів та лекторів, а успішна робота шкіл можлива лише при умові постійного контингенту слухачів і лекторів, а також продуманої програми. Лекційний метод проведення занять в таких школах не придатний. Практика показувала переваги метода бесід-лекцій, який давав можливість залучати всю масу слухачів до активної, жвавої роботи. Рекомендувалось також зменшити кількість слухачів в групах до 40—50 чол.²⁶

Газетні матеріали свідчать про велику увагу друкованих партійних органів до справи підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів. В той складний період партія більшовиків поклала початок створенню системи політичної освіти комуністів та безпартійних і до цього часу нагромадила великий досвід.

На сторінках газет 1919—1920 рр. знайшла відображення не тільки робота партійних шкіл, а й короткострокових курсів, які створювались в залежності від потреб партійних комітетів в губернських та повітових центрах України. Так, на повітовій партійній конференції в Ананьєві Одеської губернії було вирішено для поліпшення організації комітетів незаможних селян підготувати інструкторів на короткострокових інструкторських курсах²⁷. Конотопський повітовий комітет для поліпшення партійно-політичної роботи в повіті влаштував тижневі курси для секретарів партійних осередків²⁸. Катеринославському губернському комітету КП(б)У для термінової підготовки інструкторів по проведенню виборів до повітових та волостних Рад «прийшлося на деякий час відкласти початок занять губернської партійної школи і використати її апарат для 10-ти денних інструкторських курсів»²⁹. Як повідомляла газета «Звезда», 51 інструктор був підготовлений саме на цих курсах. На основі газетних повідомлень можна зробити висновок, що головною метою таких курсів була спеціалізована, оперативна підготовка до виконання різних завдань: агітації серед населення, проведення виборів до Рад, роботи в радянських установах, створення комнезамів та ін.

Таким чином, матеріали партійної радянської преси України 1919—1920 рр. показують, що створення та діяльність партійних шкіл різних типів, короткострокових курсів в республіці були продиктовані вимогами часу і свідчать про оперативний, творчий підхід у використанні досвіду РКП(б) в кадровій політиці Компартією України. Незважаючи на всю складність становища, у досліджуваний період на Україні формувалась система підготовки партійно-політичних кадрів, яка творчо застосовувалась і використовувалась на наступних етапах соціалістичного будівництва. Матеріали партійної преси тих років дали можливість вивчити діяльність Компартії України, її місцевих організацій по створенню системи партійної освіти в партшколах, організації навчального процесу в них, формуванню контингенту слухачів, їх розподілу для роботи в партійних, радянських органах, політвідділах Червоної Армії і в громадських організаціях.

²⁶ Об организации партийных школ // Коммунист (Харьков).— 1920.— 5 июня.

²⁷ Уездная партийная конференция // Большевик (Одесса).— 1920.— 17 июля.

²⁸ Черниговская губерния // Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У.— 1919.—

22 июня.

²⁹ Отчет агитационно-пропагандистского отдела губпарткома // Звезда (Екатеринослав).— 1920.— 24 марта.

МЕТА УРОКУ ІСТОРІЇ

В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи говориться: «Партія добивається того, щоб людина виховувалася у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»¹.

Це завдання учитель вирішує кількома шляхами. Насамперед необхідно забезпечити належний науковий рівень уроку. Спостереження переконливо свідчать, що учні, за дуже невеликим винятком, досить гостро реагують на якість викладання. Якщо педагог зводить свою роль до переказу підручника або до спрощеного заучування вміщеного там матеріалу, то у класі поступово наростає галас або панує байдужість. Якщо ж учитель подає навчальний матеріал, так би мовити, в фарватері того ж таки підручника, але наводить цікаві приклади, залучає учнів до їх аналізу, оцінки, розкриває взаємозв'язки явищ і подій, дає потрібні визначення, висновки, організовує їх запис у зошити, пов'язує їх із сучасністю, зокрема, з практикою комуністичного будівництва, викриває антигуманний характер капіталістичної системи, то учні зосереджуються, уважно слухають, ставлять запитання, тобто активно засвоюють почуте й водночас виховуються.

Педагог має органічно підпорядкувати опанування програмового матеріалу виховній меті уроку шляхом такої побудови навчання, коли кожна складова частина пізнаного учнями формує в них якості, притаманні громадянину соціалістичного суспільства, активному будівникові комунізму.

Така побудова навчального процесу вимагає певної освітньо-виховної спрямованості викладу матеріалу. При цьому йдеться не про штучне його пристосування до мети уроку, а про такий план викладу, коли доведення останньої до свідомості учнів впливає з самого матеріалу, не про формальне її декларування, а про оцінки, характеристики, висновки, які закономірно випливають з вивчуваного. А тим часом певні збої трапляються при надмірній соціологізації викладання навчального матеріалу з історії у тому розумінні, як про це сказано в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р.² У цьому випадку підведення учнів до усвідомлення мети уроку, тобто формування переконань, певних норм поведінки, притаманних громадянину соціалістичного суспільства, зводиться до виголошення не підкріплених конкретними прикладами загальносоціологічних положень, які швидко забуваються. Більше того, це створює в учнів неправильне уявлення про сутність історичної науки, її призначення. Щоб сприяти виробленню у них правильного світорозуміння, активної життєвої позиції, мета уроку має бути розкрита, доведена до свідомості учнів на основі конкретного, цікавого матеріалу, в жвавій формі.

Чітке визначення мети уроку сприяє не лише прищепленню учням найкращих рис громадянина соціалістичного суспільства, а й вирішенню його структурних основ. Відомий радянський методист-історик О. О. Ва-

¹ Див.: Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання.— К., 1984.— С. 48.

² Див.: Про викладання громадянської історії в школах СРСР // Постанови партії та уряду про школу.— К., 1947.— С. 37.

гін писав, що «точне формулювання теми уроку і наявність плану викладу самі по собі ще не забезпечують єдності і внутрішньої стрункості уроку, якщо в ньому відсутня ідейна спрямованість»³, тобто, якщо не чітко визначена його мета. «Кожний досвідчений учитель історії,— зазначає далі О. О. Вагін, — знає, що добір і розташування матеріалу уроку, всі дидактичні прийоми й методичні засоби, що використовуються в ході його проведення, підпорядковані провідній ідеї уроку, вирішенню його конкретних навчально-освітніх та виховних завдань. Ось чому з'ясування основної ідеї уроку, визначення його освітніх і виховних завдань є найважливішим моментом у підготовці до уроку»⁴.

Для успішної реалізації цього завдання треба глибоко, чітко розуміти, що таке мета уроку загалом, знати визначення цього дидактичного поняття в цілому. Лише керуючись ним, можна правильно визначити мету окремого уроку. А це залежить від рівня розробки питання про неї у методичній літературі, його опанування вчителями історії.

Аналіз цієї літератури, зокрема посібників з методики навчання історії, спеціальних історико-методичних монографій свідчить, що питання про мету уроку в більшості з них не розглядається⁵. Однак відомо, що воно є одним з найважливіших у дидактиці та методиці. Вчитель, не маючи чіткого уявлення про мету уроку, не дає її визначення.

В методичних посібниках, які пропонують розробки уроків з різних розділів шкільного курсу історії, подаються лише готові формулювання мети окремих з них⁶ або ж визначається завдання (мета) для кількох уроків з теми⁷. Питання ж про мету уроку у всіх його аспектах (про те, що потрібно визначати останню, про її зміст, критерії визначення, про саме це поняття, методику роботи над визначенням мети окремого уроку та ін.) в цих посібниках не розглядається. В жодному з них не сказано, що потрібно розуміти під метою уроку.

Дане питання порушується лише у другій частині посібника «Методика обучения истории в средней школе» (М., 1978, с. 100—101), але надзвичайно стисло. Це можна пояснити тільки недооцінкою даного питання. Автор розділу, в якому йдеться про мету уроку, навіть не дав визначення цього дидактичного поняття.

Ознайомлення з практичною роботою вчителів історії, навчальною документацією (планами уроків, їх методичними розробками) свідчить, що дехто з них зовсім не працює над визначенням та досягненням мети уроку, інші ж через необізнаність підмінюють її змістом останнього. Наприклад, мета уроку на тему «Завершення об'єднання Франції наприкінці XV ст.» часто формулюється так: «Показати, як завершилось об'єднання Франції». Як бачимо, йдеться про зміст уроку. Насправді ж його метою має бути: а) підведення учнів до усвідомлення вирішальної ролі народних мас в об'єднанні країни («Праця селян, ремісників створила умови для завершення цього процесу»), засвоєння поняття «централізована держава», її ознак, класової суті, прогресивності⁸ — це освітня мета уроку; б) підведення учнів до усвідомлення

³ Вагін А. А. Методика преподавания истории в средней школе.— М., 1968.— С. 367.

⁴ Там же.

⁵ См.: Андреевская Н. В., Бернадский В. Н. Методика преподавания истории в семилетней школе.— М., 1955.— 182 с.; Зинovieв М. А. Очерки методики преподавания истории.— М., 1958.— 285 с.; Стражев А. И. Методика преподавания истории.— М., 1965.— 284 с.; Дайри Н. Г. Обучение истории в старших классах средней школы: Познавательная активность учащихся и эффективность обучения.— М., 1966.— 435 с.; та ін.

⁶ Див.: Агибалова Е. В., Донской Г. М. Методическое пособие по истории средних веков.— М., 1978.— 301 с.; Методическое пособие по новой истории, 9 класс.— М., 1979.— 302 с.; Методичний посібник з історії РСР, 9—10 класи/Під ред. І. Б. Берхіна.— К., 1982.— 234 с.; та ін.

⁷ Див.: Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР.— К., 1985.— С. 216 та ін.

⁸ См.: Вагін А. А. Указ. соч.— С. 366.

аморальності поведінки панівної верхівки, осуд експлуататорів — виховна частина. Реалізація останньої здійснюється шляхом залучення учнів до оцінки дій представників правлячих кіл Франції. Поєднання обох частин мети уроку створить основу для морального виховання учнів. На цьому і подібних за змістом уроках учитель, працюючи над виховною частиною, повинен підвести учнів до висновку, що в політиці, навіть у діях, які дають прогресивні наслідки, не всі засоби прийнятні.

Трапляються випадки підміни мети уроку переліком форм роботи на ньому, визначенням завдань для учнів. Наприклад, в одній з методичних рекомендацій⁹ подаються такі формулювання мети уроку на тему «Русь X — початку XII ст.»: «1. Перевірка результатів навчання на попередньому уроці (закріплення знань, самоконтроль); 2. Вивчення нового матеріалу». У поясненнях до другого пункту навчально-виховних завдань мета уроку деталізується в таких формулюваннях: «Запам'ятати факти внутрішньої й зовнішньої діяльності Давньоруської держави у X — на початку XII ст.; вміти образно розповісти про походи київських князів (з використанням ілюстрацій); дати характеристику Ярослава Мудрого». Тут, як бачимо, йдеться про завдання учням та зміст уроку. Щоправда, пункт «Пояснити, чому було запроваджено в Київській Русі християнство» є складовою частиною освітньої мети даного уроку, але він сформульований як завдання для учнів.

Звичайно, у радянській літературі з методики навчання історії є й правильне висвітлення питання про мету уроку. Це статті П. В. Гори «Цільова установка та її роль у вирішенні освітньо-виховних завдань» (опублікована в № 2 журналу «Преподавание истории в школе» за 1963 р.) та С. І. Матрунєнкова — «Про цільову установку уроку» (вміщена у № 3 цього ж журналу за 1965 р.). Однак згадані праці вийшли в світ досить давно. Та й рекомендована у них методика визначення мети уроку (таблиця аналізу та узагальнення навчального матеріалу) дещо складна, особливо для молодосвідчених учителів.

Вже згадувалося, що найчастішою помилкою при визначенні мети уроку з історії є її підміна змістом останнього, завданнями для учнів або переліком форм роботи на ньому. Такі недоліки пояснюються недостатнім усвідомленням мети уроків з історії в цілому. А саме це має вирішальне значення при визначенні мети кожного конкретного уроку. Для ілюстрації наведемо її визначення у згадуваній статті П. В. Гори. На думку автора, мета уроку — це «...коротке вираження головної ідейно-теоретичної спрямованості уроку, що випливає із загальних освітньо-виховних завдань шкільного навчання історії, конкретного змісту й місця уроку в історичному курсі»¹⁰.

Що ж потрібно розуміти під освітньо-виховними завданнями уроку? Це — його місце в підведенні учнів до матеріалістичного розуміння історичного процесу (освітній аспект) та водночас — формування матеріалістичного світогляду (виховний аспект). Освітня й виховна частини мети багатьох уроків з різних розділів шкільного курсу історії так і можуть бути сформульовані: «На матеріалі уроку підводити учнів до матеріалістичного розуміння історії» (освітня) та «формувати в них матеріалістичний світогляд» (виховна). Далі доцільно навести інші складові мети уроку: по-перше, допомогти учням усвідомити, що минуле вивчається для розуміння й кращої організації сучасного життя, показати шляхи прогресу людства, вирішальну роль народних мас в історичному процесі, значення праці у розвитку виробництва, закономірність класової боротьби в експлуататорському суспільстві; підвести школярів до розуміння того, що «основним революційним класом сучасної епохи був

⁹ См.: Сайко А. Т., Каракулина Е. Е. Комплексное планирование учебно-воспитательных задач на уроке истории: Метод. рекомендации учителям истории.— Донецк, 1983.— 17 с.

¹⁰ См.: Гора П. В. Целевая установка и ее роль в решении образовательно-воспитательных задач // Преподавание истории в школе.— 1963.— № 2.— С. 36.

і залишається робітничий клас», що марксизм-ленінізм є єдино революційним вченням, а КПРС — натхненником і організатором історичної творчості мас, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства¹¹; розкрити переваги соціалістичної організації суспільства, викрити антинародний характер капіталістичної системи та її моралі, розвинути критичне сприйняття чужих нам поглядів і норм поведінки, релігійних догм, виховувати розумне ставлення до міри матеріальних потреб, людяність, здатність до співчуття й співпереживання, розвивати естетичну культуру, прищеплювати інші політичні та моральні переконання, притаманні радянським громадянам, зокрема любов до праці, прагнення взяти участь у технічному прогресі тощо.

Ці та інші освітньо-виховні завдання шкільного історичного курсу зафіксовані у партійних і урядових документах, методичних посібниках, у «Пояснювальній записці» до програми з історії. Вони, так би мовити, постійно діючі. Однак досвід показує, що при вивченні історичного минулого потрібно враховувати й завдання поточного життя, розглядаючи їх як складову частину мети курсу історії у цілому та як критерій для визначення мети окремих уроків з цього предмета. Наприклад, у наші дні КПРС закликала до послідовної й рішучої боротьби проти алкоголізму. Школа також повинна брати активну участь у цій важливій роботі — вести відповідну виховну роботу з учнями, насамперед засобами навчальних предметів, у тому числі історії. Ця робота має бути передбачена метою уроку, матеріал якого дає нагоду засудити пияцтво, показати, що воно завжди приносило тільки лихо. Так, визначаючи мету уроку «Культура стародавнього Єгипту» (5 кл.), педагог до її виховної частини внесе слова: «Користуючись логічним приводом, засудити пияцтво». В процесі викладу теми учитель після висвітлення питань про наукові знання, писемність, мистецтво, їх підпорядкування інтересам жерців і панівної верхівки країни зверне увагу учнів на те, що давньо-єгипетське населення виробило ряд корисних побутових правил. Так, в одному з тогочасних папірусів записано: «Не погуби себе, коли сидиш у пивниці, не втрачай розуму та не забувай своїх клятв. Коли ти впадеш і вхопишся за край одягу того, хто сидить поруч, ніхто не подасть тобі руки допомоги. Навіть друзі — й ті відвернуться й скажуть з огидою: «Йди геть, п'янице!». Однією-двома фразами вчитель коментує зачитане, виводить з нього мораль з проєкцією на сучасність. Такий же виховний момент педагог вносить і в формулювання мети уроків «Олімпійські ігри», «Посилення панування дворян за Катерини II». Адже відомо, що коли останній доповів про поширення пияцтва, вона відповіла: «Нехай п'ють — п'яними легше правити». Вчитель має підкреслити, що цариця не лише допомагала панівній верхівці визискувати трудяще населення, а й ладна була сприяти його фізичній та розумовій деградації через пияцтво.

Складовою частиною змісту мети уроків у цілому і критерієм для визначення мети окремого уроку є так звані розвиваючі завдання (розвиваюча мета). Щоправда, потреба в її виділенні ніким не обгрунтована. Адже освітня й виховна частини також передбачають розвиток учнів. Взагалі все навчання, весь урок, весь його матеріал повинні цьому сприяти. До даної третьої частини мети уроку слід віднести розвиток умінь і навичок виконання конкретних завдань (складати план тексту чи тези розповіді вчителя, працювати з підручником, іншими книгами, зошитом, наочним приладдям, рецензувати відповіді учнів, складати плани питань для перевірки знань та ін.).

Мета уроку обов'язково має бути його віссю, забезпечувати логічну й структурну чіткість останнього. Адже логічний виклад навчального матеріалу — запорука його науковості, цікавості, а отже, глибокого

¹¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. — К., 1986. — С. 3.

засвоєння. Такий виклад, коли кожна наступна фраза впливає з попередньої, залучає учнів до роздумів разом з учителем, дисциплінує процес мислення. При цьому з усією силою виявляється навчально-виховний потенціал живого слова, якого нічим замінити неможливо. Мета уроку як його вісь допомагає вчителю добирати матеріал для останнього. Для педагога, який володіє великим фактичним матеріалом, любить свою професію, постійно прагне поповнювати свої знання і може розповісти багато цікавого, добір того, що має бути включене до змісту уроку, справа нелегка. Це вимагає тривалих роздумів, але наявність чіткої продуманої мети полегшує та прискорює цей процес. Для повідомлення на уроці береться лише той матеріал, який сприятиме досягненню мети.

Отже, підсумовуючи сказане, спробуємо визначити, що ж таке мета уроку? Це — стислий виклад освітніх, виховних, розвиваючих, формуючих необхідні для навчання уміння і навички конкретних завдань, які можуть бути досягнуті на матеріалі уроку, на основі загальних завдань вивчення історії в школі та вимог поточного життя.

Мету уроку слід формулювати якнайстисліше. Наприклад, до уроку на тему «Основні риси розвитку суспільства у новітній час» її можна сформулювати так: «Поглибити, закріпити знання та переконання учнів про історичну приреченість капіталізму і неминучість перемоги комунізму у усьому світі».

Наведемо ще кілька прикладів формулювання мети окремих уроків історії, керуючись пропонованим визначенням. Насамперед нагадаємо, що для багатьох уроків з цього предмета вчитель може використати певні положення з праць класиків марксизму-ленінізму як готові формулювання мети. Проте їх не слід ототожнювати з методикою вивчення праць основоположників наукового комунізму при викладанні історії в школі. Це специфічна форма роботи, але вона забезпечує якнайглибше й найміцніше засвоєння учнями цих положень. Ми вже зазначали, що мети уроку підпорядковується вивченню всього виучуваного матеріалу. Тому над положенням з праць класиків марксизму-ленінізму, взятим за мету уроку, проводиться робота протягом усього уроку з наведенням ілюстративних даних, залученням учнів до активного їх сприйняття через відповідні записи в зошитах та ін. Учні твердо засвоюють і саме положення, взяті за мету уроку, й матеріал останнього, поданий у світлі даного положення. Наприклад, для уроку на тему «Загальні закономірності та особливості соціалістичної революції й будівництва соціалізму у різних країнах» за основу його мети вчитель візьме слова В. І. Леніна: «...В деяких дуже істотних питаннях пролетарської революції всі країни неминуче мають проробити те, що проробила Росія»¹². Мета уроку, сформульована на основі цього ленінського положення, може звучати так: «На матеріалі уроку підвести учнів до засвоєння ленінського твердження про те, що «...в деяких дуже істотних питаннях пролетарської революції всі країни неминуче мають проробити те, що проробила Росія». Це — освітня частина мети даного уроку, а виховна — прищепити учням гордість за всесвітньо-історичні перемоги нашого народу, його вірність ідеям ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

А от приклад використання положення партійного документа для формулювання мети узагальнюючого уроку на тему «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції»: «На матеріалі уроку підвести учнів до засвоєння того, що «Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — зміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹³.

¹² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 12.

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 7.

При визначенні мети уроку краще за все скористатися тими формами роботи, які не вимагають застосування спеціальних таблиць для аналізу й узагальнення навчального матеріалу уроку, як це рекомендується в зазначених статтях П. В. Гори і С. І. Матруненкова.

Досвід переконує, що при визначенні мети уроку бажано дотримуватися таких вимог. Насамперед кожному вчителю історії належить пам'ятати, що таке мета уроку. Доцільно мати її визначення записаним на спеціальній картці. Її можна закріпити у робочому зошиті або вкласти в програму, щоб завжди була під рукою. Тут же треба тримати й другий чітко оформлений запис-перелік освітніх і виховних завдань вивчення історичного минулого. Вони сформульовані в постановах ЦК КПРС про викладання історії й інших суспільних наук у школі (від 16 травня 1934 р., 8 жовтня 1959 р., 14 травня 1965 р.), постановах ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР про загальноосвітню школу (від 29 грудня 1977 р.)¹⁴, у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» від 31 січня 1977 р., «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» від 31 березня 1983 р., в Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи, рішеннях квітневого та жовтневого пленумів ЦК КПРС (1985 р.), новій редакції Програми КПРС, в інших партійних і урядових документах. Перелік освітньо-виховних завдань вивчення історії в школі дано в «Пояснювальній записці» до відповідних шкільних програм, а також у програмі з методики вивчення цього предмета для історичних факультетів.

Якщо перший запис постійно лишатиметься незмінним, то другий увесь час поповнюватиметься в міру виникнення нових завдань, які треба буде вирішувати у процесі вивчення історії в школі. Наприклад, учитель історії не може обминути сформульовану квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС концепцію прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства на базі науково-технічного прогресу. Він на кількох уроках підводитиме учнів до усвідомлення суті цієї концепції, психологічно готуватиме учнів до майбутньої участі в реалізації планів партії, вестиме виховну роботу в цьому напрямі. Адже учні — завтрашні трудівники. Цю роботу найбільш цілеспрямовано і конкретно доцільно вести на уроці «Сучасна епоха — епоха торжества соціалізму» при розгляді питання «Всебічне вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства».

Безпосередня робота над визначенням мети уроку починається в процесі підготовки останнього. Насамперед учитель переглядає відповідну частину програми, ті пункти (в межах розглядуваної теми), які вивчатимуться на даному уроці. На основі програми він намічає історичні поняття, які треба розтлумачити на ньому, за різними джерелами добирає фактичний матеріал майбутнього уроку, визначає завдання для розвиваючого навчання. Педагог переглядає також картку з переліком освітньо-виховних завдань, вирішує, які з них можна розв'язувати на матеріалі підготовлюваного уроку. Далі, спираючись на пункти програми, вчитель формулює тему та мету останнього у трьох пунктах (а) освітня мета, б) виховна мета, в) розвиваюча мета й вироблення необхідних умінь та навичок), складає план уроку, підпорядковуючи його вже визначеній меті.

Глибоке розуміння мети уроку, грамотна, систематична робота над її визначенням і досягненням буде сприяти вдосконаленню навчально-виховного процесу в середній школі.

П. З. КОЗИК (Миколаїв)

¹⁴ Докладніше див.: Народное образование в СССР: Общеобразов. шк.: Сб. документов, 1917—1973.— М., 1974.— 546 с.; Правда.— 1977.— 29 дек.; Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— М., 1977.— 639 с.

БРИГАДИР В. П. КАПНІСТ — ГЕРОЙ СЕМИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

Це розповідь про Василя Петровича Капніста — батька відомого російського та українського письменника і громадського діяча. Потрапивши на Україну бездомним хлопчиком-сиротою, він пройшов шлях від волонтера армії Петра I до командуючого козацькими військами Слобідської України, був учасником Північної, російсько-турецької та Семилітньої воєн.

Уздовж західного узбережжя Греції, яке омивають хвилі Іонічного моря, тягнеться ланцюжок островів. Найпівденнішим серед них є Закінтос (Закінф), відділений від Пелопоннеського півострова двадцятикілометровою протокою.

У другій половині XVII ст. з цього острова, що входив тоді до складу Оттоманської імперії, втік виходець із старовинного грецького роду Капнос—Стамателло Петрович Капніссіс. На відміну від багатьох своїх співвітчизників, які більше займалися торгівлею, ніж шукали бойової слави, він являв собою яскравий тип хороброго рубаки. Залишивши пригноблену османськими завойовниками батьківщину, Стамателло Петрович пішов на військову службу до їх одвічних ворогів — венеціанців. Він брав участь у численних походах і битвах з турками та марокканськими піратами, які намагалися перетворити Середземне море у свою вотчину. Відвага і ратний досвід воїна-грека дістали високу оцінку. В 1684 р. після битви з турками біля острова Санта Мавра венеціанський полководець Морозіно присвоїв Стамателлу Петровичу чин полковника, а в 1702 р. за військові заслуги уряд дожа Алозія Мочініго від імені Венеціанської республіки пожалував йому з усім потомством графське достойнство¹.

Син Стамателла Петровича Христофор, хоч і успадкував гучний титул батька, однак військовими талантами не відзначався. Всю свою енергію він спрямував у торговельне русло, намагаючись залучити до комерції і свого нащадка Петра. Однак юний Петро Христофорович Капніссіс, як і його знаменитий дід, твердо вирішив обрати для своєї діяльності військове поприще. Він поступив на службу у венеціанську армію і незабаром одержав офіцерський чин.

Все це відбувалося в роки, коли Оттоманська імперія особливо посилила феодальний гніт на підвладних їй землях, безжально вичавлюючи соки з поневолених народів. Погляди греків, болгар, сербів, волохів і молдаванів, які знемагали під османським ярмом, були звернуті на Росію. У ній одній вбачали силу, здатну не лише протистояти турецькій експансії, що загрожувала Заходу, так само як і Сходу, а й допомогти повернути свободу населенню загарбаних Портою країн.

Ось чому, коли розбитий під Полтавою шведський король Карл XII утік у Туреччину, де з допомогою французьких дипломатів йому вдалося схилити султана оголосити в 1710 р. війну Росії, у пригноблених османськими завойовниками країнах став швидко ширитися визвольний рух. Господарі Молдавії Кантемір і Волощини Бранкович вступили в переговори з Петром I і зобов'язалися подавати російським військам допомогу продовольством і людьми. Через Волощину і Молдавію в армію Петра I йшли добровольці — серби, чорногорці та ін. Керуючись

¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Киев, 1910.— Т. 2.— С. 282.

патріотичними почуттями, Петро Христофорович Капніссіс зібрав, на власний кошт озброїв і привів у район р. Прут загін добровольців-греків.

У цей час 120-тисячне турецьке військо, до якого приєдналося 50 тис. кримських татар, переправилося через Дунай і в травні 1711 р. рушило до Дністра. Бойові дії розгорталися у край несприятливих для Росії умовах. Хоч ця війна й викликала піднесення національно-визвольного руху серед молдаван, болгар, греків, сербів і чорногорців, однак очікуваного з їх боку значного підкріплення російська армія не одержала. Не прибуло в Молдавію і військо, обіцяне польським королем. Все це призвело до того, що влітку 1711 р. Росія змушена була підписати з Туреччиною принизливий мирний договір і поступитися Азовом. Після невдалого Прутського походу П. Х. Капніссіс, побоюючись, що буде покараний венеціанським урядом за самовільну участь у російсько-турецькій війні, втік, захопивши з собою десятирічного сина Василя, в Росію під покровительство російського царя. З караваном грецьких купців батько й син щасливо пройшли володіння кримського хана і ступили на українську землю. Але тут, по дорозі в Ніжин, де знаходилася численна колонія їх співвітчизників — грецьке братство, Петро Христофорович захворів і помер, залишивши десятирічного хлопчика без жодних засобів до існування. Трапилося це в українському містечку Ізюмі².

Невідомо, як склалася б у майбутньому доля Василя Капніссіса, коли б не приглянувся він чимось бездітному місцевому сотникові Павлюку. Той не лише взяв сироту у свій дім, але незабаром і всиновив хлопчика. Чотирнадцятирічним підлітком Василь Капніст — так переробили його прізвище на Україні — записався в один з розташованих вздовж кримського кордону слобідських полків і, як зазначається в «Малороссийском родословнике» В. Л. Модзалевського, «з того часу служив у польських походах (тобто брав участь у війні проти шведів. — В. Ш.) волонтером»³.

У 1720 р. козаки і старшина одностайно обирають молодого Капніста наказним сотником. Через шість років у нагороду за вдале відбиття набігу кримчаків на Ізюм Белгородське губернське правління «за розсудом генерал-фельдмаршала князя Голіцина» зробило його полковим сотником Ізюмського слобідського полку, і він «у тому чині в багатьох був партія», зокрема брав участь у бойових діях проти кримських і ногайських татар, «по-зłodійському впадаючих у кордони російські»⁴.

Військові здібності, природна хоробрість Василя Капніста яскраво виявилися під час розгрому багатотисячної орди калмицького князя мурзи Дондук-Амбо, яка в 1734 р. здійснила набіг на Україну. Спустошивши полтавські землі, вона повернула в бік Запоріжжя, розраховуючи знайти там легку здобич, бо основна частина запорожців разом з кошовим отаманом була в цей час відсутня. Ті, хто залишився на Січі, не маючи можливості відбити напад самі, звернулися по допомогу до ізюмського сотника Павлюка. Він, однак, зважаючи на нечисленність своїх сил, вичікував. Тоді В. Капніст зібрав у навколишніх селищах кілька сот козаків, узав дві гармати і рушив наперейми мурзі. Наблизившись до ворогів, козаки дочекалися ночі, щоб приховати чисельність свого загону, і в темряві вдарили з двох боків на ординців, які спали. Захоплена зненацька орда була розбита.

До рук козаків потрапило багато трофеїв та велика кількість полонених, у тому числі й сам Дондук-Амбо⁵. На цей час Василь Капніст був уже одружений. За порадою свого названого батька сотника Пав-

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Тархов А. Бригадир Василий Петрович Капнист // Север. пчела.— 1846.— № 136.

люка він взяв собі за дружину єдину дочку багатого грецького купця Согдена — Олену. Вмираючи, Согден зробив зятя спадкоємцем усього свого добра. Одержавши таким чином досить значний капітал, Капніст, за прикладом багатьох козачих старшин, зайнявся торгівлею. У Белгороді він узяв у відкуп мита на велику рогату худобу, борошно, сіль, вовну, горілку, найняв кораблі для заморської торгівлі.

Комерція почала давати заповзятливому сотникові великі прибутки. В 1732 р. на території Ізюмського полку він придбав два села — Балакліївку та Шпаківку, побудував хутір і заходився розводити там рогату худобу та коней. Однак у 1735 р. Шпаківку й хутір пограбували і розорили дотла кримські татари.

Діяльність Капніста на торговельному поприщі припинилася так само несподівано, як і почалася. Воїн виявився в ньому сильнішим за купця. Однією з причин цього була, зокрема, російсько-турецька війна 1735—1739 рр. Полковий сотник Василь Петрович Капніст не міг залишатися осторонь, коли розгорталася боротьба проти Оттоманської Порти — одвічного ворога батьківщини його предків. Як зазначається в «родовідній» Капністів, у цей період він брав участь у першому і другому кримських походах при взятті Перекопу; в жовтні 1736 р. «бив чолом про пожалування його в слобідський Сумський або Миргородський полк полковником»; 4 січня 1737 р. згідно з атестацією фельдмаршала Мініха «пожалуваний за іменним указом полковником в Миргородський полк»; був при взятті Очакова (1737 р.), «на Дніпровській кампанії» (1738 р.), а згодом направлений «для впадіння (нападу. — В. Ш.) і для пошуку в Молдавію з особливою командою». Переправившись через Дністер, В. П. Капніст з козаками «містечка Балиці і Могилів розорив і турок у тих містечках перерубав, а інших живих у полон взяв і неприязельські магазини, що були в оних місцях, спалив»⁶.

Ось як характеризував його дії під Очаковом у відомих «Записках про Росію» Х. Г. Манштейн. «Полковник Капніст, — пише він, — стоячи на чолі 7000 козаків, перешкоджав сорокатисячній турецько-татарській армії оточити російську, яка стояла табором перед стінами взятого і зруйнованого Очакова в 1737 р., і цим сприяв влаштуванню траншей»⁷.

У згадуваній «родовідній» зазначається, що В. П. Капніст брав участь і в «генеральній Хотинській баталії» (1739 р.), командує козаками військами. У цій битві російська армія здобула блискучу перемогу, плодами якої їй, однак, скористатися не вдалося. За Белградським мирним договором Росія повернула собі Азов, але не одержала виходу до Азовського й Чорного морів. Не увінчалось успіхом і визволення у серпні — вересні 1739 р. Молдавії, яка знову опинилася під османським ярмом.

За виявлений у російсько-турецькій війні героїзм миргородський полковник В. П. Капніст був пожалуваний імператрицею Анною Іванівною 2000 десятин землі під Саратовом.

В 1741 р. в результаті дворцевого перевороту на російський престол вступила дочка Петра I Єлизавета. Осипавши подарунками гвардійців, які допомогли їй оволодіти трон, нова імператриця не забула й козачих командирів, що відзначилися в ході недавньої російсько-турецької війни. Одним з перших українських старшин, 15 липня 1743 р., одержав жалувану грамоту на містечко Манжелію в Хмельницькій сотні, села Обухівку в Сорочинській сотні, Зуївці — в Миргородській, Турбайці і Попівку — в Хорольській (загалом 152 двори) миргородський полковник В. П. Капніст «як іноземний чоловік, за виїзд з Вітчизни»⁸.

Вартим уваги є те, що Василь Петрович брав землю без «підданих», тобто без кріпаків. Не записав він у кріпацький стан, як це часто-

⁶ Модзалевский В. Л. Указ. соч.— С. 283.

⁷ Mémoires sur la Russie, par le Général de Manstein.— Leipzig, 1771.— Р. 239.

⁸ Модзалевский В. П. Указ. соч.— С. 283.

густо робили інші старшини, і селян, що втекли з підвладних Польщі територій і оселилися в заснованих ним селах Ламаній, Миколаївці, Василівці, Пузиковій, Бригадирівці, Холодній. Вихований з дитинства у козацькому середовищі, він глибоко поважав почуття особистої свободи, людської честі і гідності і ніколи не хизувався своїм дворянським походженням. Все це вигідно виділяло його з-поміж розбагатілої верхівки українського козацтва.

Одержавши царські грамоти на «грунти», В. П. Капніст залишив землю в користуванні її фактичних господарів—козаків. Показовим щодо ставлення Василя Петровича до поневолення селян був випадок з мешканцями с. Турбаї, яких гетьман Данило Апостол силою обернув на кріпаків. Ще до свого гетьманства, будучи миргородським полковником, він виписав з реєстру козаків цього «вільно-військового» села. Коли навесні 1711 р. розпочався Прутський похід Петра I, Д. Апостол наказав повернути турбаївців з війська, що перебувало в дорозі, і примусив їх кріпити греблю на річці Хорол, де стояв його млин. Всі протести проти несправедливих дій можновладця, який з 1727 р. став гетьманом Лівобережної України, були даремними. Тільки після смерті Д. Апостола у 1734 р. турбаївці дістали змогу розпочати клопотання про відновлення їх у козацькому реєстрі.

В. П. Капніст, ставши миргородським полковником, ґрунтуючись на даних документів 1710 р. та свідченнях старожилів про те, «що вони служили козаками і були в різних походах до Прутської акції», вніс у 1738 р. 76 турбаївських селян у козацький реєстр. За свідченням самого В. П. Капніста, турбаївці в числі добровольців «служили в минулих воєнних кампаніях Очаківській, Дніпровській і Хотинській з усілякою вірністю, добропорядно»⁹.

Вдова гетьмана Уляна Апостол, одержавши царську грамоту, що підтверджувала її права на всі маєтності чоловіка, не захотіла змиритися з такими діями В. П. Капніста. У 1739 р. вона подала на нього скаргу в Генеральну військову канцелярію, а потім і в Генеральний військовий суд, вимагаючи повернути їй у «підданство» турбаївських козаків. Невдовзі, в 1740 р., гетьманша померла, і справа, порушена нею в Генеральному суді, не була доведена до кінця. Однак через піввіку, 30 червня 1788 р., правильність дій В. П. Капніста підтвердив урядовий сенат. Розбираючи скаргу селян с. Турбаї на поміщиків Базилевських, які купили село у нащадків Д. Апостола, він дійшов такого висновку: «Визнати вільні козацькі права по давнині і крові за тими жителями села, які записані полковником Капністом у компути Миргородського реєстрового полку, і всіма, хто від цих записаних народився»^{9а}.

Невдовзі після призначення Василя Петровича миргородським полковником помирає його дружина Олена Согден, і він одружується на внучці генерального обозного запорізького війська Софії Андріївни Дунішій-Борковській. Цим самим В. П. Капніст, або, як його ще називали, Капністий, міцно закріплюється в правлячій верхівці козацької старшини.

Софія Андріївна виявилася доброю і чуйною жінкою, уважною до потреб селян і козаків. Своему чоловікові вона народила п'ять синів: Миколу, Анапія, Петра, Андрія і Василя, який став у майбутньому відомим письменником. Залишившись після смерті Василя Петровича вдовою, вона зуміла виростити їх справжніми патріотами Росії.

Після підписання Белградського миру та укладення особливих договорів і конвенцій пустий і безлюдний степ, відомий як землі Запорізького війська, або Дике поле, ввійшов до складу Російської імперії. Остаточне розмежування цієї території між Росією й Туреччиною відбулося в 1742 р.

⁹ Гуржій І. О. Повстання селян у Турбях.— К., 1950.— С. 61.

^{9а} Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718) // Киев. старина.— 1904.— № 85.— С. 453.

Одержавши права на запорізькі землі, російський уряд негайно приступив до заселення їх південних та північно-західних окраїн іррегулярними військами. Робилося це для того, щоб відмежувати Запоріжжя від Правобережної та Лівобережної України спеціальною смугою військових поселень. Указом від 30 жовтня 1743 р. імператриця Єлизавета Петрівна звеліла Сенату «в задніпровських місцях від неприятельських несподіваних набігів влаштувати фортеці в потрібних місцях, за тамтешнім звичаєм, і те будівництво покласти на миргородського полковника Капніста»¹⁰.

Василь Петрович з великою енергією приступив до виконання цього доручення. Того ж року разом з інженер-підполковником Данилом де Баскетом він заکлав три перші містечка — «при впадінні річки Тясмин у Дніпро, напроти польського села Крилова, назване Криловським шанцем; у глибокій долині, оточеній з усібіч річкою Виссю та її притоками, Первоострівський шанець і найголовніше за своїм положенням укріплення, на річці Синюха, або Синій воді, напроти польського містечка Тарговиці і дуже важливої польської переправи, назване Архангелогородом або Ново-Архангельським шанцем»¹¹. У 1744 р. Капністу і де Баскету було доручено скласти «генеральну ланд-карту» Задніпров'я з уже побудованими фортецями, що вони й зробили протягом двох тижнів¹².

Виконуючи роль прикордонних форпостів, ці фортеці служили водночас засобом контролю за діями запорожців, яким царський уряд не довіряв, знаючи про волелюбні, антикріпосницькі настрої в їх середовищі. Та незабаром побудовані під керівництвом В. П. Капніста укріплення стали служити сховищем для гайдамаків. Тут же, перш ніж піти на Запоріжжя, знаходили притулок селяни, що втікали туди через кордон з маєтків польських магнатів. Шляхта засипала скаргами Київське губернське правління та канцелярію київського генерал-губернатора, вимагаючи вжити заходів до гайдамаків і повернути кріпаків.

29 травня 1747 р. київський генерал-губернатор І. М. Леонтьєв видав запорізькому кошовому отаману ордер на негайне відправлення у Криловську слободу закованими у ручні та ножні кайдани гайдамаків Безродного, Липового й інших, які, за даними губернського правління, переховувалися на Запоріжжі.

У липні того ж року генерал-губернатор надіслав у миргородську полкову канцелярію розпорядження, яким полковникові Капністу оголошувалася догана. Причиною цього адміністративного стягнення послужило те, що згідно з ордерами підполковника Санциперова, направленими в цю канцелярію, не тільки «належний до слідства колишній Архангельського городка наказний сотник Петро Гончаренко, який нині в Устивицькій сотні перебуває, й донині до того слідства не присланий, але й на оні ордери не дано ніякої відповіді, невідомо, для чого і чому в проведенні і закінченні того слідства країня вчинилася зупинка».

Ми не знаємо, чим закінчилася справа, про яку йдеться в процитованому тут документі, але в 1749 р. несподівано відбулася заміна форпостних командирів-козаків кадровими офіцерами. У Криловську слободу направили прапорщика Шаморіна, а в Первоострів — поручика Петрова.

З датованого 11 лютого 1748 р. листа польського магната графа Станіслава Слугоцького до київського генерал-губернатора видно, що гайдамаки досить тривалий час знаходили собі пристановище в місцевостях, безпосередньо підпорядкованих миргородському полковникові та кошовому отаману запорізького війська. «Слід мені скаргу приносити, — писав магнат, — що оні гайдамаки, які розігнані із січового ко-

¹⁰ Тархов А. Указ. соч. // Север. пчела. — 1846. — № 136.

¹¹ Там же.

¹² Эварницкий Д. Топографический очерк Запорожья // Киев. старина. — 1884. — № 8. — С. 42.

ша, нині перебувають і живуть у російських слободах, тобто Журилівці, Миргороді, Цибулевці, і там переховуються, стільки в наших кордонах вчинивши кривд»¹³.

1 листопада 1747 р. помер київський полковник Михайло Танський. Відповідно до указу від 22 серпня 1728 р., даного гетьманові Д. Апостолу, на київський полковницький уряд потрібно було вибрати трьох кандидатів і через генеральну військову канцелярію представити їх для «височайшої апробації» в урядовий Сенат.

Того ж року на «вакансове місце» спеціально для цього скликані збори козацької старшини визначили трьох претендентів — бунчужового товариша Юхима Драгана, полкового київського суддю Олександра Солонину та остерського сотника Михайла Солонину. Однак жоден з цих кандидатів не був затверджений, і місце київського полковника довго залишалося незайнятим. У 1750 р., не рахуючись з поданим раніше списком, урядовий Сенат призначив київським полковником Капніста¹⁴.

Однак події розгорнулися таким чином, що він не зміг зайняти цієї посади. А сталося ось що. Дізнавшись про нове призначення Капніста, військовий товариш Звенигородський відправив у київську губернську канцелярію листа, якого нібито було знайдено у вбитого в Польщі гайдамаки Якова Нещадима. Адресований він був чигиринському старості Рудницькому. «Бажання моє бути гетьманом, — говорилось в листі, — не збулося, бо обрали гетьманом Кирила Григоровича Розумовського не за його посадою. Нині, за нашою присягою з шляхтою і ордою, старайся віддати орді в ясир задніпровські місця від Архангелогородка до гирла Тясмина, і для того від мене командирами в задніпровські місця визначені Байрак і Потапенко, які ні в чому орді й шляхті противитися не стануть і ще й допомагати будуть, щоб жоден звідти не вийшов, а сам буду шукати випадку, з гетьманом гуляючи, смертною отрутою його напоїти і по ньому гетьманом бути»¹⁵.

Під цим листом, датованим кінцем лютого 1750 р., стояв грецький підпис Капніста. Київський генерал-губернатор Леонтьєв переслав його в Сенат. Звинуваченого на основі доносу Звенигородського у державній зраді та в намірі отруїти гетьмана Розумовського, Василя Петровича було заарештовано, заковано в кайдани і відправлено в Київ.

У біографічному нарисі «Бригадир Василь Петрович Капніст» А. Тархов наводить записану ним розповідь слуги Капніста Чорнобривця про арешт свого господаря, яка, безумовно, становить інтерес, і тому ми подаємо її тут майже повністю. «Одного ранку, як він (Капніст) проходжувався перед міськими воротами (біля Новоархангельська), поблизу яких полк його стояв табором, побачив він, що скаче кибитка, з якої вискочив полковник Миронов (обер-комендант київського гарнізону. — В. Ш.). Після звичайних привітань сказав він Василю Петровичу, що приїхав огляд робити полку, і коли В. П. просив його на чарку горілки в свою квартиру, то він, напроти того, попросив Василя Петровича скуштувати київської і пішов з ним на гауптвахту з іншими старшинами. І ввійшов з Василем Петровичем в ону, інших не велів пускати. Тут Василь Петрович був заарештований, а руки й ноги заковані в залізо. На прохання Василя Петровича дозволив Миронов своєму сержанту Зеленову покликати до нього служителя його Чорнобривця, який, зайшовши в світлицю, жажнувся, побачивши свого пана закованого в залізо... Василь Петрович звелів йому бігти в табір, позичити в старшин на дорогу сто карбованців, і наказати берлин (карету. — В. Ш.) з шестіркою підвезти йому. Коли все було готово до від'їзду, Василь Петрович вийшов і хотів сісти в берлин, але сержант Зеленов, показавши на воза,

¹³ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / Под ред. А. Андриевского. — Киев, 1883. — Вып. 4. — С. 103—113.

¹⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — СПб., 1897. — Т. 21—25. — Кн. 5. — С. 626.

¹⁵ Там же.

сказав: «Ось у чому ви зволите їхати». Василь Петрович звернувся до старшин: «Будь-ласка, — сказав він, — підіть попросить пана полковника, щоб він зважив на мою старість і дозволив мені їхати в моєму берлині», але полковник, розсердившись, відповів їм: «Для чого, мовляв, коней таких даремно морити». По цьому Василь Петрович наказав Чорнобривцю кинути у воза постіль, шубу та інше, просив присутніх, через неможливість володіти руками й ногами, підняти його на воза і закутати опанчею. Віз із ним покотив у Київ»¹⁶.

Для розслідування справи миргородського полковника було призначено таємну урядову комісію на чолі з генералом Леонтьєвим. У ході слідства з'ясувалося, що Звенигородський, бажаючи одержати багатий київський полковницький уряд і вбачаючи в Капністі небезпечного суперника, доручив київському маляру Васильєву вигравірувати на міді грецький підпис Капніста і зробити відтиск на чотирьох чистих аркушах паперу. За це він заплатив граверу 4 аршини зеленого сукна. Потім якийсь Антон Васильєв переписав на тих аркушах текст, вигаданий Звенигородським, а останній представив цю фальшивку як справжній лист Капніста, нібито знайдений у гайдамаки Нещадима. Після розкриття махінації Звенигородський і Антон Васильєв були засуджені до покарання батогами і зіслані на каторгу, а гравера побили канчуками і вислали в Оренбург.

18 січня 1751 р. за наказом імператриці В. П. Капніста випустили на волю. «За безвинне перетерплювання арешту» йому було пожалувано 1000 червінців грошима, усипану коштовностями шаблю та чин бригадира. Він мав здійснювати командування над Харківським, Охтирським, Сумським, Острогозьким та Ізюмським слобідськими полками¹⁷.

Пригоди Капніста, пов'язані з його арештом і звільненням, дістали відображення і в народній пісні:

Коли ж тії гайдамаки та такеє чинять,
То послали Капнистого — нехай їх припинить!..
Як забили Капнисту в тугії скрипиці,
Пообрублювали обіддя, повезли на спицях.
Ой повезли у Київ, скоро дали знати,
Ой щоб знали Капнисту благодирем звати.
Ой повезли Капнистого драбинчатим возом,
Відтіть їхав пан Капниста великим обозом!¹⁸

Слід зазначити, що чин бригадира в російській армії XVIII ст. був проміжним між чинами полковника і генерал-майора. З усієї української старшини його в 50-ті роки було присвоєно одному В. П. Капністу.

Наприкінці 1751 р. загони гайдамаків, відступаючи під тиском польських коронних військ, почали наближатися до російського кордону. Боючись посилення під їх впливом антикріпосницьких настроїв серед свого селянства, царський уряд ввів у прикордонні області регулярні частини, щоб не дати гайдамацьким загонам проникати вглиб країни. 24 грудня 1751 р. державна військова колегія відправила на ім'я київського генерал-губернатора Леонтьєва указ «Про найстаранніший гайдамаків нагляд». У свою чергу, генерал-губернатор розіслав якнайсуворіші розпорядження щодо «пошуку, спіймання і викоренення злодіїв гайдамаків» на місця. Одержали такі розпорядження й підлеглі Капністу командири військових частин, коменданти фортець і форпостів.

Невдовзі після цих заходів київському генерал-губернатору почали надходити повідомлення про сутички регулярних військ з гайдамаками, які завдали царським загонам ряд відчутних поразок і зникли в напрямі Січі, де, злившись з масою запорожців, надіялись знайти укриття. Щоб перешкодити цьому, Леонтьєв видав капітану Усичову, який перебував на Січі, таємне розпорядження. Ним генерал-губернатор зобов'язав його

¹⁶ Север. пчела.— 1846.— № 136.

¹⁷ Некрасова Е. Н. В. В. Капнист // Артист.— 1894.— № 42.— С. 82.

¹⁸ Історичні пісні.— К., 1970.— С. 139.

го непомітно придивлятися, «яке війська запорізького... у пошуку і спіймани і викорененні злодіїв гайдамаків краще старання буде і, придивляючись, рапортувати»¹⁹.

Побоювання Леонтьєва з приводу того, що гайдамаки знайдуть пристановище серед козаків, були небезпідставними. Як стало незабаром відомо, чимало повстанців, які вціліли після розгрому гайдамацьких загонів, оселилися в зимівниках, на пасіках, хуторах, у тому числі на території Слобідської України, що перебувала під управлінням Капніста. Тут вони жили, не боючись бути виданими властям.

Але довго так тривати не могло. На Василя Петровича було подано донос, що він укриває гайдамаків, і 6 жовтня 1754 р. Белгородська губерньська канцелярія ухвалила: «За виявлену немалу зухвалість» судити його при команді військовим судом. Через рік указом Сенату від 7 вересня 1755 р. Капністові велено було до закінчення слідства «не мати команди над Ізюмським полком», а 6 лютого наступного року військова колегія запропонувала йому «бути в команді генерал-лейтенанта князя Кантеміра до точного розгляду проваджуваного слідства»²⁰.

Від розжалування й заслання, а, можливо, й від більших неприємностей Василя Петровича врятував початок Семилітньої війни. «Справу» його було припинено, а сам він зайнявся підготовкою ввірених йому військ до наступної кампанії.

Згідно з планами «Конференції при височайшому дворі» * частини російської армії мали бути розташовані вздовж польських кордонів від Балтійського моря до Чернігова з тим, щоб на випадок агресивних дій з боку прусського короля Фрідріха II проти союзників Росії увійти через Курляндію і Польщу в Пруссію і розпочати там бойові дії. Зокрема, слобідські полки (4 тис. чол.), якими командував В. П. Капніст, приписувалося «розмістити від Чернігова, Стародуба, Брянська і до Смоленська»²¹. Крім слобідських козаків, п'ять полків яких під командуванням бригадира Капніста навесні 1757 р. виступили в похід і вже в перших числах червня з'єдналися з основними силами російських військ, що вступили в Пруссію, регулярну армію було зміцнено й рядом інших формувань, у тому числі компанійськими загонами з України²².

Найважливішою в ході кампанії 1757 р. була битва при Гросс-Егерсдорфі, що відбулася 19(30) серпня. За кілька годин до її початку в наказі чергового генерал-майора П. І. Паніна визначався порядок руху російських військ. Важлива роль у їх загальному розташуванні відводилася й силам, що підпорядковувалися В. П. Капністу.

«З авангардом, — говорилося в наказі, — наперед іти полковникові Серебрякову із своїми козаками близько тисячі чоловік кращих однокінних слобідських козаків при одному справному старшині команди бригадира Капніста, волзьким калмикам і компанійському полку без обозу, а свої обози з'єднати з обозом слобідських козаків і перебувати у віданні бригадира Капніста, який з рештою слобідських козаків і з їх обозами при ар'єргарді для армії залишитись має за велінням його превосходительства генерала Брауна бути, і, як уже ар'єргард пройде, тоді йому, бригадирові Капністу, за оним своїм обозом і оний прикривати.

Вся третя дивізія мати повинна позаду себе великий ар'єргард, не менше як з трьох або чотирьох полків піхоти, за розглядом генерала Брауна, для чого піхотний один полк наказати з другої дивізії в третю, а бригадирові Капністу так, як вищезгадано, з обозами слобідськими і компанійськими рухатися.

¹⁹ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления.— Киев, 1882.— Вып. 1.— С. 28—29.

²⁰ Модзалевский В. П. Малороссийский родословник.— С. 283.

* Так називався запроваджений Єлизаветою Петрівною орган, що керував підготовкою до війни 1756—1763 рр., а потім і діями в ній російської армії.

²¹ Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 178, спр. 1, арк. 108—113.

²² Там же, арк. 134.

Бригадир Уваров має рухатися з привезеним провіантом при головному в цій армії ар'єргарді, а саме перед обозами бригадира Капніста, прикриваючи оний провіант своєю командою, а за ним бригадир Капніст своїми слобідськими і компанійськими обозами, прикриваючи їх залишеною при ньому командою»²³.

Переможна для російської армії битва при Гросс-Егерсдорфі виявилася для Василя Петровича Капніста останньою в його неспокійному житті. «...З нашого боку, — писав 20(31) серпня 1757 р. у своїй реляції з поля бою командуючий російською армією фельдмаршал С. Ф. Апраксін, — убито... генерал-аншефа Лопухіна, генерал-поручика Зибіна і бригадира Капніста...»²⁴.

Василя Петровича знайшли мертвим біля гармати, без лівої руки, без пальців на правій, з розрубаною головою. Поруч з ним полягли в бою сотник та тринадцять козаків. Капніста й сотника поклали в один гріб, а в головах їхньої могили — убитих козаків²⁵. Син Василя Петровича — російський і український письменник, славнозвісний автор «Ябеди» та «Оди на рабство» Василь Васильович Капніст у листі до історика Д. М. Бантиш-Каменського від 18 листопада 1820 р. писав: «Ви справедливо зазначили, що мій батько вбитий при Гросс-Егерсдорфській битві, яка відбувалася 1757 року серпня 19 числа. Він похований на місці перемоги російської»²⁶. Василю Васильовичу належить і епітафія на могилу батька:

Отец мой здесь лежит, пришлец!
Остановися и помолися,
Чтоб богом так любим он был,
Как ближних сам любил²⁷.

Ліву руку Василя Петровича з іменним перснем, закривавлена кисть якої продовжувала стискувати шаблю, привезли в маєток Капністів Обухівку. Дружина й діти загиблого поховали її в саду. А шаблю, звільнивши від закляких пальців, зберігали в родині як пам'ять про доблесного предка²⁸.

В. Д. ШЕВЧЕНКО (Павлодар)

²³ Семилетняя война: Матеріали о действиях рус. Армии и Флота в 1756—1762 гг.— М., 1948.— С. 182—184.

²⁴ Центр. держ. військ.-іст. арх. СРСР, ф. ВУА, спр. 1657 «А», арк. 611—615.

²⁵ Тархов А. Указ. соч. // Север. пчела.— 1846.— № 136.

²⁶ Капніст В. В. Соч. В 2-х т.— М.; Л., 1960.— Т. 2.— С. 531.

²⁷ Сочинения Василия Капніста.— СПб., 1796.— С. 166.

²⁸ Некрасова Е. Н. Указ. соч. // Артист.— 1894.— № 42.— С. 82.

ПОВСТАННЯ СОЛДАТІВ У КРЕМЕНЧУЦІ В ЖОВТНІ 1916 р.

У питаннях тактики соціалістичної революції В. І. Ленін важливого значення надавав революціонізуванню армії, її переходу на бік народу. Тому такою необхід-

ною була агітаційна діяльність, яку розгорнули більшовики серед солдатських мас у роки першої світової війни. В тилкових гарнізонах і на фронті вони розповсюджували партійну літературу, випускали спеціальні листівки, займалися усною агітацією. Завдяки цьому більшовицькі лозунги щодо війни, миру і революції ставали відомими, знаходили співчуття та підтримку серед солдатів.

У роки війни в Кременчуці розташувався великий військовий гарнізон: тиллові установи, госпіталі, запасні полки. Тут формувалися і направлялися на фронт маршові роти та батальйони. Солдати утримувалися в нелюдських умовах. На кожному кроці панували знущання, приниження людської гідності. Як дисциплінарне покарання застосовувалися різки¹.

Партійні комітети міста встановили зв'язки з військовими частинами гарнізону. Як згадують старі більшовики, що працювали під час війни в Кременчуці, створені в окремих підрозділах гарнізону більшовицькі групи проводили революційну агітацію серед солдатів. Пропагандисти переодягалися у військову форму й проникали в казарми, розповсюджуючи листівки та нелегальну літературу². Остання надсилалася до Кременчука з Чернігівської організації, до складу якої входив Ю. Коцюбинський³.

Великий вплив на солдатів мав революційний рух робітників міста. В 1916 р. у Кременчуці було проведено ряд страйків⁴. Більшовики готували загальноміський виступ, про підготовку якого стало відомо жандармському управлінню. В місті були проведені масові арешти⁵. Однак, незважаючи на це, робітничий рух наростав. Виконуючи завдання партійної організації Крюківських вагонних майстерень, більшовик А. Потапов-Годін привіз нелегальну літературу з Харкова. На махоркових фабриках створювався фонд допомоги страйкуючим робітникам.

Під впливом більшовицької агітації, поразок на фронті та розрухи в тилу зростали антивоєнні настрої у кременчуцькому гарнізоні. Серед солдатів піднімалася хвиля обурення й ненависті до самодержавства та війни. Значна частина їх все рішучіше вимагала якнайшвидшого припинення імперіалістичної бійни та повалення царизму. Почастішали сутички з офіцерами, випадки невиконання наказів, дезертирства. Начальник гарнізону вимагав від офіцерів посилювати нагляд за солдатами і поводитися з ними суворіше⁶. Але це тільки загострило становище. В

¹ Марковский М. Волнения в Кременчугском гарнизоне 25—26 октября 1916 г. // Каторга и ссылка. — 1932. — № 8—9. — С. 60.

² Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 124, оп. 2, спр. 611, арк. 7; Полтав. обл. держ. арх. (далі — ПОДА), ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

³ Сидорчук М. Т. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917 рр.). — Вид-во Львів. ун-ту, 1966. — С. 181.

⁴ Рабочее движение на Украине в период первой империалистической войны: Сб. документов и материалов. — Киев, 1966. — С. 216; Центр. держ. іст. арх. УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 320, оп. 1, спр. 1531, арк. 1, 4, 8; спр. 1493, арк. 109, 410; ПОДА, ф. 2060, оп. 2, спр. 57, арк. 37, 40, 82, 85.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 321, оп. 1, спр. 25, арк. 32.

⁶ ПОДА, ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 109.

гарнізоні вибухнуло повстання, в якому взяло участь понад 6 тис. чоловік ⁷.

25 жовтня 1916 р. увечері солдати розподільного пункту, що знаходилися у дворі Бульварних казарм, відмовилися їсти на місцях і вимагали, щоб їх відвели в ідальню. Вони протестували проти утримання їх як заарештованих ⁸. Однак офіцери знехтували цим. Тоді солдати перейшли до рішучих дій. Юрбою вони направилися до казарм, де під арештом знаходилися 780 чол., розгромили їх і звільнили своїх товаришів. Повсталі роззброїли охорону і попрямували до управління розподільного пункту. По дорозі вони роззброїли караульну команду, патрульних і поліцію, потім розгромили канцелярію та дві гауптвахти ⁹. Начальник гарнізону, полковник Смирнов, викликав комендантську конвойну команду та дві роти. Між повсталими і викликаними частинами відбулися сутички, внаслідок чого були вбиті й поранені з обох сторін. Як потім зазначали слідчі, частина солдатів з тих, що посилали для наведення порядку, не стріляли у своїх або стріляли в повітря. Полковник намагався примусити повсталих повернутися в казарми, нагадував їм про обов'язок перед царем. На це солдати відповідали, що навіть сила зброї не зможе їх зупинити ¹⁰.

Повсталі виставили свої вимоги: надати відпустки тим, хто повернувся з госпіталів; не відправляти на фронт солдатів після кількох поранень, а замість них послати городових та етапні команди. Вони вимагали припинення війни і заключення миру ¹¹. Начальник гарнізону, відчувши небезпеку, залишив війська. Офіцерам було наказано заспокоїти солдатів, та вони були безсилі вплинути на маси. У доповідній записці в департамент поліції про повстання солдатів у Кременчуці наводяться факти, які свідчать, що до повсталих приєдналися й інші частини, наприклад, солдати інтендантських складів, що розміщувалися в районі Піщаної гори ¹².

26 жовтня повстання продовжувалося. Солдати роззброїли розташовану на території казарм 20-у етапну роту і захопили 140 гвинтівок. Вони затримали команду, яка направлялася в село В. Кохнівку, і запропонували їй стати на бік повсталих. «Невже вам не остогидла війна і ви не бажаєте миру?», — питали солдати. Команда не примкнула до повсталих, але повернулася в казарми ¹³. Були спроби підняти повстання в Єлисаветграді, Полтаві та інших гарнізонах. З цією метою з Кременчука в ці міста були направлені агітатори. Начальник Полтавського жандармського управління попереджав керівництво Херсонського управління, що 15 чоловік з повстанців виїхали до Єлисаветграда для агітації. Було запропоновано негайно вжити заходів щодо їх затримання ¹⁴. Про події в Кременчуці в ставку повідомив генерал Брусилов: «Для придушення повстання генерал Ходоров відправив з Києва генерала Гамзагурді з каральним загоном» ¹⁵.

Ранком 26 жовтня з Полтави в Кременчук прибули віце-губернатор і начальник губерньського жандармського управління разом з кінно-поліцейською охороною. Місцева влада стягувала війська, вживала заходів до ізоляції повсталих від інших частин. Біля артилерійського складу були встановлені гармати, на вокзалі та біля державних установ виставлена охорона ¹⁶.

⁷ Там же, арк. 158.

⁸ Там же.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1569, арк. 28, 29.

¹⁰ Там же, арк. 3—4.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1569, арк. 27.

¹² Там же, арк. 3—4.

¹³ Там же, арк. 15.

¹⁴ Там же, спр. 1569, арк. 47.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 494, арк. 38.

¹⁶ Марковський М. Указ. стаття. — С. 59.

27 жовтня в Кременчук прибули каральні загони під командою генерала Гамзагурді. Він тимчасово був призначений командуючим гарнізоном міста. Солдатам, які знаходилися в казармах, було оголошено, що вони переводяться на положення заарештованих. Спроби силою вирватися на вулицю не дали бажаних результатів. Загрожуючи зброєю, Гамзагурді примусив їх повернутися в казарми. 4370 солдатів були там зачинені, близько 2 тис. вдалося втекти з Кременчука в села та ліси. Почалася розправа над учасниками повстання. 145 активістів кинули до в'язниці, де їх катували. Звинувачений в організації повстання Іван Цись був тяжко поранений конвоїром¹⁷. В навколишніх селах каральні загони козаків організовували облави в пошуках повстанців. На станції Ромодан, Ромни, Лубни були надіслані телеграми про затримання біглих солдатів. Всі поїзди, що прибували з Кременчука, оглядалися і підозрілих заарештовували¹⁸.

30 жовтня був затверджений склад військово-польового суду. Він розглянув справу головних організаторів повстання. Але виявити їх майже не вдалося. Солдати трималися стійко, незважаючи на те, що були з різних частин. Мабуть, цим і пояснюється те, що військово-польовому суду було віддано тільки 23 чол.¹⁹. Царські сатрапи жорстоко розправилися над повстанцями в Кременчуці. Сім солдатів було засуджено до смертної кари, яку згодом п'ятьом з них замінили безстроковою каторгою. М. Г. Зеленського та І. С. Цися розстріляли. 100 чол. залишили під арештом. Слідство на них передавалось у військовий повітовий суд. Командування всіляко намагалось приховати справжній характер виступу. Воно стверджувало, що його головною метою були розбій і грабіжництво.

Повстання солдатів у Кременчуці 25—26 жовтня 1916 р. займає одне з провідних місць в антивоєнних та антиурядових виступах, що відбулися в армії наприкінці 1916 р. Однак йому, як і більшості подібних виступів у роки першої світової війни, не вистачало цілеспрямованості й рішучості дій. Більшовикам не завжди вдавалось очолити революційні маси, спрямувати їх дії в русло організованої боротьби. Тактичні прорахунки допустили і керівники Кременчуцької парторганізації. Вони не змогли швидко оцінити обстановку і стати на чолі повстання.

Виступи в армії мали велике значення для розвитку революційного руху серед солдатських мас. Військове командування вживало термінових заходів, щоб утримати армію від розкладу. Але остання опора, на якій тримався царський трон, була майже вибита з-під ніг самодержавства. Більша частина армії готова була перейти на бік народу, підтримати його в революційній боротьбі.

Л. І. ЄВСЕЛЕВСЬКИЙ (Кременчук)

¹⁷ ПОДА, ф. 990, оп. 1, спр. 2, арк. 155.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 72, оп. 3, спр. 494, арк. 39.

¹⁹ Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні.— Вид-во Харків. ун-ту, 1966.— С. 81.

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

История советского рабочего класса. В 6-ти т. — Т. 1. Рабочий класс в Октябрьской революции и на защите ее завоеваний. 1917—1920 гг. — М.: Наука, 1984. — 496 с.;

Т. 2. Рабочий класс — ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921—1937 гг. — М.: Наука, 1984. — 512 с.;

*Т. 3. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938—1945 гг. — М.: Наука, 1984. — 592 с. **

Вивчення героїчного шляху, пройденого радянським робітничим класом, є одним з найактуальніших завдань історичної науки. Адже він був і лишається провідною творчою і політичною силою нашого суспільства. Разом з усіма трудящими під керівництвом ленінської партії він здобув всесвітньо-історичні перемоги в соціалістичному будівництві, а нині йде в авангарді боротьби за втілення в життя накреслених XXVII з'їзду КПРС.

Рецензовані книги є першими томами шеститомної серії. Їх поява стала можливою завдяки значному доробку, нагромадженню радянського історичного наукою в галузі історії робітничого класу всієї країни та його окремих республіканських і регіональних загонів.

У передмові до всього видання автори поставили завдання — показати закономірності і особливості перетворення багатонаціонального російського пролетаріату в робітничий клас радянського суспільства, зростання його провідної ролі на різних етапах соціалістичного будівництва, зокрема, дослідити такі питання, як роль робітничого класу в утвердженні і розвитку соціалістичної власності, у створенні матеріально-технічної бази соціалізму, в зародженні і розвитку соціалістичних форм праці, зміни в чисельності, складі і соціальній структурі робітничого класу, формування соціального обличчя радянського робітника, вплив змін у робітничому класі на соціальну структуру радянського суспільства та ін. І з цими завданнями в цілому вони справилися.

Автори визначили методологію і методу дослідження, охарактеризували основні етапи розробки історії радянського ро-

бітничого класу періоду 1917—1945 рр. та її проблеми, показали значення творів основоположників марксизму-ленізму, документів і матеріалів керівних органів КПРС і Радянської держави, праць партійних і державних діячів, публікацій різних документів, спогадів, а також монографій радянських істориків. Однак на відміну від узагальнюючих праць матеріали всесоюзних і республіканських наукових конференцій з історії робітничого класу використано недостатньо.

Перший том шеститомної серії охоплює період 1917—1920 рр., коли робітничий клас у союзі з трудящим селянством на чолі з більшовицькою партією здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, створив першу в світі державу диктатури пролетаріату, відстояв молоді Країну Рад у боях проти об'єднаних сил міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції.

В томі глибоко розкрито багатогранну роль робітничого класу як гегемона у боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Автори переконливо спростували твердження буржуазних, реформістських та інших фальсифікаторів історії, які зображають робітничий клас Росії недостатньо свідомим, неорганізованим і пасивним. Доведено, що робітничий клас багатонаціональної Росії був найбільш організованим і політично зрілим загоном світового пролетаріату.

Становлячи приблизно 10% населення, пролетаріат Росії під керівництвом партії В. І. Леніна завоював на свій бік абсолютну більшість народу, став на чолі усіх пригноблених і повів багатомільйонні маси на соціалістичну революцію. Революційність і організованість пролетаріату, як це добре показано в томі, з особливою силою виявилися під час Жовтневої революції. Великий Жовтень докорінно змінив становище самого робітничого класу. Із класу експлуатованого і підневільного він перетворився в клас панівний, правлячий, в господаря країни і своєї долі.

Питання про зміцнення диктатури пролетаріату, про роль робітничого класу в соціалістичних перетвореннях дістали всебічне висвітлення в першому томі. Автори переконливо показали вирішальну роль робітничого класу у захисті революції, боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції на фронтах громадянської війни, його ударну роботу в радянському тилу.

Окремий розділ першого тому присвячений соціально-політичним змінам у складі робітничого класу, його матеріальному становищу, інтернаціональним зв'язкам. Незважаючи на величезні труднощі, підкреслюють автори, основний кістяк робітничого класу, його провідні кадри збереглися і ще більше загартувались. Під керівництвом Комуністичної партії він повів за собою

* Редакція 1-го тому: Л. С. Гапоненко (відп. ред.), Ю. Г. Гімпельсон, Г. О. Трукан; редакція 2-го тому: Л. С. Рогачевська, А. М. Сиволобов (відп. редактори), В. З. Дробіжев, С. В. Кульчицький, А. С. Московський, М. В. Натмеладзе; редакція 3-го тому: А. В. Митрофанова (відп. ред.), О. Ф. Васильєв, В. О. Єжов, М. К. Козибаєв, Г. О. Куманьов.

всіх трудящих незвіданими шляхами соціалістичного будівництва.

Перший том не позбавлений певних недоліків. Деякі сюжети розроблено досить фрагментарно. Це насамперед стосується розділу «Робітничий клас на трудовому фронті» (с. 308—325). Творча діяльність основної продуктивної сили суспільства заслуговує на більш ґрунтовне висвітлення. Дані про кількісні і якісні зміни у складі робітничого класу подаються без ґрунтовного аналізу джерел, які нерідко мають суперечливий характер.

Другий том охоплює 1921—1937 рр., тобто період від початку мирного будівництва до перемоги соціалізму в СРСР.

Застосувавши проблемно-хронологічний метод дослідження, автори виділили дві групи розділів, присвячених комплексному аналізу основних аспектів історії робітничого класу відбудовного періоду і періоду соціалістичної реконструкції народного господарства. У другому томі простежуються дві сюжетні лінії: широка панорама революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу в роки соціалістичного будівництва і процес перетворень в самому робітничому класі під впливом відповідних зрушень у продуктивних силах і виробничих відносинах.

На сторінках цього тому показано вирішальну роль робітничого класу у відродженні народного господарства після громадянської війни, консолідацію його рядів, охарактеризовано боротьбу робітників за утвердження нового суспільного ладу в умовах непу, посилення їх авангардної ролі в суспільно-політичному житті країни. По-новому підійшли автори до розгляду процесів консолідації робітничого класу: приділили увагу не тільки відновленню чисельності робітничого класу, а й охарактеризували зміни в його демографічному складі і соціальній структурі, показали особливості зростання його республіканських загонів. Належне висвітлення знайшли в праці й питання піднесення матеріального і культурного рівня робітників.

Шість розділів присвячено характеристичі різних аспектів діяльності і розвитку робітничого класу в роки реконструкції народного господарства. Зокрема, добре висвітлено боротьбу мас за реалізацію ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни, провідну роль робітничого класу в колективізації сільського господарства і культурній революції.

Багато яскравих сторінок підведено показу трудового героїзму робітників у роки перших п'ятирічок, їх участі в розгортанні масового соціалістичного змагання, технічної творчості. У книзі названо імена багатьох передових робітників. Серед них — учасники масового руху ударників І. М. Поваляєв, О. П. Салов, Г. М. Дубинін, М. Є. Путін, ініціатор боротьби за оволодіння передовими методами праці М. О. Ізотов, зачинателі стахановського руху О. Г. Стаханов, М. Д. Дюканов, О. Х. Бусигін, І. І. Гудов, М. С. Сметанін, П. Ф. Кривонос, М. М. Мазай та ін. Заслужують на увагу примітки, в яких коротко характеризується життєвий шлях і

діяльність прославлених новаторів виробництва. Однак органічною частиною книги вони не стали, навіть певною мірою порушили її структуру.

Чимало уваги приділено ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті країни. Автори показують зростання питомої ваги робітників у складі Комуністичної партії, розгортання діяльності робітничого класу по управлінню державою і виробництвом, його участь у роботі Рад, масових громадських організацій.

В другому томі детально висвітлено процес ліквідації безробіття в СРСР, показано зростання культурно-технічного рівня робітників, поліпшення їхнього матеріального становища, умов праці і побуту.

Значний інтерес становить найбільший розділ другого тому, в якому характеризуються докорінні зміни у складі робітничого класу, насамперед в його чисельності та соціальній структурі. Звертають на себе увагу небачені раніше у світовій історії темпи зростання рядів робітничого класу в роки перших п'ятирічок: якщо в 1928 р. чисельність його становила 8,7 млн. чол., то в 1937 р. — 20,6 млн. (с. 196). Питома вага робітничого класу у населенні країни зросла, відповідно, з 12,4 до 33,5% (с. 199).

Автори вдало розкрили такі аспекти проблеми, як джерела поповнення рядів робітничого класу, співвідношення старих і нових кадрів. Щоправда, питання про форми поповнення вони висвітлили схематично. Бажано було б показати роль у цій справі державних органів праці. Адже в умовах, коли існувало безробіття, Радянська держава прагнула оволодіти ринком праці і покінчити із стихійністю в наборі робочої сили. Автори довели, що в умовах радянського ладу завдяки здійсненню ленінської національної політики в процесі формування робітничого класу в національних республіках спостерігалися дві закономірності — величезна допомога російському народу всім іншим народам СРСР кадрами, з одного боку, і прискорене формування національних кадрів — з іншого.

В цілому автори книги показали, як у ході соціалістичного будівництва зростала творча активність робітничого класу і на основі глибоких соціально-економічних перетворень розвивався сам робітничий клас. Недоліком цього тому є, по суті, конспективний виклад тези про вирішальну роль робітничого класу в розв'язанні національного питання, хоч в радянській історіографії нагромаджено з цієї важливої проблеми величезний матеріал.

Третій том присвячено історії радянського робітничого класу передодня і грізних років Великої Вітчизняної війни (1938—1945). Автори цього тому всебічно проаналізували в перших розділах динаміку чисельності і джерела поповнення робітничого класу у передвоєнні роки, вказали на широке залучення у промислове виробництво жінок, охарактеризували склад робітників за віком, трудовим стажем, кваліфікацією. Вони звернули увагу на істотне зростання республіканських загонів робітничого класу, розширення його інтернаціональних зв'язків, підготовку і навчання кадрів.

Завдання господарського будівництва висвітлені в тісному зв'язку із проведенням заходів, спрямованих на зміцнення збройних сил: здійсненням технічної реконструкції, вдосконаленням структури військових органів, зростанням чисельності військ.

Основна частина третього тому присвячена висвітленню бойових і трудових подвигів робітничого класу в роки війни. Вперше в радянській історіографії наводяться дані про питому вагу робітників у складі Червоної Армії. Проте вони стосуються переважно довоєнного часу або ілюструють склад окремих військових з'єднань. Пошуки узагальнюючих даних потрібно було б продовжити. Адже саме вони можуть стати переконливим свідченням провідної ролі робітничого класу в розгромі фашизму.

В роки війни, як це добре показано в томі, неухильно зростала роль робітників у зміцненні багатогалузевого воєнного господарства. Висвітлюючи цю тему, автори аналізують роль соціалістичного змагання, розкривають його форми і методи в умовах воєнного часу. Використовуючи найновіші дослідження радянських вчених, вони показують, що у ворожому тилу робітники вели не лише збройну, а й економічну боротьбу з фашизмом. Незважаючи на розстріли й катування, саботаж робітників не припинявся. Спроби використання ворогом промислових підприємств на окупованій території зазнали повного краху.

Робітничий клас СРСР виступив ініціатором всенародного руху допомоги трудящим визволених районів. Без самовідданої праці робітників не могла відродитися і матеріально-технічна база сільського господарства районів, що зазнали ворожої окупації. Тому авторський колектив приділив багато місця проблемі співробітництва і взаємодопомоги радянських республік у відродженні економіки.

Окремий розділ присвячений змінам у чисельності і складі робітничого класу в роки війни. Тут зосереджено величезний і добре упорядкований статистичний матеріал. Висвітлено джерела поповнення рядів робітників, охарактеризовано їх склад за статтю і віком, виробничим стажем і кваліфікацією, загальноосвітньою і професійно-технічною підготовкою. Однак краще було

б проаналізувати склад робітників не тільки за 1940 та 1945 рр. або з допомогою відносних цифр, як це зроблено у книзі, а за всі роки війни. Це б дало змогу яскравіше показати зміни у складі робітників.

В останньому розділі розкрито багатогранну суспільно-політичну діяльність робітничого класу в умовах війни, його провідну роль в усіх сферах суспільного життя.

Окремі сторінки третього тому перевантажено фактичним матеріалом (до того ж нерідко локального характеру), подекуди зустрічаються повторення. Мають місце розбіжності в цифрових даних. Так, на с. 305 вказується, що на фашистську каторгу було вигнано 4,3 млн. радянських людей, а на с. 348 — близько 5 млн. чол.

Найповніше в рецензованих томах висвітлено різні форми діяльності робітничого класу, гірше — зміни в самому робітничому класі і зовсім недостатньо — формування його соціальної психології і соціального обличчя. Залишилося нерозкритим питання про робітничий клас як соціальне ядро нової історичної спільності людей — радянського народу. Слабо показано вирішальну роль робітничого класу в утвердженні соціалістичного способу життя.

Слід вказати й на такий недолік усіх рецензованих томів, як недостатнє використання узагальнюючих праць, створених у союзних республіках. Зокрема, автори не використали важливі праці з історії Української РСР і робітничого класу республіки: двотомну «Історію робочих Донбасу», двотомну «Історію робітничого класу Української РСР», багатотомну «Історію Української РСР», що вийшла українською і російською мовами.

Позитивною рисою рецензованого фундаментального дослідження є наявність у ньому численних карт, таблиць, ілюстрацій, хроніки подій, бібліографічного та іменного покажчиків. Воно стане у пригоді не тільки вченим — історикам, а й викладачам, учителям, студентам, пропагандистам, усім, хто цікавиться історією радянського робітничого класу.

В. Є. ЛОБУРЕЦЬ (Полтава),
П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ (Полтава)

НОВА ПРАЦЯ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

И. В. Кичій.

*Борьба за власть Советов
на Правобережной Украине.*

Львов: Изд.-во при Львов. ун-те, изд.
объединения «Вища школа», 1986. — 151 с.

Дослідження історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка «стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тен-

денції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹, продовжує залишатися виключно важливим завданням радянської історичної науки. У зв'язку з цим заслуговує на увагу книга І. В. Кічія про боротьбу трудящих Київщини, Волині, Поділля, а також революційних солдатів Південно-Західного фронту за перемогу влади Рад.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. — К., 1986. — С. 7.

Незважаючи на те, що цій темі присвячена значна кількість праць², рецензована монографія певною мірою доповнює дослідження проблеми. Автор подає матеріал про соціально-економічний розвиток, розстановку класових і політичних сил на Правобережній Україні напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. В праці показано стан промислового виробництва і становище робітничого класу, характеризується специфіка аграрних відносин у регіоні, яка зумовила тут, з одного боку, особливу гостроту класових суперечностей між селянами та поміщиками, а з другого, — позначилася на відносно меншому розмахові другої соціальної війни на селі порівняно з промисловими губерніями України.

В монографії стисло простежено процес виникнення та кількісного зростання більшовицьких організацій на Правобережжі після Лютневої буржуазно-демократичної революції, створення тут Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, показано діяльність профспілок, фабрично-заводських комітетів, формування загонів Червоної гвардії, боротьбу більшовиків за солдатські маси у 7-й і 11-й арміях Південно-Західного фронту. Разом з тим автор характеризує й ворожий табір, представлений буржуазними та дрібнобуржуазними партіями й організаціями, які намагалися не допустити розвитку соціалістичної революції, аналізує їх соціальний склад і ступінь впливу на маси.

Центральне місце в монографії відведено висвітленню революційних подій на Правобережній Україні в дні Великого Жовтня. Автор досліджує особливості цього процесу на Київщині, Волині та Поділлі, у прифронтовій смузі, де завдяки участі в боротьбі революційних солдатів Радянська влада була встановлена вже наприкінці Жовтня — на початку листопада 1917 р. У книзі показана допомога, що її подавали більшовикам України, зокрема Києва, Вінниці, Житомира, Сарн, військових частин Південно-Західного фронту, ЦК РСДРП(б), Рада Народних Комісарів, особисто В. І. Ленін в організації боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Висвітлюючи хід боротьби за владу Рад у головних містах Правобережжя, І. В. Кічій розкриває роль у ній солдатських і військово-революційних комітетів. Заслужовує на увагу й уточнення ним

дат встановлення Радянської влади в ряді населених пунктів.

Яскравим свідченням зростання впливу більшовицької партії на маси стали вибори до всеросійських Установчих зборів. Автор підкреслює, що в окремих військових частинах за її кандидатів голосувала більшість виборців.

У книзі розкриваються труднощі боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Правобережжі, зумовлені насамперед відсутністю в цьому районі великих загонів пролетаріату. Хід бойових операцій, що їх вели проти військ Центральної ради революційні частини Південно-Західного фронту і загони Червоної гвардії, автор цілком логічно розглядає в тісному зв'язку з бойовими діями радянських військ, які наступали з Харкова на Київ. Взагалі, встановлення влади Рад на Правобережжі висвітлено в рецензованому дослідженні як складова частина революційного процесу, що відбувався у всій країні.

Разом з тим, слід зазначити, що ряд питань розкрито в монографії дещо схематично і спрощено. Це, зокрема, стосується діяльності більшовицьких організацій, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Правобережжя в 1917 р., проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом. Поза увагою автора залишився перебіг подій досліджуваного ним періоду у ряді повітових міст, насамперед Київщини, а також Волині та Поділля. Недостатньо показано в праці революційну боротьбу селянства. Її висвітлення обмежується аграрним рухом, тимчасом як питання про участь трудящих мас села у боротьбі за перемогу Радянської влади залишилося нерозкритим.

Аналізуючи результати виборів до всеросійських Установчих зборів, автор наводить цифри по Волинській та Київській губерніях і чомусь обходить Подільську. На наш погляд, бажано було навести узагальнюючі дані не тільки по губерніях, а й по містах, а також показати максимум виборчих списків, що фігурували на виборах. Це дало б можливість повніше охарактеризувати розстановку класових і політичних сил у регіоні.

Більш повного висвітлення потребували й початкові соціалістичні перетворення, яким у праці приділено певну увагу. Це стосується питання про створення та діяльність перших колективних господарств на Правобережжі. Доцільно було б дати в праці також критику буржуазної історіографії з досліджуваних питань.

В цілому ж книга І. В. Кічія завдяки використанню в ній значному фактичному матеріалові збагачує уявлення читача про складність боротьби за встановлення Радянської влади на Правобережній Україні, поповнює історіографію проблеми.

Ю. Ю. СЛИВКА (Львів),
Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

² Див.: Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: В 2-х т. — К., 1967. — Т. 2. — 464 с.; Зеленьюк І. С. 1917 рік на Поділлі. — Львів, 1966. — 167 с.; Дещинський Л. Є. Великий Жовтень на Волині: 3 історії революц. боротьби трудящих і солдатських мас під керівництвом більшовиків за владу Рад (лют. 1917 — лют. 1918) — Львів, 1977. — 183 с. та ін.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Н. П. Ковальський, Ю. А. Мицьк

*Анализ архивных источников
по истории Украины XVI—XVII вв.
Днепропетровск: ДГУ, 1984.— 84 с.*

Н. П. Ковальський

Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI—первая половина XVII вв.)

Днепропетровск: ДГУ, 1985.— 64 с.

Останнім часом в радянській історіографії активізувалася розробка актуальних проблем джерелознавства, що пов'язане із загальним піднесенням історичної науки. Так, у 70—80 рр. вийшли з друку праці М. П. Ковальського і Ю. А. Мицька, в яких проаналізовано окремі види і комплекси джерел з історії України XVI—XVII ст. У ході дослідження джерел, що висвітлюють зазначений період, ці історики звернулися до матеріалів архівосховищ ПНР, які порівняно рідко привертати до себе увагу радянських вчених. У першій з рецензованих праць зроблено спробу їх короткого аналізу.

Автори дослідили архівні джерела з питань соціально-економічного і політичного розвитку України XVI—XVII ст., виявлені ними в архівах і рукописних відділах бібліотек та музеїв Варшави, Кракова і Вроцлава. За фондоутворенням автори виділяють такі групи документальних і наративних джерел:

а) документи вищих урядових законодавчих органів Польщі, Литви, Речі Посполитої;

б) акти гродських і земських судів;

в) сімейні архіви;

г) колекції документів (копій та оригіналів), зібрані дослідниками й бібліотеками наукових установ та цувчальних закладів.

Важливе місце в монографії відводиться питанням репрезентативності цього комплексу джерел, його співвідношення з матеріалами, які містяться в археографічних публікаціях, а також у вітчизняних архівосховищах. При цьому основна увага приділяється тим документам, які раніше не вивчалися і містять відомості про ще не досліджені або малорозроблені аспекти історії України XVI—XVII ст.

Характеризуючи ці документи, М. П. Ковальський і Ю. А. Мицьк справедливо відзначають, що переважна їх більшість з'явилася в результаті діяльності державних установ магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, створювалася представниками її правлячого класу, який встановив на українській землі режим тяжкого колоніального гніту. В численних реляціях польські та ополечені українські феодали перекручували цілі повсталіх, їх методи боротьби, характер російсько-українських зв'язків. Звідси виникає необхідність особливо критичного ставлення до інформації цих джерел, насамперед тоді, коли в них йдеться

про антифеодальну і визвольну боротьбу українського народу.

Певне практичне значення мають додатки до книги, в яких дано перелік основних фондів Головного архіву давніх актів у Варшаві і Воеводського державного архіву в Кракові, в яких містяться значні комплекси історичних джерел XVI—XVII ст.

Друга з рецензованих книг присвячена одній з найважливіших проблем вітчизняної історіографії — розвитку зв'язків між Україною і Росією в XVI — першій половині XVII ст. Вона має не лише наукову, а й велику політичну актуальність, оскільки сучасні буржуазні фальсифікатори не залишають спроб перекрутити характер взаємовідносин між українським і російським народами. Наведений в книзі М. П. Ковальського багатий фактичний матеріал допомагає показати наукову неспроможність буржуазно-націоналістичних концепцій з даної проблематики.

У рецензованій монографії розглядаються джерела, що дають можливість дослідити економічні й політичні українсько-російські зв'язки, їх найважливіші форми і прояви.

Інтерес викликає перший розділ книги, в якому дається характеристика джерел про торгово-економічні зв'язки між Україною і Росією в XVI — першій половині XVII ст. Аналіз різноманітних документів, проведений автором, переконливо свідчить про наявність міцної і достовірної джерельної бази для вивчення економічних, переважно торгових, зв'язків між українськими й російськими землями. Серед російських архівних матеріалів головним джерелом з цього питання є документи центральних органів Російської держави — приказів, а також відписки порубіжних воевод, митні книги. З українських джерел про розвиток торгово-економічних відносин з Росією виділяються матеріали люстрацій, ревізій та інвентарних описів замків, міст і містечок, документи гродських і магістратських судів. У них містяться важливі відомості про торгові зв'язки купців з українських міст з Росією і російських купців — з Україною, асортимент товарів, назви місцевостей, звідки вони надійшли, тощо.

Досліджуючи ці документи, автор доходить висновку, що, незважаючи на численні перешкоди з боку властей Речі Посполитої, торгово-економічні відносини між Україною і Росією в розглядуваний період мали масовий і постійний характер. Свідченням цього, на думку автора, є побудова в ряді російських міст в 20—30 роки XVII ст. гостинних дворів для купців з України, а також фіксація в магдебурзьких грамотах деяких українських міст складів «російських товарів».

Об'єктом дослідження другого розділу праці є джерела з історії українсько-російських політичних зв'язків XVI—XVII ст. Найбільша кількість свідчень з даної проблематики міститься в документах приказів Російської держави. Зокрема, така інформація виявлена дослідником у виписках з посольських записок і царських указів, посольських щоденників, жалуваних грамо-

тах, відписках російських порубіжних воевод в Москву, Донських справах та ін. Значення цих документів полягає насамперед у тому, що, поряд з фіксацією прибуття діячів з України, в них вносилися «вісті», які вони повідомляли про політичне становище на Україні, факти соціального і національного гноблення народу, дії шляхетських властей, спрямовані на придушення визвольних рухів.

Особливе місце в системі українсько-російських взаємовідносин у XVI—першій половині XVII ст. займають зв'язки між запорізьким і донським козацтвом, для яких характерна спільність соціального походження, єдність класових і політичних цілей у боротьбі проти турецько-татарської експансії. У зв'язку з цим значний інтерес становить дослідження автором такого важливого зібрання документальних пам'яток, як Донські справи, що містять цінні відомості про спільні дії запорізьких і донських козаків, переселення до Російської держави запорожців і прийняття їх на державну (військову) службу, а також про ставлення російського уряду до спільної боротьби і бойового союзу донських і запорізьких козаків. Аналіз документів дав можливість автору дослідити динаміку розвитку зв'язків між донським і запорізьким козацтвом, їх основні форми й прояви. Він, зокрема, зазначає, що особливо тісними ці зв'язки стали з кінця 30-х років, коли посилюлися татарські наскоки на південні області Росії. Дослідник приділив

також велику увагу характеристиці документів, що свідчать про допомогу донських козаків українському народу в боротьбі проти польсько-шляхетських військ під час селянсько-козацьких повстань.

На жаль, невеликий обсяг книг не дав можливості авторам ґрунтовно розкрити деякі важливі проблеми джерелознавства історії України XVI—XVII ст. Так, у першій праці при характеристиці описово-статистичних джерел проаналізовано і частково перелічено люстрації і інвентарі (с. 10—13), однак не згадано поборові реєстри, які зберігаються в фондах АГАД і є невід'ємною складовою частиною комплексу описово-статистичних матеріалів. У другій книзі доцільно було б, крім економічних і політичних, проаналізувати також культурні взаємозв'язки між братнім російським і українським народами в XVI—першій половині XVII ст. Більше уваги слід також приділити висвітленню виробничих, ремісничих російсько-українських зв'язків. Зустрічаються в тексті першої з рецензованих книг окремі друкарські помилки, які дещо затемнюють зміст.

У цілому ж книги не тільки насичені багатим фактичним матеріалом, а й містять цінну методичку конкретних джерелознавчих досліджень і, безумовно, викличуть інтерес у науковців, студентів-істориків, учителів, у всіх, хто цікавиться історією України феодального періоду.

М. О. РУДЬ (Київ)

ВИКРИВАЮЧИ НЕСПРОМОЖНІСТЬ РАДЯНОЛОГІЇ

*Правда против домыслов:
(Научность и реализм политики КПСС
и несостоятельность ее буржуазных
фальсификаций).*

Київ: Политиздат України, 1985.— 303 с.

Автори нової критичної праці про буржуазну «радянологію» (керівник колективу — В. Л. Савельєв) розкрили загальну неспроможність суджень багатьох буржуазних вчених і пропагандистів про роль Комуністичної партії в революційному перетворенні суспільства, демократичному централізмі як найважливішому політичному і організаційному принципі КПРС, економічній і соціальній політиці партії, її курсі в національному питанні, ідеологічній та зовнішньополітичній діяльності. При викладі матеріалів автори керувалися методологічними принципами наукової критики, які були обґрунтовані й розвинуті в працях класиків марксизму-ленізму і документах КПРС.

У рецензованій праці «радянологія» характеризується як складне за своєю структурою і функціями явище (с. 6, 10—14). На відміну від деяких своїх попередників, що обмежують предмет і соціальне при-

значення «радянології», автори вбачають у ній широкую міждисциплінарну систему наукових, політичних, ідеологічних установ, які вивчають минуле і сучасний розвиток Радянського Союзу, готують практичні рекомендації правлячим колам Заходу в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Природно, що СРСР вивчають також і представники опозиційних кіл. На жаль, декому з авторів книги не вдалося перебороти помилкового отождествлення «радянології» з імперіалістичною пропагандою (с. 281).

Значне місце в рецензованій книзі займає аналіз методологічних основ «радянології» — доктрин тоталітаризму, плюралізму та інших, конструювання вигаданих суперечностей між марксизмом і ленінізмом, якоїсь наступності політики російського царизму і політичним курсом КПРС. В цілому автори диференціювання підходять до «радянології», хоч і не мають єдиної думки про її розшарування та соціально-політичні корені, про єдині терміни, які означають різні напрями «радянології». Згадують ортодоксальних, крайніх правих, реакційних, поміркованих, об'єктивістських ліберальних буржуазних суспільствознавців, пишуть про їхню «нову школу». Диференціація часто зводиться лише до відмінностей в методах фальсифікації, поза оцінкою наукового потенціалу того чи іншого

напряму. Трапляються необгрунтовані узагальнення. Приписують, наприклад, перекручення майже всім «радянологам». Слабо відображена в книзі творчість прогресивних буржуазних вчених, що не відповідає завданню всемірної підтримки «нового масового демократичного руху сучасності, у тому числі антивоєнного, антиядерного»¹. Тим часом на Заході діяльність КПРС привертає увагу дедалі ширших демократичних сил. Як приклад можна було б послатися на журнал, що видавався в ФРН "Blätter für deutsche und internationale Politik" («Питання німецької і міжнародної політики»). «Багато тверезомислячих діячів з буржуазного табору,— підкреслюється в матеріалах XXVII з'їзду партії,— відзначають миролюбну спрямованість нашої Програми, курс КПРС на роззброєння, встановлення нормальних, здорових відносин з усіма державами»². З цього випливає, що антикомунізм не визначає ставлення до КПРС усіх інакомислячих у сучасному світі. Це враховує більшість авторів рецензованої книги. З неї читач дізнається, що частина буржуазних суспільствознавців піддала критиці окремі антирадянські судження (с. 161), розкрила теоретичну слабкість «радянології», яка, на їх думку, «не вийшла за рамки фрагментарних праць» (с. 32); окремі буржуазні вчені порівняно об'єктивно розкрили роль пролетаріату у Великій Жовтєвій соціалістичній революції, показали успіхи СРСР у різних галузях, переваги планової системи господарства, підвищення рівня життя населення Радянського Союзу, розквіт культури різних його народів, їхню відданість соціалістичному ладові (с. 34, 43, 99, 104, 121, 131—133, 140, 154, 178, 187, 193, 201 та ін.).

Проте пояснення деякими авторами наявності об'єктивних моментів у буржуазних працях, на нашу думку, має суперечливий характер. Вони пишуть лише про «вимушені визнання», «видимість» або «гру в об'єктивність» (с. 67, 131, 162 та ін.). Як можна назвати в такому випадку пряме констатування успіхів КПРС?

Частіше всього не можна говорити про «дозу об'єктивності», яку піби-то вводить буржуазний суспільствознавець у свою концепцію. Але ж радянолог не може виробити потрібних рекомендацій в інтересах економічного або військового будівництва, формування внутрішньої і зовнішньої політики, якщо він не користуватиметься матеріалами, що розкривають справжню, а не спотворену картину історії розвитку СРСР. Така картина потрібна лише з про-

пагандистською метою, але завдання «радянології» і це показано в рецензованій книзі, значно ширше. Критика зустрічається в цьому випадку із нерозв'язною суперечністю між науковою та ідеологічною функціями буржуазного суспільствознавства. Друга обмежує першу, але зовсім не подавляє її. А прагненням того чи іншого буржуазного радянолога, фальсифікуючи політику КПРС, зберегти видимість об'єктивності, не можна пояснити всі наявні історіографічні факти.

У рецензованій книзі не завжди враховується специфіка буржуазної ідеологічної концепції, яка розкрита у праці «Об искусстве полемики» (М., 1982.—336 с.) та статті В. М. Мазура (Коммунист.—1982.— № 2.— с. 112—120). Ця концепція не являє собою стопроцентної брехні. Фальсифікація йде не по лінії цілковитого заперечення істини, а шляхом перебільшення неістотної, хоч і дійсної риси явища (у даному разі — того чи іншого недоліку в нашій дійсності) при ігноруванні суті явища. Через це критик не може і не повинен відкидати відразу всю буржуазну концепцію. Це особливо стає очевидним в світлі документів XXVII з'їзду КПРС, де піддано відкритій і принциповій критиці згадані недоліки, на яких спекулюють багато радянологів.

Потребує вдосконалення і методика критики. У книзі велику увагу приділено не аналізу класових і гіносеологічних основ буржуазних суджень, а простому зіставленню фальшивих тез і загальновідомого матеріалу. А теоретична робота критики часто перекладається на плечі самого читача. Зауважимо при цьому, що книга розрахована не тільки на спеціалістів. Деякі її положення викладені, на нашу думку, не зовсім чітко, наприклад, буржуазні погляди (і самий їх аналіз) на представництво в КПРС різних категорій населення (с. 66—79).

Книга не позбавлена парадної багатослівності, псевдопубліцистичності. Ми не можемо виправдати деякого згущення фарб, до якого вдаються деякі автори книги «оббихати, спотворити, сфальсифікувати», «методологічна ушкодженість», «теоретична неспроможність»). Чужі російській і українській мові слова «алармістський», «тоталітарист», що їх вживають автори.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу в цілому, ми вважаємо водночас, що вона знову підтверджує нагальну потребу дальшого удосконалення методології та методики наукової критики буржуазного суспільствознавства на основі марксистсько-ленінської спадщини і останніх документів КПРС.

А. М. МЕРЦАЛОВ (Москва)

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 9.

² Там же. — С. 109.

МІЖНАРОДНА НАРАДА ВЧЕНИХ З ПРОБЛЕМ ПРИКОРДОННИХ ЗВ'ЯЗКІВ

В Ужгороді з 19 по 21 червня 1986 р. відбулася міжнародна робоча нарада з проблем прикордонних зв'язків, у якій взяли участь учені Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн (ІСЕПЗК) АН УРСР, Інституту суспільних наук Словацької Академії наук (ІСН САН), Інституту світової економіки Угорської Академії наук (ІСЕ УАН), Вищої педагогічної школи м. Дрездена (НДР) та ін.

Вступним словом нараду відкрив завідувачий Ужгородським відділом ІСЕПЗК АН УРСР, д-р іст. наук Г. І. Шманько. В обговоренні проблем, пов'язаних з перспективами й можливими формами дальшого співробітництва, виступили представники всіх інститутів, які брали участь у робочій нараді.

Повідомлення д-ра екон. наук В. С. Будкіна (ІСЕПЗК АН УРСР) було присвячене питанням здійснення механізму прикордонного економічного співробітництва та шляхів його вдосконалення. Розвиток прикордонної інфраструктури став предметом аналізу канд. екон. наук О. В. Секарева (ІСЕПЗК АН УРСР). Канд. екон. наук П. Ю. Студеняк (Ужгород) у своїй доповіді спинився на питаннях розвитку та ефективності існуючих форм прикордонного економічного співробітництва, показав їх перспективи. Досвід здійснення прикордонної торгівлі розкрив у своєму виступі голова Закарпатської облспоживспілки Ю. В. Машинка.

У доповіді директора Закарпатської дослідної сільськогосподарської станції «Бакта» д-ра екон. наук В. В. Шепи та зав. відділом цієї станції канд. екон. наук О. К. Алмаші йшлося про роль прикордонних зв'язків у розвитку виробничої кооперації у аграрній сфері.

Канд. іст. наук В. М. Керечанин (Ужгород) спинився на ряді питань прикордонного співробітництва в сфері громадсько-політичного життя та ідеології, народної освіти, науки й культури, розкрив практику здійснення широких інтернаціональних контактів у цій сфері. Про правовий механізм

прикордонного співробітництва Радянського Союзу із сусідніми соціалістичними державами йшлося у виступі Г. Г. Дініса (Ужгород), який проаналізував юридичну основу прикордонних зв'язків СРСР з УНР, ЧССР, СРР і ПНР.

Проблемам виникнення та розвитку регіональних міжнародних відносин у прикордонних областях НДР і ЧССР, НДР і Польщі була присвячена доповідь зав. кафедрою Вищої педагогічної школи м. Дрездена (НДР) К.-Х. Греффе. Роль прикордонних зв'язків у радянсько-угорському економічному співробітництві розкрив у своєму виступі зав. відділом ІСЕ УАН, д-р екон. наук, проф. Калман Печі. Деяким підсумкам здійснення прикордонного співробітництва між трудящими Східної Словаччини й Закарпаття (соціологічний аспект проблеми) був присвячений виступ зав. відділом ІСН САН Злати Боцовой.

У дискусії в обговорюваних питаннях взяли участь: директор ІСН САН Йозеф Вірост, наук. співробітник ІСЕ УАН Карой Кіш, зав. відділом ІСЕПЗК АН УРСР, д-р іст. наук І. А. Петерс, д-р іст. наук І. М. Кулинич (Інститут історії АН УРСР).

Директор Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, академік АН УРСР А. М. Шлепачов підбив підсумки роботи наради, підкреслив необхідність дальшого об'єднання зусиль вчених братніх держав у дослідженні процесів прикордонного співробітництва.

Учасники наради підписали протокол про співробітництво наукових установ УНР, НДР, СРСР і ЧССР на 1986—1990 рр. у дослідженні питань прикордонних взаємозв'язків країн — членів РЕВ. Результати спільних досліджень вчених будуть використані для вироблення практичних рекомендацій і прогнозів майбутнього розвитку прикордонного співробітництва братніх країн.

С. І. МІТРЯЄВА (Ужгород)

ГОСТІ З ЛЕЙПЦІГА В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР

У розвитку багатогранного і плодотворного співробітництва міст-побратимів Києва і Лейпціга значну роль відіграють дружні зв'язки між вищими навчальними закладами. Зокрема, давня дружба єднає Київ-

ський державний університет ім. Т. Г. Шевченка та Лейпцігський університет ім. Карла Маркса.

Однією з важливих форм міжвузівського співробітництва є обмін студентами і вик-

ладачами з метою проходження навчально-виробничої практики. За традицією делегація студентів і викладачів факультету історії Лейпцігського університету цього року проходила виробничу практику на факультеті міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету.

8 липня ц. р. гості з НДР відвідали Інститут історії АН УРСР. Їх вітали заст. директора ін-ту, канд. іст. наук І. М. Хворостяний та вчений секретар, канд. іст. наук В. Ф. Репринцев. І. М. Хворостяний ознайомив гостей з історією інституту та його сучасною структурою, розповів про науковий доробок колективу за останні роки та основні напрями його роботи, детально спинившись на перспективах дослідної діяльності у найближчий час.

Відповідаючи на численні запитання гостей, д-р іст. наук, голов. наук. співроб. І. М. Кулинич проінформував їх про тематику досліджень з питань історії НДР, які розробляються в наукових установах та навчальних закладах республіки. Він також ознайомив студентів і викладачів з Лейпціга з науковою продукцією відділу історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України, розповів про розробку його співробітниками проблем історії становлення і сучасного розвитку Німецької Демократичної Республіки, її відносин з країнами соціалістичної співдружності, а також про співробітництво Інституту історії АН УРСР з науковими установами НДР.

У свою чергу, керівник групи німецьких студентів та викладачів д-р Анерозе

Гюндель розповіла про структуру й організацію дослідної та політико-виховної роботи на історичному факультеті Лейпцігського університету. Особливу увагу вона приділила дослідженням, присвяченим прогресивним, революційним, демократичним та антифашистським традиціям у німецькій історії, а також становленню і розвитку світової соціалістичної співдружності, ролі НДР у цьому процесі.

Під час зустрічі гості і науковці інституту обговорили багато питань, зокрема, про методологічні аспекти вивчення проблем загальних закономірностей побудови розвинутого соціалістичного суспільства та особливостей його будівництва в кожній окремій країні соціалістичної співдружності, про формування й розвиток соціалістичного способу життя в соціалістичних державах як історичний процес. При цьому підкреслювалося величезне значення рішень XXVII з'їзду КПРС та XI з'їзду СЄПН для успішного розвитку історичної науки в СРСР і НДР.

Зустріч пройшла в теплій, дружній обстановці і була взаємно корисною. Представникам студентської та наукової молоді Лейпціга було вручено пам'ятну медаль на честь 50-річчя Інституту історії АН УРСР та ювілейні значки. Підводячи підсумки, І. М. Хворостяний висловив впевненість у тому, що подібні зустрічі сприятимуть зміцненню співробітництва вчених наших країн.

С. К. АСАТУРОВ (Київ),
Н. В. ІВАНОВА (Київ)

ЗУСТРІЧ ЗІ ШВЕДСЬКИМ УЧЕНИМ

24-26 квітня 1986 р. у Києві перебував віце-президент Королівської Шведської Академії політології, директор по науці Інституту міжнародних відносин Б. Гульдт. Його супроводжував співробітник Управління зовнішніх зв'язків АН СРСР Р. Г. Мухундінов.

25 квітня відбулася зустріч шведського вченого із заступниками директора Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханем і канд. іст. наук І. М. Хворостяним. На ній були присутні також співробітники інституту, завідувачі відділами, доктори історичних наук І. С. Хміль й С. В. Кульчицький, ст. наук. співроб., д-р іст. наук В. А. Смолий, заст. начальника Управління міжнародних зв'язків АН УРСР, канд. юрид. наук В. В. Фуркало.

Під час зустрічі були обговорені актуальні питання розвитку історичної науки. Радянські вчені ознайомили Б. Гульдта з

основними напрямками діяльності Інституту історії АН УРСР, науковими дослідженнями з історії світової системи соціалізму, історіографії, методики історичного дослідження. Головну увагу було зосереджено на питаннях історії післявоєнного періоду. Відбувся обмін думками щодо питань роззброєння, соціально-політичного й економічного розвитку суспільства. У свою чергу, шведський вчений розповів про наукові дослідження Інституту міжнародних відносин, одним із керівників якого він є.

Зустріч пройшла у діловій дружній обстановці. В її ході виникали жваві дискусії з ряду питань сучасних міжнародних відносин.

Перебування Б. Гульдта у Києві, його зустрічі й консультації з радянськими колегами, безумовно, послужать дальшому розвитку радянсько-шведських наукових зв'язків.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

РЫЖКОВ Н. И. О Государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы: Доклад на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей пятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва; Закон Союза Советских Социалистических Республик о Государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы.— М.: Политиздат, 1986.— 64 с.

БАТОВ П. И. Форсирование рек, 1942—1945 гг.: Из опыта 65-й армии.— М.: Воениздат, 1986.— 160 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Е., БУШИН Н. И., ГАВРИЛЮК А. Е. и др. Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы.— Киев: Вища шк., Изд-во КГУ, 1986.— 238 с.

ВАЛЕВ Л. Б. Исследования по новой и новейшей истории Болгарии.— М.: Наука, 1986.— 255 с.

Документы по истории Академии Наук СССР, 1917—1925 гг.— Л.: Наука, 1986.— 384 с.

Дружбою і братерством сильні.— Харків: Прапор, 1986.— 112 с.

ЕГОРОВ В. К. Будущее молодежи: два пути: Положение молодежи при социализме и капитализме.— М.: Знание, 1986.— 64 с.

ЕРЕМЕНКО А. И. Годы возмездия, 1943—1945.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 528 с.

Законодательные акты Русского Государства второй половины XVI—первой половины XVII века: Тексты.— Л.: Наука, 1986.— 263 с.

ЗИМИН А. А. В канун грозных потрясений: Предпосылки первой Крестьянской войны в России.— М.: Мысль, 1986.— 333 с.

ИВАНЕНКО И. П. Воспитание убежденных патриотов-интернационалистов: Партийное руководство патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на современном этапе совершенствования социализма.— Киев: Вища шк., Головное изд-во, 1986.— 223 с.

Исследования «Слова о полку Игореве».— Л.: Наука, 1986.— 294 с.

История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма: В 3-х т. Т. 2. Крестьянство Европы в период развитого феодализма.— М.: Наука, 1986.— 694 с.

История международных отношений и внешней политики СССР, 1917—1987: В 3-х т. Т. 1. 1917—1945.— М.: Междунар. отношения, 1986.— 413 с.

Источниковедение отечественной истории: Сб. статей, 1984.— М.: Наука, 1986.— 256 с. Історія Києва: У 3-х т. 4-х кн. Т. 1. Стародавній і середньовічний Київ.— К.: Наук. думка, 1986.— 384 с.

Історія Києва: У 3-х т. 4-х кн. Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму.— К.: Наук. думка, 1986.— 440 с.

КІЗЧЕНКО А. Ф. За мир і соціальний прогрес.— К.: Політвидав України, 1986.— 62 с.

КОЗИНЕЦЬ О. П. Керівна сила радянського суспільства.— К.: Політвидав України, 1986.— 48 с.

КОЧКУРКИНА С. И. Корела и Русь.— Л.: Наука, 1986.— 143 с.

МАРКОВ П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.— Киев: Вища шк., Изд-во при КГУ, 1986.— 246 с.

Мати, воїн, трудівниця.— К.: Політвидав України, 1986.— 189 с.

Ольвия и ее округа: Сб. науч. тр.— Киев: Наук. думка, 1986.— 136 с.

ПЕТРОВА Н. К. Общественно-политический облик советской молодежи, 70-е годы.— М.: Наука, 1986.— 159 с.

Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России: Сб. статей.— М.: Наука, 1986.— 288 с.

РОБЕР де КЛАРИ. Завоевание Константинополя.— М.: Наука, 1986.— 176 с.

Россия и Индия.— М.: Наука, 1986.— 356 с.

РУМЯНЦЕВА В. С. Народное антицерковное движение в России в XVII веке.— М.: Наука, 1986.— 264 с.

СОРКИН Г. З. Коминтерн против милитаризма и войны.— М.: Мысль, 1986.— 173 с.

Социально-экономические и мировоззренческие проблемы развития советской науки.— М.: Наука, 1986.— 174 с.

СССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945.— 2-е изд., перераб., доп.— М.: Наука, 1986.— 351 с.

ХМАРА Н. И. Буржуазный национализм и милитаризм.— М.: Воениздат, 1986.— 160 с.

**ЛІТОПИС КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА. ХРОНІКА НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1963—1976) — 40 арк.—2 крб. 50 коп.**

Наведені в літопису факти розповідають про трудовий героїзм робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції у боротьбі за виконання рішень ХХІІ та ХХІІІ з'їздів КПРС. У літопису відбито дружбу народів СРСР, участь УРСР у співробітництві Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності, іншими країнами світу, боротьбу за мир і безпеку.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів, пропагандистів. Попередні замовлення на книгу приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академікбук».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4), а також магазинів — опорних пунктів видавництва: Будинку книги (330048 Донецьк, 48, вул. Артема, 147-а), «Книжкового світу» (310003 Харків, 3, пл. Радянської України, 2/2) і магазину науково-технічної книги № 19 (290006 Львів, 6, пл. Ринок, 10).

Магазини в Києві та Львові надсилають книги іногороднім замовникам післяплатою.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.
